

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО.
ІСТОРІЯ.
ОСВІТА.
СОЦІОЛОГІЯ.
ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ.
ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ.
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Т. 45

Донецьк-Маріуполь-Покровськ
2018

Засновано в 2001 р.

Д-67 **Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 45.** – Донецьк-Маріуполь-Покровськ, 2018. – 302 с. – (Серія. ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ІСТОРІЯ. ОСВІТА. СОЦІОЛОГІЯ. ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ. ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ. ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ).

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

© Донецьке відділення НТШ, 2018

© Український культурологічний центр, 2018

© Автори текстів

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Авраменко Анатолій.

КУБАНСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИСТ,
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ І УКРАЇНІСТ
ВІКТОР КИРИЛОВИЧ ЧУМАЧЕНКО (1956–2017) 7

Кирчанів Максим.

КУБАНСЬКА УКРАЇНСЬКА
РОСІЙСЬКОМОВНА ПРОЗА ЯК ТИП
РЕГІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(перспективи (пост)колоніальної інтерпретації) 32

Кирчанів Максим.

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ
КУБАНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (до постколоніального
аналізу текстів Івана Варавви) 40

Пукіш Володимир.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ
УГОРСЬКИХ НАЙМЕНУВАНЬ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ
УКРАЇНСЬКОЮ МООВОЮ ТА УКРАЇНСЬКИХ –
УГОРСЬКОЮ 50

Слуцкий Аркадий.

О КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЕ ЧЕРНОМОРИИ И
ЯКОВЕ ГЕРАСИМОВИЧЕ КУХАРЕНКО 55

ІСТОРІЯ

Абліцов Віталій.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І

ОЛІВЕР КРОМВЕЛЬ 72

Авраменко Анатолий.

ПОЧЕМУ СЛАВЯНСКАЯ МОЛОДЁЖЬ

ПОПОЛНЯЕТ РЯДЫ ИСЛАМСКИХ ЭКСТРЕМИСТОВ?

(ПРОБЛЕМА КРИЗИСА ИДЕОЛОГИИ

В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ)..... 90

Жупанин Святослав.

ДО ПИТАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ

ЧОРНОМОРСЬКОЇ КОРДОННОЇ ЛІНІЇ

(З ЛИСТУВАННЯ НАЧАЛЬНИКА ЧОРНОМОРСЬКОЇ

БЕРЕГОВОЇ ЛІНІЇ ВІЩЕ-АДМІРАЛА Л. М. СЕРЕБРЯКОВА

З ВИКОНУЮЧИМ ОБОВ’ЯЗКИ НАКАЗНОГО ОТАМАНА

ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Я. Г. КУХАРЕНКОМ У ЛИСТОПАДІ 1852 р.)..... 101

Родигін Костянтин, Родигін Михайло.

TERRA INCOGNITA УКРАЇНСЬКОЇ АЛХІМІЇ 109

Селицкий Александр.

ПОЛЯКИ В ЗАПОРОЖСКОМ И

ЧЕРНОМОРСКОМ КАЗАЧЬИХ ВОЙСКАХ 123

Скибіцька Ірина.

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ В ПОЛІТИЦІ

РОСІЙСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ

ЩОДО ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ

НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ

КАВКАЗЬКОЇ ВІЙНИ 146

Тодоров Ігор. РУМУНСЬКА ВЗАЄМОДІЯ З НАТО В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ.....	155
---	-----

Фролов Борис. «ВОЛЧИЙ РОТ, ЛИСИЙ ХВОСТ»: ТАКТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ПЛАСТУНОВ ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА.....	166
---	-----

ОСВІТА

Білецький Володимир. ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ	181
---	-----

Онкович Ганна. ВІКІДИДАКТИКА ТА ЇЇ ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ВІДКРИТОЇ ОСВІТИ.....	200
--	-----

СОЦІОЛОГІЯ

Білецький Віталій. ВІТЧИЗНЯНІ СОЦІОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ПОЧАТКУ – СЕРЕДИНИ ХІХ ст.	238
---	-----

ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ

Осецький Святослав, Бедило Наталія, Скамарохова Олександра, Спасівський Юрій. ЗАПОВІДНА ФЛОРА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КАВКАЗУ – НЕВИЧЕРПНЕ ДЖЕРЕЛО НАДХОДЖЕННЯ НОВИХ КОРМОВИХ І ДЕКОРАТИВНИХ РОСЛИН	247
---	-----

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ

Осецький Святослав.

ОНУКА ТАРАСОВОЇ ВЕРБИ НА КУБАНІ258

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Вовканич Степан.

АКСІОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ:

НОВІТНІ ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ262

Макогон Юрій.

ЕКОНОМІКА КРИМУ, ДОНЕЦЬКОЇ ТА

ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

В ЦИФРАХ288

ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 94(47)«Чумаченко»

Анатолій АВРАМЕНКО,
*кандидат історичних наук, доцент, керівник
науково-дослідного центру при
Краснодарській крайовій громадській організації
«Співдружність Кубань – Україна», член НТШ
(м. Краснодар, Росія; м. Київ, Україна)*

**КУБАНСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИСТ,
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ І УКРАЇНІСТ
ВІКТОР КИРИЛОВИЧ ЧУМАЧЕНКО (1956–2017)**

Єдиним і останнім справжнім україністом на Кубані до останнього часу був кандидат філологічних наук, професор Віктор Кирилович Чумаченко. Але 5 грудня 2017 року ми раптом втратили його.

За паспортними даними, майбутній професор і видатний вчений народився 26 квітня 1956 року, але він казав, що це помилка і завжди відзначав свій день народження 26 березня. Народився В. Чумаченко в станиці Ахметовська, яка згідно з указом від 22 серпня 1953 р. належала до Спокойненського району Краснодарського краю [11, с. 135]. На той час адміністративні перетворення відбувалися дуже часто – чиновники ніяк не могли заспокоїтись і віднайти оптимальну модель управління, не розуміючи, що якраз надмірне втручання в усі сфери життя шкодить нормальному розвитку. За указом від 28 квітня 1962 р. Спокойненський район був приєднаний до складу Отрадненського [11, с. 140]. Подальші зміни адміністративних меж призвели до того, що Ахметовська опинилася у складі Лабінського району.

Батько майбутнього вченого, Кирило Петрович, був колгоспним ковалем, мама, Марія Федорівна, працювала в

рільничій бригади. Здавалося, доля Віктора була запрограмована: діти колгоспників, як правило, повторювали шлях батьків. Проте хлопчик дуже багато читав, незважаючи на заборони. Навіть під ковдрою він підсвічував текст ліхтариком і читав. Про це він розповідав наприкінці життя, коли скаржився на поганий зір. Як не дивно, в далекій від крайового центру станиці була чудова бібліотека, де були твори всіх російських класиків, навіть кубанські видання 20-х років, комплекти старих російських журналів.

Для Чумаченка було справжнім потрясінням, коли він знайшов на горищах старі книги 1920-х – початку 1930-х років, видані на Кубані... українською мовою. Так він дізнався про те, що в радянській історії був нетривалий період українізації, коли створювали українські школи, друкували книги, журнали і газети, а потім усе раптом припинилося: видане українською мовою знищувалося, а представники української інтелігенції були репресовані. Небагато хто з них вижив. Це була заборонена тема – люди боялися навіть згадувати українізацію, так само як Голодомор і своє козацьке походження. Дізнавшись про це, Віктор Чумаченко почав шукати і дбайливо зберігати те, що випадково вціліло з українських видань, зокрема підручники і «Кобзарі» Тараса Шевченка. Десятиліття згодом його українська бібліотека стала найбільшою на Кубані. Її перлиною було зібрання «Кобзарів», виданих у різних країнах різними мовами. Тепер ми не знаємо, як складеться доля цієї бібліотеки, бо ставлення до всього українського в Росії вкрай вороже, особливо після початку агресії 2014 року.

Місцеві краєвиди і залишки старовини спонукали вивчати історію, слухати розповіді старих людей про минувшину, збирати байки та пісні, старовинні речі. Ще школярем Віктор Чумаченко очолив один з найкращих тоді на Кубані шкільних краєзнавчих музеїв.

На місці станиці, що розташована на правому березі р. Велика Лаба в нагірній лісовій частині краю, біля Карачаєво-Черкесії, спочатку було засноване в 1841 році невелике укріплення Ахметогорське (бо поруч була Ахмет-гора). Гарнізон складала рота піхоти та півсотні донських козаків. Під час закінчення тривалої Кавказької війни, у 1861 році були

створені останні станиці Лабінської (або Нової) лінії, серед яких була Ахметовська. Першими поселенцями стали лінійні козаки, а також переселенці з Полтавської та Харківської губерній. Звичайно, Віктор Чумаченко цікавився історією станиці, а також походженням своєї родини. Він казав, наприклад, що один з маминих предків Гололоб служив у якомусь московському приказі ще в XVII ст. Можливо це сімейна легенда, але псевдонім Гололоб Віктор використовував у своїх публікаціях. За сімейним переказом, його прадід Іван Чумаченко переїхав з родиною у станицю Ахметовську з Воронежської губернії, де тоді великий відсоток населення складали українці.

Районна газета надрукувала перші вірші Чумаченка, коли йому було 13 років. На нього звернули увагу кубанські письменники В. Неподоба, І. Бойко, І. Варавва. Саме вони наставили Віктора на літературний шлях. У шкільні роки В. Чумаченко очолював красзнавчий музей. У 1972 році він був переможцем на крайовому конкурсі «Чи знаєш ти свій край?»

За роки навчання на філологічному факультеті Кубанського державного університету (1973–1978) Чумаченко продовжував писати і друкувати вірші, невеликі газетні статті. У 1974 році вірші першокурсника були опубліковані в книзі «Горизонт», потім в збірниках «Стихи молодых» і «Щедрость». Згодом він працював як літературний співробітник Бюро пропаганди художньої літератури та редактор літературно-художнього часопису «Кубань» Краснодарської крайової письменницької організації (1978–1980), був старшим методистом, старшим редактором репертуарно-бібліографічного та редакційно-видавничого відділу Краснодарського крайового науково-методичного центру народної творчості і культосвітроботи (1980–1983). Він набував досвіду і прагнув до наукової роботи.

У 1983 р. В. Чумаченко отримав рекомендацію Краснодарської крайової письменницької організації і почав навчання в аспірантурі в Москві – в Літературному інституті імені М. Горького. Його науковим керівником був теоретик літератури Володимир Іванович Гусев. У травні 1988 р. в академічному Інституті світової літератури відбувся захист кандидатської дисертації на тему «Жанрово-стильові тенденції в

сучасній російській поезії (до теорії малих ліричних форм)» за спеціальністю 10.01.08 – теорія літератури.

Щоб мати можливість опрацювати максимальну кількість джерел у Росії, треба жити в Москві, або в Петербурзі. Тим більше, що Краснодар ніколи не був справжнім центром гуманітарних наук. Найбільша крайова наукова бібліотека імені О. Пушкіна вже в 70-х роках не мала місця для нових надходжень і деякі видання, що їх вважали неактуальними, там знищували, щоб звільнити місце для нових книжок, часописів та газет (це при тому, що можна було зайві книги передати в інші бібліотеки краю, до речі, дуже убогі). Це варварство триває і досі. Вороже ставлення крайової влади до історії козацтва, низький рівень наукової роботи у Краснодарі взагалі – все це спонукало В. Чумаченка шукати можливість продовжувати дослідницьку роботу в Москві. Але знайти там постійне житло неможливо для людини, яка не має великих прибутків, на роботу не брали без московської прописки. Тому Чумаченко впродовж 1987–1991 рр. працював викладачем літератури і російської мови Конаковського енергетичного технікуму.

Маленьке місто Конаково, що отримало назву на честь революціонера Порфирія Конакова, розташоване на південному сході Тверської (на той час – Калінінської) області. У вільний час Чумаченко залізницею добирався до Ленінградського вокзалу Москви дві з половиною години, щоб попрацювати в найбільшій бібліотеці СРСР. Звичайно, там він знаходив такі раритети, про які в Краснодарі навіть не чули. За таких умов улаштувати особисте життя було вкрай важко – Віктор Кирилович залишився на все життя неодруженим. Наука поглинала весь його час.

З кінця 80-х років навіть консервативна Кубань почала змінюватися – стихійно виникали козацькі громадські організації, які місцева адміністрація прагнула використовувати для досягнення своїх цілей. Відродження кубанського козацтва та реабілітація забутих імен письменників, науковців і краєзнавців давали надію на можливість реалізувати наукові проекти Чумаченка на рідній Кубані. У жовтні 1991 р. він повернувся.

Згодом не раз я чув від Віктора, що в Краснодарі жодних наукових перспектив він не бачить, що треба знову повертатися кудись під Москву, щоб працювати у найбільших бібліотеках, спілкуватися з кращими науковцями. Але це потребувало великих грошей, а їх бракувало. І міцного здоров'я. А чому не в Україну, яку він дуже любив? Віктор відповідав на це: «А кому ми там потрібні? Вони свою науку не підтримують».

Чумаченко намагався брати активну участь у відродженні української культурної традиції на Кубані. Спочатку сподівався, що незалежна Україна підтримає, але марно. Дійсно, байдужість українських урядовців до проблем східної діаспори вражала. Численні спроби керівників українських громадських організацій (М. Тернавського, О. Голуба, М. Сергієнка, І. Скибіцької, О. Слободяна) отримати будь-яку фінансову допомогу від профільних міністерств чи в Генеральному консульстві у Ростові-на-Дону були даремними [Див., наприклад: 13]. Певний час за свій кошт ентузіасти української культури друкували мізерним накладом «Вісник Товариства українців Кубані». Саме там у 2005 р. було надруковане вкрай песимістичне інтерв'ю В. Чумаченка [12], на яке в Києві не звернули увагу ті, хто відповідає за зв'язки з українською діаспорою. До речі, це той самий рік, коли він став професором.

Якось у Києві один з керівників Українського інституту національної пам'яті із захопленням розповідав про свої подорожі Європою, де він вивчав проблему збереження національної пам'яті серед українців-емігрантів. Я спитав його: «А чому Ви жодного разу не були на Кубані і там не вивчали те ж саме?». Він розгубився і не знав, що відповісти.

Попри свої песимістичні настрої Віктор Чумаченко продовжував робити свою справу, навіть не сподіваючись на те, що ми побачимо її позитивні наслідки. Він працював на майбутнє. Любив Україну, добре розумів, що вона значить для справжнього кубанця. Саме тому був на стажуванні у 1994 р. в київському Інституті підвищення кваліфікації працівників культури України, багато працював у столичних бібліотеках.

Знайти у Краснодарі кандидату філологічних наук роботу за фахом дуже складно. Протягом 1991–1992 рр. В. Чумаченко

працював головним спеціалістом з реклами та інформації Краснодарського сільськогосподарського науково-дослідного інституту ім. П. П. Лук'яненка. Нарешті його помітили і 1992 р. обрали на посаду в Краснодарському державному університеті культури і мистецтв (КДУКМ). З того часу він був завідувачем кафедри літератури (при тому, що доцентом став у 1995 р.), одночасно – деканом інформаційно-бібліотечного факультету (1993–1996 рр.), директором Науково-видавничого центру того ж університету, виконував обов'язки відповідального секретаря редакції журналу «Кубань: проблемы культуры и информатизации», потім став першим заступником головного редактора регіонального наукового журналу «Культурная жизнь Юга России» (1999–2013). Фактично всю головну роботу в журналі виконував В. Чумаченко, бо головним редактором була ректор І. І. Горлова, яка на це не мала часу. Саме Віктор Кирилович зробив усе, щоб цей журнал КДУКМ Вища Атестаційна Комісія визнала фаховим. Друкуватися тут для кубанських науковців стало престижним.

Робота забиравала весь час. Але дуже заважала актуальна для Краснодару проблема – відсутність нормального житла, придатного для плідної наукової праці. Від ректора В. Чумаченко отримав службову двокімнатну квартиру у гуртожитку поруч із роботою. Це було зручно, але він міг там жити лише доти, доки працює в університеті. Подальша доля науковця нікого не цікавила. Саме там Віктор Кирилович поступово зібрав унікальну бібліотеку, витрачаючи всі вільні гроші на книжки. Він, звичайно, не знав, що йому ще доведеться боротися за право жити у власній квартирі.

Замість того, щоб вирішувати особисті життєві проблеми, як робить абсолютна більшість з нас, В. Чумаченко допомагав усім, кому цікава історія кубанського козацтва, місцева література, різні питання краєзнавства, або просто потрібна порада чи допомога в життєвій ситуації. Водночас із редагуванням наукового журналу в своєму університеті, він керував відділом історії в літературно-історичному журналі «Родная Кубань», що видається з 1998 р. (головний редактор – письменник Віктор Ліхоносів). Деякий час В. Чумаченко був

також головою комісії з літератури Фонду культури кубанського козацтва, вченим секретарем регіональної громадської організації «Товариство українців Кубані» і редактором її газети «Вісник Товариства українців Кубані».

Дуже великі наслідки для Віктора Кириловича мало стажування в Німеччині у 1995 р. на філософському факультеті Українського вільного університету в Мюнхені. Сталося диво, можливо найголовніше в його житті. Два місяці він плідно працював там в університетській бібліотеці, де є всі діаспорні видання, зокрема й кубанські [14]. У СРСР цей науковий осередок вважався одним з головних центрів антирадянської пропаганди, «гніздом українських буржуазних фальсифікаторів». Але виявилося, що головними фальсифікаторами були саме радянські ідеологи, пропагандисти та псевдовчені, а в Мюнхені В. Чумаченко знайшов багато матеріалів, які знищували в СРСР та намагалися замовчувати.

Саме там він особисто познайомився з видатними вченими сучасності, яких не згадували радянські енциклопедії. Серед них був відомий український літературознавець, лінгвіст, культуролог Юрій Шевельов, який писав також під псевдонімами Гр. Шевчук та Юрій Шерех. Відомо, що він писав свої ґрунтовні наукові праці українською, англійською, німецькою, російською, польською, французькою мовами. Не важко уявити собі, якими очима після цього В. Чумаченко дивився на багатьох краснодарських професорів, які зазвичай не володіли жодною іноземною мовою, але критикувати закордонних «фальсифікаторів», чиї твори ніколи не бачили. Своїми культурними обріями такі «фахівці» нагадували хуторян. Віктора Кириловича обурювали кубанські традиції «кумовства и аккуратно прилизанной серости», внаслідок яких «талантливому человеку ни за что не состояться, что всякий, кто чувствует в себе хоть искру божьего таланта, должен убежать отсюда куда глаза глядят, желательно, в столицу, где есть возможность раствориться, исчезнуть с глаз завистливых и мстительных в своей бездарности кубанских нетопырей» [20]. Таке оточення часто викликало у Віктора Кириловича бажання

залишити Кубань назавжди, бо навіть у Краснодарі справжніх інтелігентів ніколи не було багато. Але куди б він поїхав?

Інколи терпіти було вже неможливо, коли місцевий графоман вважав себе за класика і розповсюджував дурниці, а місцева адміністрація йому потурала і рекомендувала цю писанину вивчати в кубанських школах. Таким графоманом, зокрема, В. Чумаченко вважав відомого на Кубані красзнавця Віталія Бардадима, який не мав історичної чи філологічної освіти, але повчав істориків та літературознавців, навіть не читаючи текстів, які піддавав нищівній критиці. Під псевдонімом Віктор Кирилович надрукував дуже різку, але справедливую критику книжок Бардадима [9]. Піднявся галас – всі зрозуміли, хто писав (бо крім Чумаченка так якісно написати ніхто не міг), один з авторитетних краснодарських істориків взяв під захист розгубленого Бардадима і надрукував зовсім не переконливу відповідь під псевдонімом «Сибіряков» (і теж всі зрозуміли, хто писав). Чому він це зробив? Мабуть тому, що Чумаченко на прикладі Бардадима критикував «манкуртів», які забули мову своїх батьків та дідів. Батько професора, який ховався під псевдонімом «Сибіряков» був з Вінниччини, а сам професор закінчив перший клас у Львові, про що потім мовчав і казав, що не розуміє української мови.

На Кубані десятиріччями замовчували літературну та наукову спадщину багатьох авторів, чия творчість не відповідала більшовицькій ідеології. Як писав пізніше В. Чумаченко, «Весной и летом 1933 г. на задворках станичных и городских библиотек запылали костры из украинских книг. В костер полетели сочинения Т. Шевченко, И. Франко, Л. Украинки, книги местных украиноязычных писателей» [17]. Навіть німецькі нацисти знищували набагато менше – за списками, а на Кубані тоді намагалися знищити все, що написано українською мовою. Такий комуністичний «книгоцид» нагадував середньовіччя. Деяких авторів забороняли навіть згадувати, інших згадували, щоб піддати критиці. Чумаченко повертав нам ці імена і тексти.

Щоб зрозуміти значення цієї подвижницької праці, слід згадати долю Юрія Дмитрієва – петрозаводського члена

«Меморіалу», який знайшов місця страшних злочинів НКВС, де знищували тисячі невинних людей, у тому числі й урочище Сандармох. Серед інших, там загинуло багато українських митців, вчених та інших представників української інтелігенції – Марко Вороний, Сергій Грушевський (троюрідний племінник академіка Михайла Грушевського), Микола Зеров, Антін Крушельницький, Микола Куліш, Лесь Курбас, Валер'ян Підмогильний, Сергій Рудницький, Володимир Чехівський... Кати з НКВС та їхні спадкоємці з МДБ, КДБ та ФСБ приховували місця масових убивств від родичів загиблих і громадськості, а Дмитрієв знайшов, після чого туди почали приїжджати делегації з України, встановили дерев'яний хрест, а в 2004 р. – гранітний козацький хрест з написом: «Убієнним синам України»... А тепер Дмитрієва судить російська «юстиція», намагається його знищити за ґратами, а звинувачують поважну літню людину... в розповсюдженні порнографії! Хто ж в це повірить? Можна згадати ганебний «суд» над директором Бібліотеки української літератури Наталією Шаріною, та знищення самої бібліотеки. Перелік можна продовжувати. Чумаченко розумів, які можуть бути наслідки, але робив те, що вважав справою свого життя.

Приписати йому націоналізм було важко (хоча нема нічого неможливого для нащадків НКВС) – Чумаченко був дуже об'єктивною і толерантною людиною. Ось як оцінює його сучасний кабардинський професор Зухра Кучукова: «Все знали, что Чумаченко – великолепный текстолог, литературовед, культуролог: рукопись, которой коснулась его рука, превращалась в маленький шедевр, где "комар носа не подточит". В этом убеждается каждый, кто берет в руки экземпляры основанного им журнала "Культурная жизнь Юга России", который сыграл громаднейшую роль в развитии научного кавказоведения, консолидации ученых региона. Говорят, дружба народов состоит из дружбы людей и об этноколлективах, городах мы судим по отдельным его представителям. Благодаря Виктору Чумаченко, Краснодар и кубанские казаки у моих коллег и у меня ассоциируются с

высокой культурой, врожденной интеллигентностью, душевной щедростью, тонким чувством юмора» [6, с. 113].

У Мюнхені В. Чумаченко відкрив для себе стільки нового, що лишалося тільки писати всю історію Кубані наново, але починати треба було з повернення забутих імен авторів, які творили у XIX–XX ст. Зараз важко навіть згадати всі імена авторів, тексти яких вивчав і публікував Віктор Кирилович: Яків Кухаренко, Василь Мова, Степан Ерастов, Микола Канівецький, Володимир Скидан, Симон Петлюра, Олександр Півень, Олександр Кошиць, Митрофан Дикарев, Іван Подушко, Іван Прийма, Гаврило Доброскок, Пилип Капельгородський, Василь Барка (Очерет), Сергій Грушевський, Іван Дорожний (Міненко), Василь Дроздовський, Яків Жарко, Тимофій Іващенко, Михайло Клочков, Григорій Концевич, Юрій Коржевський, Федір Кубанський (Горб), Антон Лещенко, Юхим Литовченко, Семен Підгайний, Михайло Поночовний, В'ячеслав Потапенко, Василь Прохода, Василь Іванис, Павло Горгулов, Михайло Садиленко, Михайло Сало, Тихон Строкун, Омелян Розумієнко, Іван Шаля, Дмитро Нитченко, Олекса Кирій, Василь Орел... З деякими авторами, яким пощастило емігрувати, В. Чумаченко листувався, уточнював навіть дрібниці. Бо для нього дрібниць не існувало – кожна з них могла бути шляхом до нових знахідок, якщо є аналітичний розум.

Там, у Мюнхені, він вчився працювати як науковець європейського рівня. Особливо цьому сприяла спільна робота з Ю. Шевельовим над підготовкою до видання коментованого тексту твору дореволюційного кубанського літератора Василя Мови (відомого також під псевдонімами В. Лиманський, В. Мигуцький, В. Мигученко) «Куліш, Байда й козаки» [7]. З того часу Віктор Кирилович став найкращим кубанським текстологом – це видно, коли ми бачимо літературні та мемуарні тексти, що вийшли за редакцією Чумаченка. Не можна не погодитись із А. Й. Слуцьким – «ніхто з кубанських філологів й істориків ніколи так послідовно не займався публікаторською роботою» [14]. Маючи від природи чудову пам'ять, В. Чумаченко згадував фрагменти інформації, які склалися в систему, дозволяли зробити унікальну реконструкцію біографії

чи події. Саме тому його коментарі, що завжди вимагають вивчення великої кількості довідкових матеріалів, набагато підвищують наукову цінність публікацій.

Енциклопедії, словники, різні довідники складали велику частину бібліотеки В. Чумаченка. Маємо приклад органічного поєднання дослідника, його наукової бібліотеки та особистого архіву. Крім того величезний обсяг інформації в комп'ютері. Практично кожен день він працював над текстами. Це був його спосіб життя – інакше він не міг. Кожен день нові знахідки і відкриття. Захоплений наукою, він забував стежити за станом свого здоров'я, а воно завжди потрібне, якщо ми хочемо продовжувати активне життя. Але слідкувати за цим не було кому.

Грунтовна ерудиція помножена на громадську активність, бажання згуртувати фахівців навколо цікавої проблематики спонукали Віктора Чумаченка бути ініціатором та організатором численних наукових конференцій, присвячених вивченню історії, літератури та культурної спадщини Кубані. Перш за все це «Кухаренківські читання» (1993, 1996, 1999, 2010 рр.) – конференції, присвячені пам'яті кубанського літератора і друга Тараса Шевченка – генерал-майора Якова Герасимовича Кухаренка, який був також виконуючим обов'язки наказного отамана Азовського а потім Чорноморського козацьких військ. Згодом це були «Кубанські літературно-історичні читання» (1999, 2000, 2001, 2002 рр.) та ін. Цьому сприяла багаторічна співпраця Віктора Кириловича з Краснодарським історико-археологічним музеєм-заповідником імені Є. Д. Феліцина, а також з його філією – Літературним музеєм ім. Я. Г. Кухаренка.

Він мав талант знаходити потрібних людей і залучати їх до співпраці. У Краснодарі це були видатний книгознавець, історик бібліотечної та бібліографічної справи Аркадій Слуцький, відомий історик чорноморського та кубанського козацтва Борис Фролов, український громадський діяч Микола Сергієнко та інші. Не раз приїжджали до Краснодару друзі та колеги Чумаченка з України – геральдист Юрій Савчук, етнолог Галина Бондаренко, історик Владислав Грибовський... Багато з ким він співпрацював тільки через листування (слава Інтернету!), наукові стосунки склалися в цілу мережу і

нагадували зв'язки інституту, яким насправді був Віктор Кирилович.

Творчі контакти В. Чумаченка постійно зростали, як і його науковий авторитет. За ініціативою «Українського культурологічного центру» (м. Донецьк) та Донецького відділення НТШ, у 1998 р. Вадим Оліфіренко і Віктор Чумаченко створили унікальний посібник-хрестоматію для кубанських школярів 5–7 класів з української літератури і літературного краєзнавства «Козак Мамай» [10]. До книги увійшли твори різних жанрів усного народного слова, вірші, оповідання, нариси кубанських письменників – Якова Мішковського, Якова Кухаренка, Василя Мови (Лиманського), Якова Жарка, Олександра Півня, Никифора Щербини, Івана Варавви, Дмитра Чуба (псевдо Дмитра Нитченка), твори видатних українських літераторів Тараса Шевченка, Марка Вовчка. Ця чудова книга містить тексти оригінальною українською мовою та її кубанською говіркою («балачкою»), адаптовані для російськомовних шкіл.

Наклад видання склав 3000 примірників, але внаслідок дуже стриманого (а інколи відверто ворожого) ставлення місцевої адміністрації до української тематики, книга не стала широко відомою, хоча автоекспедиція М. Гориня від «Української всесвітньої координаційної ради», що відбулася 2003 року, все ж виявила це видання в деяких кубанських школах. Цікаво, що вчителі в телеінтерв'ю для українських телеканалів гордо називали посібник-хрестоматію «Козак Мамай» «своїм» (тобто кубанським) виданням, хоч на першій сторінці надруковано: «Київ-Донецьк-Краснодар»). В. С. Білецький вважає це чудовою оцінкою: «значить книга, видана у Донецьку, не сприймається як чужорідний продукт, вона органічно влилася в сучасні процеси національно-культурного життя нащадків козаків-чорноморців» [3, с. 212–213]. На жаль, зараз знайти цю книгу читачеві непросто.

За ініціативою голови Донецького відділення Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) В. С. Білецького, впродовж 2004–2007 рр. у Краснодарі В. К. Чумаченко створив невеликий осередок НТШ, до якого увійшли А. Слуцький, С. Осецький, А. Авраменко, К. Вакуленко, В. Чурсіна, О. Нирко. Наукові

праці членів цього осередку з того часу друкуються в «Донецькому віснику НТШ», де складають його тематичні «кубанські» розділи. За оцінками сучасного дослідника Кубані Дмитра Білого (спочатку донецького, а зараз львівського історика) – тут зібрана найбільша колекція публікацій кубанських вчених в Україні за останні роки. З 2008 р. Кубанський осередок НТШ перейшов під юрисдикцію головного в Україні – Львівського відділення НТШ [3, с. 213–214]. Але в сучасних умовах російської агресії проти України та відповідних міжнародних санкцій проти Росії пошук бажаючих приєднатися до НТШ на Кубані став дуже проблематичним: викладачі вишів, наприклад, своє членство в закордонних наукових організаціях повинні узгоджувати в «першому відділі» (орган нагляду ФСБ в російських вишах).

Якось я спитав Віктора Кириловича, чому він не шукає спонсорів на Кубані – наприклад відомий фольклорист, дослідник народних пісень, професор, художній керівник і генеральний директор Кубанського козачого хору народний артист Росії та України Віктор Гаврилович Захарченко має дуже великі прибутки, їздить з гастрольми в різні країни, пісні, що співає його хор, українці сприймають як свої національні – хто як не він може допомогти надрукувати книгу україномовного автора, який колись жив на Кубані? Це дуже впливова людина, яка вирішує всі питання в крайовій адміністрації, він отримав від неї для свого хору (який є брендом Краснодарського краю!) дуже великий будинок колишнього Дому політичної освіти з двома концертними залами біля колишнього крайкому партії! На це Чумаченко з посмішкою відповів: «Захарченко ніколи нікому копійкою не допоміг». З часом я зрозумів, чому.

Потім я звернув увагу на двері кабінетів КДУКМ на поверсі, де працював Віктор Кирилович: на табличках я прочитав прізвища керівників: Туравець, Яремчук, Чумак... Це ж українські прізвища! Невже ж тут не можна знайти підтримки? А Чумаченко сумно подивився на мене, наївну людину, і сказав у відповідь: «Якщо Ви скажете їм, що вони українці, то вони перелякаються і будуть відхрещуватися від всього українського. Бо посада і кар'єра для них дорожче за все». Потім я, людина некубанського походження,

переконався, що будь-яка спроба публічно обговорювати проблеми української історії і культури викликає сичання недоброзичливців, для яких це означає «націоналістичний шабаш», хоч таких претензій не мають громадські організації вірмен, адигейців, євреїв, чеченців та інших [2]. Тому, розуміючи політичну кон'юнктуру, В. Г. Захарченко завжди наголошує на тому, що його хор співає не українські, а кубанські козацькі пісні. Наприклад, «Розпрягайте, хлопці коней», «Варенички» та інші, чим завжди дивує українців, які співають те саме.

Більш того, на кошти крайової адміністрації при хорі Захарченка працює Науково-дослідний центр традиційної культури на чолі з професором Миколою Бондарем, головна мета якого – не тільки збирати і вивчати народну культуру Кубані, але й доводити кожного разу, що ця духовна спадщина не належить українському народові (щоб не було підґрунтя для сепаратизму!). Саме тому М. І. Бондар насаджує теорію, згідно з якою вже на початку ХХ ст. у Кубанській області нібито склався єдиний субетнос «кубанське козацтво», що відірвався від українського народу. Подібні фальсифікації завжди викликали обурення Віктора Чумаченка, який спростовував це у своїх публікаціях і писав, що «теория нового субэтнуса (кубанцы – это русские казаки) носит идеологический, а не научный характер» [18, с. 199].

Розуміючи хибність своїх аргументів, М. І. Бондар навіть у наукових публікаціях інформував «компетентні органи»: «Хтось і чогось посилено працює над проектом створення могутньої української діаспори, на зразок класичної вірменської, що сформувалася, і конструйованої польської, яка б лобіювала соціально-економічні і політичні інтереси певних кіл. Цим пояснюються побажання, частково реалізовані, про створення своїх різнопланових організаційних, координуючих структур, українських шкіл, своїх ЗМІ, обов'язкової закупівлі (або видання) книг українською мовою, відкриття українських православних храмів (?), і тому подібне» [4, с. 141]. Звичайно, на ці сигнали у ФСБ не могли не реагувати.

Яким контрастом виглядають слова В. Чумаченка: «Чудовищно с моральной точки зрения "научное" утверждение,

высказывающееся частью кубанских ученых и публицистов о том, что разукраинизация Кубани, начавшаяся в последних числах декабря 1932 г., была "благотворной" для нашего края. Те, кто его бездумно повторяет, забывают, какими чисто коммунистическими методами она проводилась: искусственный голод 1932–33 гг., насильственная депортация станиц с украинским населением в северные регионы, костры из украинских библиотек, массовые политические репрессии и, наконец, полное физическое уничтожение местной украинской интеллигенции. В результате подобной "благотворности" местное украинское население сократилось к настоящему времени по сравнению с 1926 г. почти в 10 раз – показатель, который с точки зрения современной науки можно характеризовать как этническую катастрофу» [18, с. 198–199]. Звичайно, таким аргументам можна було протиставити тільки наклеп у ФСБ.

Висновки не забарилися. Якщо російська держава зараз створює україністичний центр і фінансує його, це вже повинно насторожувати. У 2008 р. у Ростові-на-Дону несподівано виник Центр україністики Південного федерального університету на чолі з Едуардом Поповим, який уявив себе україністом. Було оголошено, що Центр планує підготовку різного профілю фахівців з України, а вже 19 грудня того ж року він організував свою першу (антиукраїнську, звичайно) конференцію «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської Русі», з метою дестабілізації становища в Україні. На Інтернет-сайті «Кобза. Українці Росії» Е. А. Попов розмістив брехливу інформацію, що у Краснодарі є дослідники і організації «що щільно окупували українську проблематику з суто меркантильних міркувань. Отримуючи фінансування із закордонних фондів, ці вчені говорять лише те, що хочуть почути їхні грантодавці. Навіть записуються в "етнічні українці"». Гідну відповідь на тому ж сайті вмістив В. К. Чумаченко. Він не тільки спростував брехню, але й викрив цього «україніста» як працівника ФСБ, пояснюючи: «наклепники всіх мастей узяли на озброєння це універсальне знаряддя розправи зі своїми опонентами. Адже від нього так солодко пахне отрутою, контррозвідкою і шпигунством. Воно ефективне, тому що пускає по сліду жертви

всіх собак, навіть якщо вона, ця жертва, ні в чому не винна» [24].

Викритого Віктором Кириловичем Е. Попова в 2009 р. взяли на роботу до Москви провідним науковим співробітником Російського інституту стратегічних досліджень. Колишній співробітник цього інституту доктор історичних наук Олександр Ситін так характеризує цю особу: «Сотрудник Института Э.Попов, которого, несмотря на его полную профнепригодность директор держал на работе за его православно-националистические взгляды, развернул в Ростове-на-Дону широкую деятельность в помощь "донецким повстанцам и борцам с фашизмом, сражающимся и умирающим за русский мир". Институт, правда, в глубокой тайне, принял самое непосредственное участие в проектах Славянская гвардия, Русский сектор и Русский вектор». Виявляється, що в цьому закладі розробляли аналітичні записки для Адміністрації президента і рекомендації, як боротися проти України [15]. До речі, зараз Е. Попов – провідний науковий співробітник Інституту російського закордоння у Москві, вважається політологом і так само продовжує писати антиукраїнські статті.

Звичайно, Віктор Чумаченко розумів, чим він ризикував. Далеко не кожна людина здатна на таку чесність і мужність, особливо на Кубані. Відчуваючи політичну кон'юнктуру, кубанські гуманітарії пишуть так, щоб помітила влада: якщо навіть не буде нагороди, хоч залишать на посаді в час, коли скрізь скорочують кафедри, знищують цілі напрямки науки. Яка, наприклад, може бути зараз наука в Кубанському державному університеті, якщо його очолює ректор-плагіатор? Досить подивитися на сайті «Диссернет» в розділі «Диссеропедия российских вузов» інформацію про цей університет – можна побачити розфарбовані сторінки кандидатської дисертації ректора, яку він захистив у 2006 р., з позначенням – що і звідки вкрадене (<https://www.dissernet.org/expertise/AstapovMB2006.html>), але це не заважає йому залишатися на посаді і керувати наукою, в якій він нічого не тямить.

Абсолютна більшість кубанських істориків та філологів зараз практично не знає сучасної української наукової

літератури, навіть якщо вони пишуть про Україну. Для чого їм вивчати тексти «бандерівців» та «петлюрівців»? При цьому ці кубанські вчені штучно підвищують собі індекс Хірша, цитуючи один одного, і їм байдуже, що європейські та американські вчені знають їхні твори не більше ніж науковців Гондурасу чи Албанії. Серед кубанських гуманітаріїв дуже небагато справжніх вчених. Віктор Чумаченко був найбільш яскравою постаттю серед них.

Він плідно співпрацював з українськими колегами. Численні статті В. Чумаченка можна знайти в авторитетних довідкових виданнях, серед яких «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія історії України», «Шевченківська енциклопедія», «Українське козацтво: Мала енциклопедія», «Енциклопедія української діаспори». Його добре знали українські вчені: Володимир Білецький, Сергій Білокінь, Галина Бондаренко, Олександр Боронь, Віктор Бурбела, Ігор Гирич, Владислав Грибовський, Роман Дзюбан, Віктор Дудко, Дмитро Єсипенко, Микола Жарких, Микола Железняк, Людмила Іванникова, Сидір Кіраль, Микола Кучеренко, Ірина Преловська, Олександр Принь, Костянтин Рахно, Олександр Рибалко, Юрій Савчук, Володимир Семистяга, Остап Середа, Надія Супрун-Яремко, Олесь Федорук... Хіба можна всіх згадати?

Не меншою була кількість його знайомих серед кавказьких вчених. Доктор філологічних наук, професор Кабардино-Балкарського університету Зухра Кучукова, яка тридцять три роки добре знала Віктора Чумаченка, пише: «Мы его называли "Большой советской энциклопедией", затем уже "Википедией", поскольку Чумаченко знал все – от античной культуры до мелочей в современной моде. Я всегда щедро пользовалась его бесценными, глубоко аргументированными советами – будь то формулировка темы кандидатской, докторской, проведение конференции, разрешение каких-то психологических проблем, даже выбор спутника жизни (!), воспитание детей и др. Сидя в своей краснодарской квартире, он общался со всем ученым миром» [6, с. 112].

Маючи колосальну ерудицію, Віктор Кирилович писав ґрунтовні рецензії на енциклопедії, зокрема слід звернути увагу

на його ретельний аналіз змісту української (у співавторстві з Б. Фроловим) та російської енциклопедій, присвячених історії козацтва [16; 19]. Пропозиції, що там містяться, допомогли виправити деякі помилки, заповнити певні прогалини в наступних виданнях згаданих книг, проте повноцінна велика наукова енциклопедія козацтва ще чекає свого часу.

В. Чумаченко висунув ідею створення «Великої Кубанської енциклопедії», але ідею підхопила і привласнила людина, нездатна це зробити науково і якісно, тому вже перший том містив численні помилки, а серед «видатних кубанців», про яких були написані хвалебні статті, виявилися особи з кримінальним минулим. Звичайно, треба було доручити цю справу Чумаченкові, але хто швидший, той і вхопив. Це прикро, тим паче, що на Кубані досі немає повноцінних енциклопедій. Ще гіршим за якістю був енциклопедичний словник з історії Кубані, що його видав професор Б. Трьохбратов у 1997 р. [26]. Про численні помилки цього видання писали в деяких рецензіях [1; 8]. Навіть ініціали В. Чумаченка, як одного з авторів, надрукували на останній сторінці з помилкою.

Інша перспективна ідея В. Чумаченка – створити серію «Бібліотека Кубані», куди мали ввійти книги авторів, яких вже забули, або чий твори стали раритетами. Звичайно, потрібно було підготувати наукові коментарі, зробити текстологічний аналіз. Серед авторів певну кількість повинні були складати ті, хто писав українською мовою чи її кубанським діалектом. Переважну більшість таких текстів виявив, звичайно, Віктор Кирилович. Цю ідею теж підхопили і вона також була спотворена [Див.: 23]. Тільки коли надрукували 19-й том, згадали про Чумаченка і саме тому вийшло кілька книжок за його участі: «У истоков литературы Кубани» (від Анто-на Головатого до Степана Ерастова), «Исторические публицисты» (Прокофій Короленко, Іван Попко, Євгеній Феліцин) та ін.

Навіть вивчаючи наукову спадщину провідних дорево-люційних кубанських істориків – Івана Попка, Прокофія Короленка, Євгена Феліцина, Федора Щербини, філолог В. Чумаченко знайшов багато текстів, раніше невідомих місцевим докторам і кандидатам історичних наук. Зокрема,

Людмила Галутво захистила дисертацію про Федора Щербину, що не стала науковою сенсацією, адже її авторка використала те, що змогла знайти в краснодарському та деяких інших місцевих архівах під час нетривалих відряджень (бо вони зараз не фінансуються університетами).

Справжньою сенсацією стало відкриття Віктора Чумаченка, який з'ясував, що особистий фонд видатного кубанського козацького історика, економіста і соціолога Федора Щербини в крайовому архіві (тут зберігаються оригінали і копії документів, привезених з Праги архівістом Г. Чучмаєм, за винятком «антирадянських книг» Щербини, що конфіскували прикордонники у Чопі) – це тільки невелика частина архіву, котрий у середині 60-х років таємно був переправлений із Чехословаччини до США. З'ясувати це допоміг американський історик Брайан Боук – один з друзів В. Чумаченка [5]. Тільки енергія Віктора Кириловича, його наполегливі пошуки, аналітичний розум і особисті зв'язки сприяли тому, що копії найбільш важливих документів з архіву Щербини нарешті були отримані у Краснодарі на початку 2008 року. Документи, які Чумаченку передали з Української вільної академії наук у США, привіз старший науковий співробітник Інституту історії України Національної Академії наук України Юрій Савчук, який був деякий час у Нью-Йорку. До речі, ще в жовтні 1998 р. саме Чумаченко знайшов на Ольшанському цвинтарі у Празі могилу Щербини. Тож саме завдяки йому стало можливим поховати прах великого кубанця у Краснодарі в 2008 р.

Але цю справжню сенсацію кубанські історики сприйняли дуже стримано. Набагато більше вони звертали увагу на україністичний нахил наукових досліджень Віктора Кириловича. Були й такі, що натякали «органам» на нібито антиросійську спрямованість його досліджень. На різних форумах в Інтернеті провокатори, що ховалися під псевдонімами «Казак», «Кубанец», «Студент» та іншими цькували професора, приписували йому різну нісенітницю. Деякі це робили у свої публікаціях під справжніми прізвищами. Але подвижник науки продовжував свою роботу, яку ми ще не можемо сповна досягнути.

Він хотів написати докторську дисертацію про найбільш цікавого кубанського україномовного літератора – Василя Мову-Лиманського. Ще з часів перебування в Мюнхені Чумаченко йшов до цього, виявив багато невідомих досі текстів, але не встиг завершити цю важливу роботу. Заважали інші проекти, які він вважав не менш важливими. Серед них – публікація творів Федора Щербини, отриманих з Америки. Найбільшої уваги В. Чумаченко приділяв виданню його спогадів, про що не раз писав [21; 22; 25]. Віктор Кирилович ставив мемуари великого кубанця на один рівень з «Тихим Доном» Шолохова, але ж ще не видані друком і його художні твори, серед яких є поезії та драматургія. В. Чумаченко встиг видати всі чотири томи спогадів, доля ж двох томів інших творів, що їх ніколи не друкували, ще не вирішена. У перспективі Віктор Кирилович бажав видати повне зібрання творів Щербини. Хто це буде тепер робити?

Поза сумнівом, Чумаченко зробив би ще більше, якби не несподівана виснажлива боротьба з ректоратом університету, якому він віддав 20 років свого життя. Після зміни ректора, нова адміністрація вирішила забрати в професора квартиру, яка вже була приватизована на законних підставах (перед тим Віктор Кирилович жив у різних гуртожитках близько 40 років). Виявився навіть претендент на його житло. Чумаченко двічі виграв суд проти свого ректорату (унікальна за своєю дикістю ситуація!). Допомогла громадська підтримка. 6 квітня 2012 р. кубанське телебачення у новинах показало сюжет «Как профессора хотели сделать бомжом». На захист відомого вченого став авторитетний письменник Віктор Ліхоносов, але виконуючий обов'язки ректора Микола Шадюк без сорому продовжував терор проти свого професора, на той час уже дуже хворого.

На одному з Інтернет-форумів Віктор Кирилович здивовано написав: «проглядывает в моей ситуации какая-то недалёковидность наших руководителей. Всю жизнь я был по взглядам твердым "государственником", а теперь из меня сознательно и упорно делают диссидента. Ну, выгонят меня на улицу, буду я ходить по оппозиционным митингам, выступать против всего и вся, звать Русь к топору, коротать ночи в

кутузках, вместо того, чтобы писать свои научные труды. Это кому-нибудь нужно? От этого будет кому-нибудь польза?» [27]. Але навіть програвши суди, ректорат вирішив помститися. Чумаченка позбавили посади завідувача кафедри, керівника наукового центру, передали журнал «Культурная жизнь Юга России» (який створив Віктор Кирилович) іншій людині, скоротили навантаження до мінімуму. На вченій раді професор Б. Трьохбратов публічно звинувачував Чумаченка, що той працює на українських націоналістів і погрожував написати у ФСБ, щоб там звернули увагу на колегу. Під цим приводом і відібрали журнал, де Віктор Кирилович нібито не те друкував, що потрібно.

Працювати далі в КДУКМ було неможливо. Вчений міжнародного рівня тут був не потрібен. Усі гроші професор витратив на суди, на ліки вже їх катастрофічно не вистачало. А лікуватися він мусив: страшна гіпертонія, діабет, усе гірший зір... Наприкінці 2016 р. хвороба не дозволила В. Чумаченку взяти участь у науковій конференції в селищі Кабардинка, а через рік (менше ніж за два місяці до смерті) він таки поїхав на наступну конференцію (це був Третій міжнародний науковий форум «Культурное наследие Северного Кавказа как ресурс межнационального согласия», 13–15 жовтня 2017 р., у селищі Кабардинка). Тоді я жив з ним в одному номері і бачив, як Вікторові було важко все: ходити, сидіти, стояти, лежати, говорити, навіть дихати. Ноги ледве витримували вагу тіла – треба було негайно щось змінювати в своєму житті! Але він нічого не міняв, тільки намагався встигнути зробіте заплановане. Не встиг... Погана звичка працювати вночі за комп'ютером тільки погіршувала стан здоров'я.

У 2014–2017 рр. Віктор Кирилович працював старшим науковим співробітником відділу експертно-консультативної діяльності та проблем культурної і природної спадщини, провідним науковим співробітником відділу комплексних проблем вивчення культури Південної філії Російського науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини ім. Д. С. Ліхачова. Директор цієї філії Ірина Іванівна Горлова фактично врятувала Чумаченка. Вона раніше була ректором КДУКМ і добре знала його як одного з найкращих

працівників і видатного вченого. Але повернути Віктору Кириловичу здоров'я вона не могла.

До останньої миті В. Чумаченко багато працював, листувався, телефонував, тому коли у вівторок 5 грудня він не відповідав на дзвінки, це дуже здивувало всіх. Він помер у ніч з 4-го на 5-е грудня біля комп'ютера. Лікарі кажуть, що відірвався тромб. Коли нарешті увійшли до його помешкання, комп'ютер був увімкнутий. На останню зустріч з ним у Краснодарі прийшли приголомшені люди з різних вишів, музеїв, наукових та інших закладів, його друзі та добрі знайомі. Я не бачив нікого з КДУКМ, якому Віктор віддав стільки років. Можливо, коли там нарешті нова адміністрація зрозуміє, кого втратили, там з'явиться меморіальна аудиторія імені Чумаченка? Тільки як розповідати майбутнім студентам, чому він змушений був звільнитися звідти?

Родичі поховали Віктора Чумаченка в станиці Ахметовська, де він колись народився. А нам тепер лишається тільки усвідомлювати, кого ми втратили. Можна згадати, що він був автором понад 600 наукових праць, надрукованих у Росії, Україні, США і навіть Австралії. В. К. Чумаченко був заслуженим працівником культури України (1998), Кубані (2001) та Республіки Адигея (2016). Формально він філолог, але його багато хто називав істориком. А насправді він був енциклопедистом. Його наукові інтереси охоплювали літературознавство, україністику, етнографію і фольклористику, культурологію, кубанське краєзнавство, книгознавство, історіографію, джерелознавство... І все це було спрямовано головним чином на дослідження української Кубані, кубансько-українських літературних і книжкових зв'язків, кубанської літературної традиції як частини діалогу культур в умовах поліетнічного регіону.

Достойне життя Віктора Чумаченка заслуговує на створення пам'ятника, яким може бути книга спогадів про нього. Він очолював «Кухаренківські читання», «Кубанські літературно-історичні читання», тепер час починати міжнародні «Чумаченківські читання», бо його постать об'єднувала дослідників різних держав. Вічна йому пам'ять!

ЛІТЕРАТУРА

1. *Авраменко А.М.* Достижения и недостатки двух новейших уникальных изданий по истории Кубани // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. 1998. №1/2. С. 66–69.
2. *Авраменко А.М.* Третя збірка «Кубань – Україна» і проблеми кубанської україністики (з практики діяльності сучасних українських громадських фондаций на Кубані) // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 25. Історія. – Донецьк, 2009. С. 182–195.
3. *Білецький В.С.* Українці України і Кубані: рух назустріч один одному (до історії співпраці громадських організацій Донеччини і Кубані: 1992–2009 рр.) // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 25. Історія. – Донецьк, 2009. С. 210–214.
4. *Бондарь Н.И.* Некоторые формы взаимодействия русской и украинской традиций в условиях Кубани // Кубань–Украина. Шевченковские чтения–2008. Историко-культурные связи Кубани и Украины: к 70-летию В.Г. Захарченко: метод. материалы науч.-практ. конф.: (избр. доклады). – Краснодар: Пресс-Имидж, 2008. С. 128–143.
5. *Боук Б., Чумаченко В.* «Американський слід» у долі наукового архіву Федора Щербини: від гіпотези до підтвердження її // Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 2005. №3/4. С.190–199.
6. В. К. Чумаченко в воспоминаниях друзей и коллег [Электронный ресурс] // Наследие веков. Электронный научный журнал Южного филиала Института наследия. Краснодар, 2017. № 4(12). С. 107–114. URL: http://heritage-magazine.com/wp-content/uploads/2017/12/2017_4_pdf (дата обращения 12.01.2018).
7. *Василь Мова (Лиманський).* Куліш, Байда і козаки. Інтермедія до драми П.Куліша «Байда» з додатком листа Василя Мови до Василя Гнилосирова і драми П.Куліша «Байда, князь Вишневецький». Супровідні статті і редакція Юрія Шевельова і Віктора Чумаченка. Нью-Йорк, 1995.
8. *Гололоб В.* [В. К. Чумаченко]. Первый опыт кубанских энциклопедистов // Кубань: Проблемы культуры и информатизации. Краснодар, 1998. № 2. С. 53–54.
9. *Гололоб В.* Шельмующее краеведение: Бардадым В.П. Жизнь генерала Шкуро. – Краснодар, 1998. 96 с.; Бардадым В.П. Радетели земли кубанской. Краснодар, 1998. – 2-е изд., доп. Краснодар, 1998. 272 с.; Бардадым В.П. Кубанские портреты. Краснодар, 1999. 288 с.; Бардадым В.П. Литературный мир Кубани. Краснодар, 1999. 200 с.; Бардадым В.П. Кубанские арабески. Краснодар, 2000. 320 с. // Кубань: проблемы культуры и информатизации. Краснодар. 2001. №1 (18). С. 56–59.

10. Козак Мамай: Навчальний посібник-хрестоматія з української літератури / Упорядники: В.В. Оліфіренко, В.К. Чумаченко. Київ – Донецьк – Краснодар, 1998. 224 с.

11. Основные административно-территориальные преобразования на Кубани (1793–1985 гг.). Краснодар, 1986. 394 с.

12. «Прощавай, Україно, ми були останніми...»: Інтерв'ю з ученим секретарем Товариства української культури Кубані, професором Віктором Кириловичем Чумаченком // Вісник Товариства української культури Кубані. 2005. № 2 (42). 7 листопада. [Електронний ресурс. Режим доступу]: <http://kobza.com.ua/visnyk-krasnodar/1187-proshchavaj-ukrajino-my-buly-ostannimy.html> (дата обращения 10.01.2018).

13. Скибичкая И.М. Из истории одной переписки, или Нужны ли украинцы Кубани Генеральному консульству Украины в Ростове-на-Дону? // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 4. – Краснодар – Киев, 2010. С. 326–335.

14. Слущкий А. Сьогодні сповнилося 50 років з дня народження відомого кубанського професора-українофіла Віктора Кириловича Чумаченка // Вісник Товариства українців Кубані (Краснодар). 2006. 27 квітня. [Електронний ресурс. Режим доступу]: <http://kobza.com.ua/visnyk-krasnodar/1365-ukrajinska-dusha-redaktora-visnyka.html> (дата обращения 10.01.2018).

15. Сытин А.Н. Мракобесие Российского института стратегических исследований: взгляд изнутри [Электронный ресурс] URL: <http://politconsultant.org/themes/metrazh/mrakobesie-rossiyskogo-institutata-strategicheskikh-issledovaniy-viglyad-iznutri.html> (дата обращения 11.01.2015).

16. Фролов Б.Е., Чумаченко В.К. Разговор по существу [Рецензія на кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002. 568 с.] // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2003. №4 (6). С. 65–71.

17. Чумаченко В. Казачья литературная Голгофа (кубанские писатели, историки и журналисты – жертвы политических репрессий) // Третьи кубанские литературно-исторические чтения: Материалы научно-теоретической конференции (доклады, научные сообщения, публикации). Краснодар, 2001. С. 255–266. [Електронний ресурс. Режим доступу]: https://www.cossackdom.com/cossack21/chumachenko_golgofa.htm (дата обращения 10.01.2018).

18. Чумаченко В.К. Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної

конференції. (Матеріали науково-практичної конференції, м. Донецьк, 17 грудня 2004 р.). Донецьк, 2004. С. 194–200.

19. *Чумаченко В.К.* Казачья энциклопедия: попытка №3. [Рецензия на кн.: Казачество: Энциклопедия. / Гл. ред. А.П. Федотов. М., 2003. 400 с.] // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2004. №4. С. 79–86.

20. *Чумаченко В.К.* Светлая душа: К 70-летию со дня рождения В.И. Лихоносова // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2006. № 2 (16). С. 3.

21. *Чумаченко В.К.* Воспоминания Ф.А. Щербины (к проблеме этнокультурной идентичности автора) // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 46–61.

22. *Чумаченко В.К.* Краткий путеводитель по воспоминаниям Ф.А. Щербины // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2008. № 3 (28). С. 145–154.

23. *Чумаченко В.К.* «Кубанская библиотека» в свете проблемы идентичности // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2009. № 2 (31). С. 71–74.

24. *Чумаченко В.К.* О гбэшном «филиальчике» в ЮФУ: Ростовские украиноведы начинают карьеру с клеветы // Вісник Товариства українців Кубані (Краснодар). 2009. 1 лютого. [Електронний ресурс. Режим доступу]: <http://kobza.com.ua/visnyk-krasnodar/2658-o-gbshnom-fylyalchyke-v-jufu.html> (дата обращения 10.01.2018).

25. *Чумаченко В.* Шесть чувалов бесценного наследства: готовится к отправке в типографию четвёртый том шеститомного собрания сочинения казачьего историка Фёдора Щербины // Кубанские новости. 2014. 17 сент. С. 8.

26. Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времён до октября 1917 года / Под ред. Б.А. Трёхбратова. Краснодар, 1997. 560 с.

27. http://forums.kuban.ru/fl1476/zasluzhennyj_bomzh_kubani_-_2_a-2588641.html (дата обращения 15.05.2012).

Максим КИРЧАНІВ,
доктор історичних наук, доцент
кафедри регіознавства і економіки закордонних держав
Воронезького державного університету
(м. Воронеж, Росія)

**КУБАНСЬКА УКРАЇНСЬКА
РОСІЙСЬКОМОВНА ПРОЗА
ЯК ТИП РЕГІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(перспективи (пост)колоніальної інтерпретації)**

Літературне життя Кубані характеризується етнічною і мовною різноманітністю. Кубанський регіон розвивався як контактна зона між росіянами і українцями. Кожна з цих груп сформувала свою літературну традицію. 1920-і роки і початок 1930-х років були часом активного і динамічного розвитку української кубанської літератури. Зміни радянської національної політики і відмова від українізації, політичні репресії і етнічні переміщення привели до того, що після 1945 року українці стали національною меншиною, а їх літературна традиція стала маргінальною – вона була витиснена на периферію культурного розвитку Краснодарського краю. У такій ситуації багато письменників українського походження переходили на російську мову, відмовляючись від української. На Кубані починає розвиватися українська російськомовна література. До цієї літературної традиції належить і кубанський письменник – Іван Бойко.

У центрі уваги автора в цій статті – проблеми ідентичності в літературній спадщині Івана Бойка. Автор переконаний, що спадщина письменників українського походження, які писали російською мовою, необхідна для повнішого і вірнішого розуміння того, як в радянський період на сторінках літературних творів змінювалася і розвивалася українська ідентичність. У радянський період література була тим каналом, використовуючи який, місцеві, неросійські, інтелектуали могли показати свою згоду чи незгоду з радянською національною

політикою, продемонструвати свої національні особливості, підкреслити той факт, що їх ідентичність не співпадала з ідентичністю російськомовного населення. З другого боку, автор згоден з думкою, що неодноразово висловлювалася в історіографії української діаспори, про колоніальний статус Кубані. Колоніальний дискурс [див.: 12; 11] мав подвійний характер: Кубань – і українська колонія, Кубань – і колонізована Україна.

Я спробую прослідити розвиток цього українського колоніального / колонізованого дискурсу в творах краснодарського письменника Івана Бойка. Колоніальна і постколоніальна перспектива в літературних студіях почала затверджуватися в 1970-і роки, що було пов'язане з появою книг Едварда Саїда, присвячених орієнталізму [16]. Пізніше американськими і європейськими дослідниками було написано і видано декілька монографій, які складають теоретичну основу сучасних колоніальних студій [15; 14; 10]. Поступово цей колоніальний дискурс мігрував і в європейські і в американські літературні студії, у тому числі і у вивчення української літератури. Першими, хто почав його використовувати для вивчення історії української літератури, були історики української діаспори [7].

Одна з найважливіших особливостей ідентичностних наративів Івана Бойка – песимізм. Текст Бойка – це не простий літературний текст, це текст-свідectво очевидця того, як одна культура йде і на зміну їй приходить інша культура. Проза Івана Бойка автобіографічна і мотиви втрати батьківщини викликані особистим досвідом. Тому, він писав про важкі відчуття тих, хто «пережив загибель своєї батьківщини» [1, с. 115]. У такій ситуації стиль І. Бойка наповнений символічними образами, один з яких – образ хатини. Образ старої хатини, яка руйнується, символізує зникнення української культури на Кубані. Коли Бойко пише про неї, то він явно сумує: «біль мій, шкода моя, любов моя... здригаєшся від щонайменшого вітерця, від гороб'ячого крику, від гулу марнотратників в степу ... пошерхла від часу ... уткнула в землю сумні вікна» [5, с. 3]. У цьому контексті помітне і зіставлення двох типів культур – традиційної старої культури і сучасної технічної культури. Таке

поступове вмирання старого світу – це поступове зникнення на фоні неосяжного простору – простору, стегу.

Цей простір – колонізований простір. Тому, його мешканці мають подвійну самосвідомість, подвійну ідентичність. Вони – нащадки і колонізаторів і колонізованих. Вони усвідомлюють себе і як українців і як росіян. У цьому і лежить їх трагедія – трагедія людей на межі двох ідентичностей. Коментуючи таку ситуацію, Іван Бойко пише: «у моєму серці злилися Україна і Росія, батьківщина батька і моя батьківщина, і я повинен зробити щось добре для свого народу, якщо у мене така батьківщина». У такій ситуації цікава спроба письменника інтегрувати свою власну ідентичність в якийсь загальносоюзний концепт ідентичності, в «великий наш Союз» [3, с. 19]. Тому не ясно, де він виражає власні ідентичні переваги, а де вимушено проявляє лояльність режиму.

Трагедія людей виявляється вписаною в оточуючий їх ландшафт: «а над тобою небо – як величезний виблискуючий дзвін, гримить на весь світ небо, а ти старієш і вростаєш в землю». Настрій автора далекий від оптимізму. Він не бачить перспектив для розвитку української кубанської культури: «перестали дивитися вишні в твої вікна ... швидко зовсім тебе не буде ... тебе швидко не буде, але я з тебе, з тебе – кров моя, плоть моя, з тебе». Бойко намагається збудити інтерес до минулого і ввірити у відродження української культури, але і ці мотиви схожі на спробу заспокоїти самого себе: «Розплющ очі! Розбуди думи! Не засмучуйся! Адже ти найщасливіша!» [5, с. 4].

Хатина виступає і в ролі матері. Ці образи, образ рідної матері і рідного дому, виявляються тісно переплетеними між собою. У західних постколоніальних студіях вже кілька разів висловлювалася думка про те, що колоніальні або постколоніальні автори в своїх творах особливу увагу надають саме образу хатини [9] тому, що саме вона є одним з найбільш національно забарвлених і зрозумілих символів. Бойко пише з явним жалем, йому боляче за долю і матери і хатини. Ці дві категорії поступово зливаються в одну і перетворюються на образ батьківщини, доля якої в ХХ столітті не була простою: «Бідна наша мама! Дорога наша матуся! Що ти бачила за своє життя? Сапу? Лопату? Сокиру? Що ти знала в своєму житті?

Місто? Поле? Гній? Ручні млини?» [3, с. 11]. У цьому контексті можлива паралель між творчістю Івана Бойка і російських письменників – «деревенщиків», які теж виступали за збереження зв'язків з патріархальною батьківщиною і зарекомендували себе якщо не як вороги модернізації, то її самі послідовні критики. На можливість такої компаративної перспективи у вивченні творчої спадщини І. Бойка указує, наприклад, В. Чумаченко [див.: 6, с. 17].

Хатина виявляється останнім свідком колись українській історії Кубані. Хатина – матеріалізована пам'ять про українське минуле, тільки вона ровесниця українського заселення Кубані. Вона пам'ятає і те, як «для тебе предки мої шукали вольні землі, пройшли гори, прорубували ліси, обжили болота, приголубили простори... такий шлях, що весь світ позаздрить». Хатина – це і спогад про минулу єдність, про українську спільність: «будували тебе всією ріднею, всією вулицею, всією станицею». Хатина – символічний образ, який супроводив українцям протягом всієї кубанської української історії. Вона чула і їх пісні: «скільки пісень проспівала ти». Тому, Іван Бойко в такому контексті використовує і українські лексичні елементи: «Світи місяць, світи ясний! Не світи нікому! Тільки світи миленькому, як йде додому» [5, с. 5].

У повісті «Бог» у Івана Бойка присутні і історичні мотиви. Описуючи ситуацію, яка існувала на Кубані на початку ХХ століття, він торкається і проблеми тієї особливої локальної ідентичності, яка формувалася в регіоні. Кубань, населена козаками, вихідцями з України залишалася козачим регіоном, де формувалося особлива козацька, але й українська, само-свідомість. Всі інші сприймалися як немісцеві, як чужаки. Козаки з однаковим недовір'ям відносилися як до українців, так і росіян, які не були козаками. Тому, коли ситуація стає особливо гострою хтось не витримує і кидає заклик: «Бий кацапню! Бий хохлів!». А питання «Чи ви козаки, чи не козаки?» [2, с. 132] перетворюється на перевірку на лояльність, в своєрідний символ віри.

Проза Івана Бойка – це своєрідна проза-спогад – спогад про українські станиці, покинуті українцями, які виїхали в міста. Його герої – це носії спогадів, які постійно повертають їх туди,

звідки вони прийшли. Одна з героїнь його розповідей говорить: «я про свою батьківщину, про Борівці, думаю». Відрив від Батьківщини, від рідного ґрунту виконує негативну роль в житті його героїв. Такі його герої переживають своєрідну кризу ідентичності: вони не можуть знайти відповідь на питання, хто вони є, хто вони такі. Вони не можуть себе реалізувати і, тому, вони замикаються в собі і починають жити тільки спогадами про рідну сторінку. Батьківщина, яку письменнику важко взнати («Господи! Батьківщина! Невже Батьківщина? Так, так батьківщина!» [4, с. 66]), стає своєрідним «місцем пам'яті», де «радість звідусіль, соняшники підіймаються, квіти під вікнами, сонце горить, не стерпиш і заспіваєш» [3, с. 14]. У такій ситуації очевидне зіставлення урбаністичної і аграрної ідентичностей, двох типів сприйняття миру. Українці старшого покоління, як носії традиційної свідомості, в такому світі міста опиняються чужими, а тим, хто залишилися в станицях складно змиритися і згодитися з тим, що їх Батьківщина вмирає: вони не можуть прийняти те, що не «буде їх батьківщини» [1, с. 99].

З другого боку, стара українська традиційна культура витісняється. Разом з нею зникають і кубанські українські хутори і станиці. У повісті «Труболет», коли молодий герой питає старшого про рідний хутір, то той відповідає, що хутору вже майже і ні. І, дійсно, коли вони доходять до того місця, де колись був їх рідний хутір, то вони бачать сумовитий пейзаж: «сірі торішні бур'яни, купи каміння, бархани наносної землі, що осіли в молоду траву плоти – все заросло чагарником і було ніби посипане попелом, і серед цієї сірості рідко стирчали сірі хатини» [4, с. 60]. Це – колонізований простір, місце, яке обезлюділо. Така панорама відкривається героям тоді, коли один з них згадує про те, що їх предки прийшли на Кубань з України. Таким прийомом Іван Бойко намагається підкреслити глибину катастрофи, що досягнула Кубань.

У такій ситуації Бойко лише вірить в спадкоємність поколінь і збереження історичної пам'яті про минуле. І хай стара українська хатина вмирає і зникає, сходить у небуття, її життя не було даремним. Вона була початком іншої, нової, культури: «гримить над тобою небо, і плывуть по ньому кораблі – діти твої. Навколо зеленіють поля, розцвітають сади, встають

міста – діти твої!». Письменник визнає, що старий світ і хатина разом з ним скоро перестануть існувати, але залишаться ті, хто про це будуть пам'ятати: «а тебе швидко не буде. Тебе швидко не буде, але ти назавжди залишишся в серці моєму, хатина» [5, с. 6].

І хоча автор вірить в спадкоємність, він з гиркотою пише про те, що ситуація далека від ідеальної – покоління розходяться і молоді вже не можуть чи не хочуть зрозуміти старих як носіїв традиційної архаїчної культури: тому, в розповіді «Мама» І. Бойко показує цю розбіжність поколінь, коли діти в місті не запрошують за стіл рідну матір, яка приїхала до них з села [3, с. 13]. У цьому контексті можлива інтерпретація творів кубанського письменника в категоріях постколоніальної теорії тому, що проблеми модернізації колоніальної спадщини і збереження національної ідентичності актуальні для будь-якої колоніальної групи [13]. Така своєрідна культурна опозиція підсилює ідеї Івана Бойка про те, що селянська українська культура на Кубані поступово витісняється російською міською культурою.

Але і в такій ситуації деякі українці залишаються носіями української культури, не забувають українську мову. Але і тоді їх свідомість залишається подвійною, вони періодично кидаються між українською і російською мовою. Герої Івана Бойка виявляються носіями особливої самосвідомості, яка має подвійний характер, оскільки вони можуть говорити по-українськи, але вимушені писати по-російськи. Така ситуація, згідно колоніальної теорії, є характерною для літератури колоніального або постколоніального типу [про проблему взаємозв'язку усної мови і письмової традиції в колоніальній / постколоніальній перспективі див.: 8, р. 97–109]. У стресовій ситуації, наприклад, один з героїв повісті «Труболет», вважає за краще говорити по-українськи – «він завжди переходить на українську, коли у нього на душі біль і, коли він говорить про Україну, свою батьківщину» [4, с. 63]. Проте, Іван Бойко розуміє, що таких на Кубані залишилося менше, ніж тих, які асимілювалися і остаточно порвали з українською культурою.

Таким чином, комплекс ідентичностних наративів, характерних для Івана Бойка, складний і багаторівневий. Проза

Бойка – проза російська, але російська проза з українськими витоками. Тому, його сюжети демонструють своєрідний синтез російського і українського етнічних елементів. Така ситуація стала можливою через етнічні зміни, які відбулися на території Кубані після 1945 року, коли регіон майже насильницьки був інтегрований в РРФСР, будучи етнічно і культурно відірваним від України. Проза Івана Бойка розвивалася в радянський період в рамках колоніального дискурсу. Його проза перестала бути українською, але і не стала російською. Вона знаходиться на стику двох культур і, тому, його творча спадщина може бути проаналізована як творчість колоніального автора, який писав про свою втрачену батьківщину офіційною мовою метрополії, не забуваючи про своє коріння.

Тому, його проза не вписується в загальноросійський літературний контекст, оскільки вона була кубанські локалізованою. Творча спадщина Івана Бойка демонструє, як розвивалася ідентичність письменника витисненого з української літератури, але і не інтегрованого у велику російську літературну традицію. Проза Бойка – це периферійний тип літератури. В такій ситуації подальше вивчення творчої спадщини письменника можливе в рамках історії української діаспорної літератури, російської локальної літератури. Його твори можуть бути проаналізовані і в рамках історії україно-російських літературних відносин і історії української Кубані. У такій ситуації проза письменника показова в рамках аналізу розвитку української ідентичності в радянський період. Вона демонструє, як українська ідентичність піддавалася примусовій і штучній маргіналізації, деградує від національної до локальної, витісняючись на периферію літературного процесу.

Твори Івана Бойка були написані російською мовою та містили багато офіційних моментів, декларацій лояльності радянському режиму, демонстрували ослаблену українську самосвідомість, яка вже деградувала – всі ці чинники зовсім не означають те, що вона не має значення для історії української літератури в ХХ столітті. У 1990-і роки українські дослідники визнали актуальність і необхідність наукового аналізу літературної спадщини письменників української походження із США і Канади, які писали чи пишуть англійською. Ймовірно,

слід аналізувати і російськомовну українську літературу, оскільки вона демонструє один з дискурсів розвитку і асиміляції української літератури в іншомовному оточенні. Ця проблема не обмежується тільки творчістю Івана Бойка, і її подальше вивчення може виявитися корисним для з'ясування загальних тенденцій в еволюції літератури української діаспори.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бойко И.* Продолжение Родины // Бойко И. Гора казачья. М., 1984.
2. *Бойко И.* Бог // Бойко И. Родное. М., 1989.
3. *Бойко И.* Мама // Бойко И. Родное. М., 1989.
4. *Бойко И.* Труболет // Бойко И. Родное. М., 1989.
5. *Бойко И.* Хата // Бойко И. Родное. М., 1989.
6. *Чумаченко В.К.* Литература региона (Кубань). Программа спецкурса и учебно-методические материалы. – Краснодар, 2003. – С. 17.
7. *Шкандрий М.* В обіймах імперії. Російська і українська література новітньої доби. Київ, 2004.
8. *Adam I.* Oracy and Literacy: A Postcolonial Dilemma? // The Journal of Commonwealth Literature. 1996. Vol. 31. No 1. P. 97–109.
9. *Adjarian M.M.* Looking for Home: Postcolonial Women's Writing and the Displaced Female Self. – PhD Diss. – Univ. of Michigan, 1994.
10. *Azim F.* The Colonial Rise of the Novel. L., 1993.
11. *Barker Fr., Hulme P.* Colonial Discourse, Postcolonial Theory. NY., 1994.
12. Colonial Discourse // *Dispositio: American Journal of Cultural Histories and Theories.* 1989. Vol. 14. P. 36–38.
13. Colonial Modernity / ed. T. Barlow. Durham, 1993.
14. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures / eds. W.D. Ashcroft, G. Griffith, H. Tiffin. L., 1989.
15. Past the Last Post: Theorizing Post-Colonialism and Post-Modernism / eds. Adam I., H. Tiffin. NY., 1991.
16. *Said E.* Orientalism. L., 1978.

Максим КИРЧАНІВ,
доктор історичних наук, доцент
кафедри регінознавства і економіки закордонних держав
Воронезького державного університету
(м. Воронеж, Росія)

**ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ
КУБАНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД
(до постколоніального аналізу текстів Івана Варавви)**

Кубань займає особливе місце в історії українських етнічних земель: у ХХ столітті вона була виключена з українського історичного процесу і до моменту утворення незалежної України на початку 1990-х років виявилася у складі Російської Федерації. З іншого боку, розвиток Кубані в ХХ ст. мав свої особливості, які зближували її з Україною. На початку ХХ ст. в регіоні активно розвивався український національний рух, під час громадянської війни Кубань намагалася об'єднатися з Україною. Ця спроба закінчилася невдачею. У 1920-і роки Кубань пережила українізацію [про українізацію див.: 10], в регіоні розвивалася українська література, але колективізація, політичні репресії і міграції (які мали форму колонізації¹ російськомовними селянами) змінили етнічний склад населення і після 1945 року українці стали складати на Кубані національну меншину (про історичні шляхи і долю кубанських українців див.: [1; 2]). Пам'ять про українське минуле Кубані зберігали українські діаспорні автори. Про це свідчить те, що в

¹ Автор припускає, що аналіз цієї теми можливий в рамках колоніальних / постколоніальних студій, які розвиваються в західній історіографії, починаючи з 1970-х років, коли з'явилася класична книга Едварда Саїда «Орієнталізм» (Див.: [23]). У 1990-і роки мали місце спроби перекладення їх методології на вивчення української проблематики, які виявилися продуктивними. Тому, автор схильний позиціонувати цю статтю як написану в руслі саме постколоніальних історіографічних концептів. Про колоніальні студії див.: [16; 12; 13; 15; 17; 18; 25].

«Енциклопедії українознавства» Кубані була присвячена окрема стаття [8]. Проте, в Краснодарському краї подібна тематика була фактично під забороною.

У такій ситуації місцеві українські інтелектуали вимушено переходили на російську мову. Одним з таких поетів з українським корінням, пишучим російською мовою, був Іван Варавва, поетичні збірки якого виходили, починаючи з 1950-х років російською мовою в Краснодарі та Москві [3; 4; 5]. Кубанська українська література стає російськомовною і, тим самим, демонструє особливий дискурс розвитку ідентичності, який і буде в центрі цієї статті, де автор намагається проаналізувати поетичну творчість кубанських авторів українського походження на прикладі Івана Варавви. Серед українських інтелектуалів існує думка, що історія таких письменників пов'язана з історією українськомовної літератури. Наприклад, В. Оліфіренко пише про актуальність наукового аналізу їх літературної спадщини [9]. Ось чому, ця стаття буде присвячена проблемам поетичної творчості Івана Варавви, з одного боку, в контексті історії української літературної традиції, і, з другого, в рамках тенденцій розвитку ідентичності українців поза кордонами Української РСР в радянський період.

Поезія Варавви територіально локалізована: в центрі його творів Кубань, і комплекс кубанських образів достатньо різноманітний. Кубань – частина України, а сама Україна тягнеться від «Карпатів до Кубані». Кубань («О, матір моя, земля моя Кубань!») предстає як батьківщина і вітчизна, як «теплий край, Кубань-річка», «рідний, красивий багатирський, щасливий козачий край». Кубань – це і традиційний селянський український край, Кубань – сільська ідилія: «навколо зеленіють поля і в'ються доріжки і стежинки». Варавва часто декларував свою причетність з Кубанню, що свідчить про ослаблення української ідентичності в регіоні та її деградації від української до регіональної: «Хто вогонь в гучному серці погасить, хто в ньому вітри угамує і громи? Хто Кубань мою піснею прикрасить, якщо цього не зробимо ми» («Нива» [5, с. 42]; «Казачий шлях» [4, с. 7]; «Подарок» [3, с. 10]; «Раскинет объятия поле» [3, с. 180]; «Вокруг зеленеют поля» [3, с. 14]; «Поздней тропкой иду вдоль оврага...» [3, с. 22]).

Творча спадщина Варавви в контексті еволюції самосвідомості від української національної до локальної кубанської може бути проаналізована як процес відриву мовного чинника від територіального. Землі Кубані перестали усвідомлюватися як українські. Це супроводжувалося відмовою від використання української мови і переходом винятково на російську. Коментуючи феномен освоєння неукраїнської мови мігрантами українського походження та їх нащадками канадський дослідник Р. Бретон вважає, що цей процес дистанціює мову від етнічної приналежності. Другий вчений, Дж. Півато, писав, що в такій ситуації відбувається детериторіалізація мови [14; 22]. У такій ситуації виникає гібридна, змішана, самосвідомість, яка містить елементи як російської, так і української ідентичності. Тому, Кубань фігурує не як українська територія, а як спогад про українське минуле цієї території.

Іноді українські мотиви в творчості І. Варавви більш помітні. Наприклад, в деяких віршах помітна тема української єдності: і Кубань і Дніпро усвідомлюються як саме українські поняття, як українські символи: «Над Кубанню, що рветься до моря, гуркоче цілющий грім, а десь бушують прощання вже за студеним Дніпром». Деякі вірші Варавви – своєрідна історична пам'ять про Україну, наповнена козацькими мотивами. Тому, він імітував, з одного боку, стиль і темп української народної пісні, і, з другого, розвивав мотиви Степана Руданського: «Гей, воли... Чого ж ви стали? Або поле жажливо заросло, або іржа сталевий леміш роз'їла, або затупилось чересло? Гей воли! Трава посохнула, і будяки вже вилягли, а чересло і леміш нові... чого ж ви стали? Гей, воли!» («Большие прощанья» [3, с. 104]; «Гей, гей, воли» [3, с. 280]).

«Їхав козак на Кубань» – показовий вірш подібного плану. Він показовий і знаковий не тільки у зв'язку з яскравими українськими мотивами, він має і мовні особливості, оскільки містить більше українських елементів, ніж інші вірші Варавви. Це – поетичний спогад про минулу батьківщину, про Україну, про переселення козаків з українських земель на Кубань: «їхав козак на Кубань, прибрався немов пан, сам – бравий, кінь – буланый – хоч куди козак! Його жінка молода відчиняла ворота.

Поряд ставши, хлопця обійняла. Набив люльку тютюном, на коня злетів в'юном, пострибав козак» («Ехал казак на Кубань» [3, с. 284]).

«Наспівви предків» в цьому контексті демонструє деякі елементи саме української ідентичності. Кубанці фігурують як люди на межі двох культур і мов, двох рідних країн – і Україна і Росія здаються ним однаково своїми («скрипіла Байда колиски, гойдаючи ласкаві сни, мені бабця Мар'я пісню співала іншої рідної сторони»). Більш того, кубанці трансформуються в нащадків запорожців, що ще раз підкреслює колись український етнічний характер кубанських територій: «про запорожців – добрих хлопців, про річку Ворсклу і Дніпро, як з чарівного колодязя я пив живе срібло... і ця пісня вусатих предків в мені сміялася і жила» («Напевы предков» [4, с. 5]).

У цьому контексті слід згадати концепцію відомого канадського українського історика Мирослава Шкандрія про колонізацію України. Аналізуючи, наприклад, образи Тамані в творчості М. Лермонтова, він припускає, що вони символізують колонізовану Україну. Тому, за його словами, формується «таємнича колонізована ідентичність» [11, с. 100], яка характерна і для Варавви. Така ідентичність, зберігаючи деякі свої унікальні, властиві тільки їй, риси вписується в загальний контекст якоїсь іншої, великої, ідентичності. Ідентичність Варавви в такій ситуації вписувалася в радянський імперський тип ідентичності. Цей імперський контекст пригнічував прояви унікального українського тексту, інтегруючи його в якості проявів великого радянського нарративу в радянську літературну традицію.

Страх перед можливою втратою ідентичності (або залишків української національної самосвідомості) характерний для І. Варавви. У його поезії присутні мотиви неминучості зникнення і асиміляції. Тому він писав і про «останній запорізький шлях, останні кубанські станиці». У такій ситуації з'являється і образ бандури. Бандура – це матеріялізована історична пам'ять. Образ вмираючого бандуриста – образ показовий, який демонструє те, що у ряді випадків національні українські мотиви в творчості Варавви були сильні. Вмираючий бандурист – це страх перед неминучою загибеллю української

Кубані, української мови і культури в регіоні: «Гей, подружка-бандура, козака турбота! Боргів життя мене ти годувала, поїла – жвавих вдів з півночі звала до воріт, боязких дівчат з вечора в сутінок вабила, козаків веселила в поході ... так лежи на кургані. Тут вітри з свистом будуть струни твої сиротливі чіпати, доспівають недоспівану пісню бандуриста на татарських полях, на козацьких дорогах» («Казачий шлях» [4, с. 7]; «Бандура» [3, с. 366–367]).

До цих мотивів близькі і образи матері і батька. Мати втілює зв'язок поколінь, дітей з батьками. Вона – живе підтвердження колись українського характеру Кубані. Вона і жива пам'ять про українське минуле: «А що ж мадонна? Незграбно він узяв підкову з сурми, перевернув, подумав... Мати і в нашій кузні потрібна». Образ «батька», для опису якого Варавва використовує і лексику українського походження, символізує зв'язок з рідною землею, втілює вікові селянські традиції: «помер батько серед хлібного поля, де колись народився, де ріс... серед поля його поховали, де хліби густі» («Коваль» [4, с. 61]; «Пшеничний батько» [4, с. 67]).

Ідентичність Варавви формувалася як колонізована українська ідентичність. Перефразовуючи слова Тамари Гундорової про Буковину як «топос модерності» [7, с. 19], ми можемо сказати, що Кубань демонструє класичний топос колоніалізму. Творча спадщина поета в такому контексті свідчить про те, що імперії (про імперський статус Радянського Союзу в історіографії йдуть дискусії і немає єдиної думки) відповідним чином описують і конструюють ідентичності колонізованих територій. Тому, ідентичність Варавви була сформована збитковою соціальною громадою, де він ріс і виховувався. Вона і не українська і не російська. У такій ситуації він тільки конструював літературний образ України, який органічно переплітався з російськими наративами, вписувався в них і не мав самостійної цінності без російського літературного контексту. Російськомовна українська література виступала в ролі каналу легітимації експансії російськомовного наративу і витіснення наративів створених засобами української мови на периферію літературного процесу.

Для Варавви, як і для інших українських поетів, характерне звернення до батька української літератури – Тараса Шевченка. У радянський період саме Шевченко був найзначущішим національно маркованим і допустимим образом в українській літературі. У Варавви образ Шевченка небагато чим відрізняється від тих, що були створені в радянській українській поезії. Шевченко предстає як український патріот і вимушений вигнанець, який в думках завжди був разом з Україною: «Тут Шевченко непривітним берегом ходив, в думках про Україну, рідну неньку, сіру папаху упустив... в стороні від волі запорізької важка каспійська туга, немов в морі місячна доріжка, Батьківщина Тараса далека». Образ Шевченка – це і український визвольний рух, який Варавва описував в соціальних категоріях: «і в грудях поета купи попелу багаття і... зірка свободи... біль глибокий і гострий» («Кобзарь» [4, с. 90]).

Шевченко інтегрований в український національний пантеон зусиллями українських інтелектуалів і його хрестоматійний образ почав формуватися ще в ХІХ столітті. У радянський період до спадщини Шевченка зверталися українські інтелектуали західної і східної діаспори (про розвиток цього шевченківського наративу див.: [6]). Шевченко виникає в поезії Івана Варавви не випадково. Він пов'язаний з прихованими антиросійськими, але українськими національними, наративами. Ці ідеї вдягалися в соціальні форми. Критика Росії як негативного чинника в українській історії – це критика з соціальних позицій. Російські царі – це своєрідні антигерої поетичної творчості Варавви: «ворожа матір Катерина, що ж ти натворила? Край веселий і багатий – панству роздарувала» («Чорноморці – за Кубань» [4, с. 115]).

Для Варавви характерне особливе розуміння української ідентичності. Українство поєднується у нього з козацтвом. Його поетична спадщина демонструє особливий дискурс української національної ідентичності, як козацько-української. Кубанці – це майже завжди козаки: «сини її, кровні діти, ми здіймалися в козакому сідлі». Примітне те, що козаки у Варавви – це червоні козаки («за Дунаєм шаблі задзвеніли, то не макі – червоні козаки»). Він ще раз підкреслює так свою лояльність радянській владі. З другого боку, деякі з його козачих героїв мають типово

українськими риси: «вийшла Ганя війська чекати, заїжджайте соколи-кубанці, я чуприну козаченькам помию» («Поздней тропкой иду вдоль оврага...» [3, с. 22]; «То не маки – красные казаки» [3, с. 118]).

В поезії Варавви з'являються і російські образи. Якщо у українських романтиків вони прочитувалися або нейтрально або негативно, то у Варавви вони усвідомлюються майже як «свої». Це свідчить про значне ослаблення української ідентичності і глибину асиміляційних процесів, які мали місце на Кубані з другої половини 1930-х років. Українські герої Варавви майже асимілювалися серед росіян і для них «веселий російський ліс», «дорога полів моїх російських», «російський хліб» здаються вже своїми і рідним. Поезія Варавви демонструє ослаблену українську самосвідомість, оскільки жоден український автор, який відчував себе українцем, не писав про Росію як про власну країну. Варавва писав про Росію саме так: «Хто не знав синів твоїх Росія, дивуючись з мужності солдатів, як могла ти злі ворожі сили розкидати, розсіяти, розкидати» («Лес» [3, с. 24]; «Дорога полей» [3, с. 74]; «Хлеб» [3, с. 40]; «Россия» [3, с. 86]).

Твори Варавви, таким чином, виявилися глибоко інтегрованими в радянський літературний контекст, представлений декількома, схожими і мало відмінними, дискурсами. Тому, ми можемо припустити, що його творчість в цілому демонструє збіг авторського дискурсу сприйняття української тематики з офіційним радянським дискурсом. У такій ситуації його твори опиняються однорівневими і однодискурсними. У них повністю відсутній контрдискурс – традиція, яка, згідно Р. Тердімену [24], протистоїть домінуючій лінії, яка спрямована на інтеграцію колонізованого культурного простору в сферу культури країни-колонізаторки. Це свідчить про глибину асиміляційних процесів і про значний ступінь інтеграції лояльних письменників в офіційний радянський контекст.

Спадщина Варавви демонструє і особливий дискурс лояльності радвлади. У своїх віршах він нерідко декларував відданість кубанців комуністичної партії, радянському уряду і радянським вождям. У такій ситуації з'явився образ Леніна, який предстає як захисник і покровитель кубанців. У Варавви Ленін демонструє однастайність і співчуття простому народу:

«Ілліч той подарунок особливий узяв, долонею до нього торкнувся, неначе щасливу землю обійняв, і сонячно так посміхнувся». Ленін фігурує і як джерело кубанської революційної активності, він «призвав в революцію синів з отаманами битися» («Подарок» [3, с. 11]; «Кордон» [3, с. 319]). Ленін трансформується в символ віри, який незримо присутній в житті: «шумлять над планетою прапори, палають вогнем кумачу, і мир бережуть мільйони синів Ілліча». Поява подібного образу була неминуча, оскільки він був своєрідною перевіркою на лояльність, яка давала право вільнішого літературного маневру. Віддзеркалення історії революційного руху – ще одна сторона офіційного дискурсу творчої спадщини поета. Кубанці наділяються їм рисами офіційної радянської чесноти: вони майже всі ідейні революціонери, супротивники царизму і борці за щастя народу, які залучені до революційної боротьби і російського пролетаріату: «А коли Кубань заколихала, і мужик престол расколихав, скрипка раптом узяла і заграла молодий Інтернаціонал» («Знамена вождя» [3, с. 399]; «Скрипка» [3, с. 19]).

Аналізуючи творчість Варавви, ми можемо спробувати з'ясувати те, яким чином йшов розвиток української російськомовної літератури в колись українських регіонах Російської Федерації. У цьому контексті ми можемо звернутися до теорії канадського літературознавця Еноха Падолські [19; 20; 21], який виказав думку, що розвиток літератури національної меншини може йти декількома шляхами, якими можуть стати – інтеграція, асиміляція, віддалення і маргіналізація. Творчість Варавви була інтегрована в російськомовний контекст російської радянської літератури в мовній і ідеологічній перспективі.

З іншого боку, вона асимільована, оскільки російськомовна, а українські елементи рідкісні і виникають спорадично. Окрім цього, його твори далекі від української літератури 1970-х років, оскільки створені засобами не української, а російської мови. Проте, поезія Варавви може бути проаналізована як маргінальна для української і російської літератури в радянський період. Для українських інтелектуалів його твори маргінальні, оскільки вони не були українськими. Для російських авторів вони теж були маргінальні, оскільки несли в собі елементи старої патріархальної української

самосвідомості. Тому, Варавва – поет, який виявився на межі двох культур, двох мов і двох ідентичностей.

Проаналізований комплекс українських наративів свідчить про подвійний характер ідентичності Івана Варавви. Подальше вивчення його поетичної спадщини можливе в рамках історії російської і української літератури, історії україно-російських літературних контактів. З іншого боку, його спадщина демонструє російський дискурс української ідентичності. Разом з тим, його твори показові з погляду перспектив розвитку української літератури в СРСР, яка еволюціонувала від національної до локальної. У перспективі вона могла стати російськомовною, деградувавши до регіональної малоруської літератури.

Твори Варавви були написані російською мовою та містили багато офіційних моментів, поетичних декларацій лояльності радянському режиму, демонстрували ослаблену українську самосвідомість, яка вже деградувала – всі ці чинники зовсім не означають те, що вона не має значення для історії української літератури в XX столітті. У 1990-і роки українські дослідники визнали актуальність і необхідність наукового аналізу літературної спадщини письменників української походження із США і Канади, які писали чи пишуть англійською. Ймовірно, слід аналізувати і російськомовну українську літературу, оскільки вона демонструє один з дискурсів розвитку і асиміляції української літератури в іншомовному оточенні. Ця проблема не обмежується тільки творчістю Варавви, і її подальше вивчення може виявитися корисним для з'ясування загальних тенденцій в еволюції літератури української діаспори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. Київ, 1994.
2. Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках: Еволюція соціальних ідентичностей. Монографія. Львів – Донецьк, 2009.
3. Варавва ІІ. Казачий край. Краснодар, 1970.
4. Варавва ІІ. Казачий шлях. М., 1979.
5. Варавва ІІ. Ехали казаченьки. М., 1983.

6. Вісник Товариства української культури Кубані. – 1999. – № 1.
7. Гундорова Т. *Femina Melancholica*. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. Київ, 2002.
8. Кубань // Енциклопедія українознавства. Репринтне видання 1955–1984 років. Т. 4. Львів, 1994. С. 1208–1223.
9. Оліфіренко В. Чи буде вивчатись у школі творчість українських письменників східної діаспори? // Українська література в загальноосвітній школі. 2001. № 1. С. 26–34.
10. Украинизация Кубани. Материалы по истории культуры Кубани 1920–30-х годов. Краснодар, 1991.
11. Шкандрий М. В обіймах імперії. Російська і українська література новітньої доби. Київ, 2004.
12. Bassin M. *Imperial Visions*. Cambridge, 1999.
13. Bhabha H.K. *Location of Culture*. L. – NY., 1994.
14. Breton R. *Collective Dimensions of the Cultural Transformation of Ethnic Communities and the Larger Society* // *Migration and the transformation of Cultures*. Toronto, 1992. P. 3–21.
15. Chatterjee P. *Nationalist Thought of Colonial World*. Minneapolis, 1993.
16. *Colonial Discourse / Post-Colonial Theory* / ed. F. Barker. Manchester, 1994.
17. Loomba A. *Colonialism / Postcolonialism*. L., 1998.
18. Memmi A. *Colonizer and the Colonized*. Boston, 1991.
19. Padolsky E. Canadian Minority Writing and Acculturation Options // *Canadian Review of Comparative Literature*. 1989. P. 600–618.
20. Padolsky E. Cultural Diversity and Canadian Literature: A Pluralistic Approach to Majority and Minority Writing in Canada // *International Journal of Canadian Studies*. 1991. Vol. 3. No 1. P. 111–128.
21. Padolsky E. Ethnicity and Race: Canadian Minority Writing at a Crossroads // *Literary Pluralities* / ed. C. Verduyn. Peterborough, 1998. P. 19–36.
22. Pivato J. Representation of Ethnicity as Problem: Essence or Construction // *Literary Pluralities* / ed. C. Verduyn. Peterborough, 1998. P. 152–161.
23. Said E. *Orientalism*. L., 1978.
24. Terdiman R. *Discourse/Counter-Discourse: the Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth-Century France*. Ithaca – L., 1985.
25. Thompson E. *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism*. Westport, 2000.

Володимир ПУКІШ,

здобувач Адигейського державного університету (м. Майкоп),

Регіональна громадська організація

«Угорський національно-культурний центр

Краснодарського краю "Мадяр"»

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ УГОРСКИХ
НАЙМЕНУВАНЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ
УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ТА УКРАЇНСЬКИХ –
УГОРСЬКОЮ**

Вагома частка замовлень, що надходять до бюро перекладів, – це різного роду документи – паспорти, свідоцтва про народження, шлюб, розлучення, смерть, посвідчення водія, рішення органів державної влади, судів тощо, а також тексти технічного й офіційного характеру. При цьому перекладачеві необхідно максимально точно, коректно й однозначно передати як власні імена, так і країнознавчі реалії з вихідної мови на мову перекладу. Серед таких суспільно-політичних реалій виділяють лексику адміністративно-територіального устрою, а саме слова, що позначають адміністративно-територіальні одиниці [1, с. 56]: області, автономні утворення, міські, селищні та сільські поселення і т. д.

Позначення адміністративно-територіальних одиниць використовують в документах у вигляді номенклатурного терміну (або ж класифікуючого слова, чи то родової назви відповідного класу) разом із його видовою парою – географічним ім'ям. Перекладаючи офіційні документи, слід передавати такі родо-видові пари максимально коректно й однозначно, оскільки від їх передачі мовою перекладу може залежати юридична чинність документу, що перекладається.

Варто відзначити, що досі не існує однозначно виробленого підходу до передачі іноземними мовами найменувань адміністративних одиниць. Наприклад, українські реалії

область, район в англійських текстах або передаються відповідником-аналогом *region* і *district*, відповідно, або ж транслітеруються: *oblast, rayon*.

Передаючи українською найменування подібних іноземних одиниць, використовують або прийом практичної транскрипції (*кантон* у Швейцарії, *улус* у Якутії, РФ, *жудец* у Румунії), або калька (брит. *county* – *графство*, амер. *county* – *округ*, рум. *județ* – *повіт*). Якогось послідовного правила тут не існує – все залежить від традицій передачі адміністративних одиниць конкретної країни; інколи одна і та сама одиниця може передаватися кількома варіантами. Однак практичну транскрипцію здебільшого використовують, якщо слово, що позначає адміністративну одиницю в іноземній мові, подібне за звучанням і тому зрозуміле українською: у Франції *департамент*, у Польщі *воєводство, повіт*, у Чехії та Словаччині *край*. Інколи у мові перекладу використовуються як калька (аналог), так і транслітерована (транскрибована) оригінальна назва: угор. *область/медьє*, рум. *повіт/жудец*.

Зазначимо також, що, перекладаючи історичні тексти, слід брати до уваги найменування-історизми, напр., угор. *комітат*, рос. *губернія, волость*.

Перекладацька практика та аналіз текстів ЗМІ та відповідної літератури показують, що донині немає одностайних рекомендацій стосовно передачі офіційних найменувань адміністративних одиниць Угорщини українською мовою та України угорською. В цій статті ми відслідковуємо практику угорсько-української та українсько-угорської передачі найменувань адміністративних одиниць на матеріалі статей в угорських та українських (угорсько- та україномовних) ЗМІ та словниках, а також подаємо власні рекомендації з уніфікації такої передачі. При розробці таких рекомендацій ми враховували досвід передачі угорських найменувань українською мовою, накопичений в Угорщині та Україні.

I. Українські відповідники адміністративних одиниць Угорщини

Сучасна Угорщина поділяється на 19 *megye*. Цю реалію українською передають або калькою *область*, або транслітерують як *медьє*. Останній варіант вважаємо за найменш вдалий з двох причин: по-перше, ступінь його освоєння пересічним українським читачем наближається до нуля; по-друге, під час транслітерації угорського терміну в українському аналогу з'явився зайвий [j], якого немає в оригінальній вимові. Фонетично більш коректно було б написання *меде*. Зазначимо також, що в українському тексті слово *медьє* має якийсь начебто французький вигляд (пор.: *льє, шевальє, кольє*), тож читач, не знаючи угорської, мимохіть гіперкоректно вимовляє його «на французький лад», з наголосом на останній склад, хоча в угорській мові наголошеним завжди є перший склад.

У пресі Закарпатської області, історично тісно пов'язаної з Угорщиною, лексема *megye* традиційно передається як *область*.

Історична назва областей Угорського Королівства – *vármege* (дослівно: область із замком; назва виникла у зв'язку з тим, що центром такої області було місто, в якому був замок). Українською цей історизм передається як *комітат* або *жупа* [Закарпаття].

Цікаво, що деякі словники пропонують перекладати і сучасний угорський номенклатурний термін *megye* як *комітат* (можливо, вказуючи, що читач має справу саме з угорською реалією). Це, наприклад, пропонує «Угорсько-український словник» за редакцією П. М. Лизанця [4, с. 501], а також класичний угорсько-російський словник («*megye* – *комітат*, з приміткою: «в Угорщині», але *департамент* «у Франції») [3, old. 255]. На нашу думку, термін *комітат* усе ж таки більш доречний як історизм, тобто аналог *vármege*, а говорячи про сучасний адміністративний поділ Угорщини, краще користуватися терміном *область*.

Області (megye) в Угорщині поділялися на *райони* – саме так традиційно передається угорська реалія *járás*. Цікаво, що у постсоціалістичній Угорщині райони були ліквідовані і

відновлені лише кілька років тому. Враховуючи відповідність реалії *járás* українському *району*, пропонуємо передавати це слово українською саме так.

Kerület – це *міський район* у Будапешті; саме так передається ця реалія українською.

II. Угорські відповідники адміністративно-територіальних одиниць України

Аналіз традиційних угорських відповідників адміністративних одиниць, що існували на території сучасної України, почнемо з історизму *губернія*, котрий (як і всі губернії Російської імперії) передаються угорською як *kormányzóság*, від *kormányzó* – губернатор

Область як адміністративно-територіальна одиниця (*államigazgatási egység*) в угорських джерелах традиційно передається словом *terület* (що також має більш широкі значення *територія*, *область (діяльності)*, *зона*). Так само передають цю реалію перекладені угорською офіційні документи Закарпатської області: (пор.: *területi adminisztráció* – *обласна (державна) адміністрація*). Таким чином, *terület* є офіційно запровадженим відповідником для української реалії *область*. У той же час у неофіційних текстах, де угорський читач має зрозуміти, аналогом якої угорської одиниці є *область*, часто використовують *megye*.

Район як адміністративно-територіальна одиниця України передається угорською словом *járás*, а *міський район* – *kerület*. Взагалі, ці два слова – *járás* и *kerület* – досить близькі за змістом; так, вони обидва використовуються в історичній літературі на позначення такої реалії Польщі та України як *powiat/novim*.

Проаналізувавши перекладацьку практику та враховуючи вимоги щодо однозначного тлумачення номенклатурної термінології в офіційних документах, можемо запропонувати такі угорсько-українські та українсько-угорські паралелі найменувань адміністративно-територіальних одиниць:

Українські відповідники адміністративних одиниць Угорщини	
megye	область
járás	район
kerület	район (міський)
vármegye	комітат, жупа (провінція в історичній Угорщині)

Угорські відповідники адміністративних одиниць України	
область	terület / megye
район	járás
район (міський)	kerület
губернія	kormányzóság
повіт	járás / kerület

ЛІТЕРАТУРА

1. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. Изд. 4-е. М., 2009. 360 с.
2. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / українськомовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вереша, Ч. Фединець. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.
3. Hadrovics L., Gáldi L. Magyar-orosz szótár. Hatodik kiadás. I, II. Budapest, 1981. 1248, 1480 old.
4. Magyar-ukrán szótár = Угорсько-український словник / За ред. проф. П. М. Лизанця. Ужгород, 2001. 800 с.

Аркадий СЛУЦКИЙ,

*кандидат педагогических наук, профессор,
ассоциированный научный сотрудник Южного филиала
Российского научно-исследовательского института
культурного и природного наследия имени Д. С. Лихачева,
член НТШ (г. Атланта, США)*

О КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЕ ЧЕРНОМОРИИ И ЯКОВЕ ГЕРАСИМОВИЧЕ КУХАРЕНКО

Общепризнано, что провинциальная наука и культура по своей природе «персонифицированы», в «векторности» их развития большую роль играли отдельные ученые, общественные, литературные деятели. В первую очередь, это касается культуры профессиональной, в том числе и регионального книжного дела. Поэтому, тот интерес, который в последние десятилетия историческая наука испытывает к региональной истории, неизбежно должен был проявиться в попытках реконструкции биографий деятелей культуры, в изучении того личного влияния, которые они на эту культуру оказали.

В первой половине XIX века главным инициатором всяких культурных начинаний в Черноморском казачьем войске было офицерство. И потому, что оно занимало ключевые управленческие позиции во власти, и потому что в среде офицерства концентрировалась основная наиболее образованная, культурная, инициативная прослойка черноморцев. В истории, конечно, ничего нельзя абсолютизировать. Определенный вклад в развитие книжного дела внесли и командированные из Петербурга офицеры, и духовенство, и учительство. Но – нам хотелось бы еще раз подчеркнуть – наиболее сильное влияние оказали офицеры-черноморцы. Безусловно, каждая социальная группа влияла по-разному. Все зависело и от ее места в системе управления и еще от того, какими мотивами это влияние, эта деятельность были продиктованы. Нужно указать на Т. Т. Котляревского (взявшего

на себя хлопоты о доставке в Черноморию библиотеки Межигорского монастыря), Г. К. Матвеева (при котором была организована первая в области типография, сделана попытка организации офицерской библиотеки), Н. С. Заводовского, Я. Г. Кухаренко, Ф. Н. Сумарокова-Эльстона, многих других.

Открытие типографии во времена Г. К. Матвеева было продиктовано сугубо административными потребностями региона [1], попытка открыть первую библиотеку была ответом на рекомендации непосредственного начальника графа А. Ф. Ланжерона [2]. То есть участие Матвеева в этих начинаниях диктовалось (и ограничивалось) потребностями в первую очередь управления области. Во всяком случае, известные нам документы иные выводы делать не позволяют.

Характер влияния Н. С. Заводовского на книжную культуру Черномории сложнее. С одной стороны, сохранились документы, свидетельствующие о его административной роли в переоснащении войсковой типографии, о его попытках организовать литографию в войске. С другой стороны, в письмах В. Ф. Золотаренко есть свидетельства о личной библиотеке наказного атамана, в фондах отдела редких изданий Ставропольской краевой универсальной научной библиотеки сохранились книги с экслибрисом личного собрания Заводовского [3]. Это свидетельствует уже не только о служебных хлопотах черноморского администратора, но и характеризует его личные книжные интересы.

О книжной деятельности Н. Ф. Сумарокова-Эльстона сохранилось огромное количество документов ведомственного делопроизводственного характера (то есть документов о его функциональной деятельности в области книжного дела). Но трудно представить, что Николай Феликсович, воспитанник Елизаветы Михайловны Хитрово, приятельницы А. С. Пушкина, хозяйки известного петербургского салона, был лишен собственных книжных и литературных привязанностей. И так далее... Не менее важную роль в формировании регионального книжного дела сыграли начальники округов и командиры полков (И. Д. Попко [4], Е. Ф. Семенкин [5], А. Ф. Лыков [6] и т.д.).

Для одних участие в реформах книжного дела было выполнением должностных обязанностей. Занимаясь развитием образования, церковного строительства, было необходимо в той или иной степени заботиться о формировании инфраструктуры книжного дела и о книжных фондах. Другие, тоже будучи администраторами, тоже в силу своих служебных обязанностей занимаясь книгой, кроме того испытывали к книге живейший личный интерес, собирали личные библиотеки, занимались литературным трудом, формировали вокруг себя круг читателей-единомышленников. Это пересечение личных и служебных инициатив было характерным для формирования книжной культуры русской провинции первой половины XIX века, в том числе и Черномории.

* * *

Настоящие заметки посвящены Якову Герасимовичу Кухаренко (генерал-майору, исполняющему обязанности наказного атамана и одновременно литератору, историку, этнографу). Именно его деятельность, как администратора, литератора и человека, во многом повлияла на развитие книжной культуры Черномории. В силу своих должностных (функциональных) обязанностей он призван был заниматься формированием книжной инфраструктуры, опекой многочисленных библиотек, укреплением полиграфической базы, организацией каналов книгораспространения. Но он еще и литератор, его связывают дружеские отношения с украинской литературной общественностью, он ведет активную литературную деятельность, ищет издания для публикации своих произведений, собирает личную библиотеку. Именно пересечение служебных обязанностей и личных (литературных и человеческих) интересов, как уже говорилось, и определило ту роль Кухаренко, которую он сыграл в развитии книжного дела Черномории. Как жанр, заметки, естественно, не предполагают полноты рассмотрения вопроса, нам важно обозначить некоторые возможные аспекты изучения данной темы.

О вкладе Я. Г. Кухаренко в кубанскую культуру писали много. Прежде всего следует назвать работы В. Н. Орла [7],

В. К. Чумаченко [8], А. И. Феединой [9], кроме того, были материалы четырех «Кухаренковских чтений» [10]. В историко-книжном контексте представляют интерес достаточно многочисленные литературоведческие (историко-литературные) работы, исследующие влияние украинских писателей на творчество Кухаренко. Роли Я. Г. Кухаренко непосредственно в формировании книжного дела региона в своих публикациях коснулся А. И. Слуцкий [11].

Что касается источников изучения темы, то их очень немного, и представлены они преимущественно его эпистолярным наследием. В (литературных, исторических, этнографических) произведениях Якова Герасимовича книжные сюжеты не прослеживаются совершенно. Зато в личной переписке черноморец регулярно обращался к книжной тематике. Письма эти сравнительно часто печатались в периодической печати и материалах различных конференций [12]. Кроме опубликованных документов, в фондах Государственного архива Краснодарского края, в фондах института рукописей Национальной библиотеки Украины сохранилось сравнительно большое количество делопроизводственной и личной переписки, свидетельствующей о книжных заботах Якова Герасимовича.

Всякий личный интерес к книге вырастает из воспитания и образования человека, из его характера, человеческих привязанностей, обстоятельств его жизни, круга его друзей. В Я. Г. Кухаренко всю жизнь уживались две привязанности, два интереса – словесность и история. Он выпускник гимназического класса Екатеринодарского уездного училища. В его послужном списке читаем: «Российской грамоте читать и писать, арифметику, российскую грамматику, священную и всеобщую историю, географию, физику, алгебру, геометрию, поэзию и руководство артиллерийскому искусству знает» [13] В. К. Чумаченко утверждает, что его интерес к литературе и книге мог быть сформирован под влиянием К. В. Россинского, преподавателя училища и, кстати, обладателя одной из первых личных библиотек в Черномории.

В 1834 г. ассессор, есаул Кухаренко принимает участие (совместно с Александром Михайловичем Туренко) в составлении «Исторических записок о войске Черноморском». Записки были закончены к июню 1836 г. В том же 1836 г. Яков Герасимович завершил работу над пьесой «Черноморский быт на Кубани между 1794 и 1796 годами». Пьеса эта наиболее популярна в литературном наследии Кухаренко, часто публиковалась, имеет сценическую историю [14].

Можно предположить, что его историческое мировоззрение выросло из семейных традиций. Исследователь В. Дроздовский писал, что в доме отца Кухаренко – Герасима Романовича, войскового полковника, армии капитана, одного из первых переселенцев в Черноморию – держались старинных казацких обычаев, хранили архивные бумаги (в том числе, личный походный журнал 1793 года) первого кошевого атамана Захария Чепиги. Среди бумаг были грамоты Екатерины II, распоряжения и письма Г. А. Потёмкина [15].

В 1842 г. Кухаренко познакомился с великим украинским поэтом Тарасом Григорьевичем Шевченко. Они долгие годы переписывались, были искренне привязаны друг к другу, поэт посвятил и прислал Якову Герасимовичу автограф поэмы «Москалева криниця». На рукописи кобзарь сделал надпись «Батькові кошовому, Я. Г. Кухаренко, на пам'ять». Приблизительно в эти же годы у Кухаренко сложились приятельские отношения с харьковским кружком литераторов и историков – Н. И. Костомаровым, И. И. Срезневским, А. А. Корсуном. Под влиянием Т. Г. Шевченко и харьковских приятелей Кухаренко пишет очерки «Пластуны», «Овцы и чабаны в Черномории», «Запорожский листок (Казак Мамай)», притчу-сказку «Вороной конь», центром которых являются этнографические сюжеты, описание станичного казачьего быта, народных традиций, службы черноморских казаков. В историко-книжном аспекте важно заметить, что литературные тексты Кухаренко свидетельствуют о его знакомстве с творчеством украинских авторов (а значит, и с украинской книгой). Публиковаться Яков Герасимович начал значительно позже, только в 1861 году в петербургском украинском журнале

«Основа», где и были в течение двух лет напечатаны почти все его основные произведения.

Естественно, литературная деятельность, постоянное общение с литераторами и историками предполагали не только чтение книг, но и наличие собственной библиотеки. Библиотека Якова Герасимовича не сохранилась. Это судьба многих библиотек известных литературных, научных, общественных деятелей. Не встречались исследователям, насколько нам известно, книги с личными пометами Кухаренко. Сегодня остается по архивным документальным свидетельствам (в случае с Кухаренко, делопроизводственным и эпистолярным) попытаться реконструировать состав библиотеки и надеяться, что новые источники еще разыщутся.

Тематика собираемой Кухаренко библиотеки непосредственно отражает его литературную деятельность, круг его читательских интересов, творчество его друзей и корреспондентов. Можно утверждать, что в книжном пространстве Черномории Кухаренко собрал уникальную и богатую коллекцию книг по истории и литературе Украины. Естественно, основную ценность библиотеки Я. Г. Кухаренко, как уже писалось, составляли авторские списки произведений Т. Г. Шевченко и автографы поэта на его книгах. «...Я нарочно приписал "Чернеца" и "Вечер" для сравнения с "Колодцем", – потому что "Колодец", видишь ли, только что написан, а "Чернец" и "Вечер" – Бог знает когда. Скажи мне, брат мой родной, – пишет Кобзарь Якову Герасимовичу, – помолодел ли я за десять лет в неволе, или постарел? ...». В другом фрагменте того же самого письма Шевченко возвращается к мысли о пересылке автографов. «... Вставши раненько помолился Богу, засучил рукава и принялся за этот "Солдатов колодец". С Божьей помощью, так сяк кончил. Мне и легче стало немного. Не знаю только, понравится ли тебе, мой друже единый? Если понравится, дай хорошему писарю переписать и "Колодец", и "Чернеца", и "Вечер". И пошли старому Щепкину. Пусть на старости лет читает да не забывает бесталанного кобзаря Тараса Дармограя» [16].

Письма черноморца в Харьков и Петербург пестрят

просьбами о присылке книг. В 1844 году он просит харьковскую «громаду» прислать ему собрание М. А. Максимовича, «что писано им», «Запорожскую старину» И. Срезневского и – очевидно, для детей – новейшую русскую грамматику. В 1860 г. Шевченко высылает на кубанские адреса петербургское издание «Гайдамаков», томик рассказов Марко Вовчок, украинский альманах «Хату». Сам Кухаренко из своих поездок в Петербург привозит много книг – «Гамалею» Шевченко, «Записки о Южной Руси» П. Кулиша, другие. Он не только собирает украинскую библиотеку, просит у своих друзей присылать ему в счет гонорара побольше отдельных оттисков «... для раздачи любителям до того. Не подтолкнул бы я своих писамаков писать всякую всячину про Черноморию и все такое? Может в ком и тлеют некоторые способности, да нечего положить на растопку» [16]. Скорее всего под непосредственным влиянием Я. Г. Кухаренко начинают переписываться и сотрудничать с «Основой» С. Шарап, Д. Дмитренко-Бут, Ф. Бойчук, П. Барилко и т. д. В фондах Краснодарской краевой научной библиотеки сегодня есть два комплекта журнала, один из которых принадлежал Андрею Ивановичу Кияшко, с немногочисленными, но все-таки сохранившимися, владельческими пометами. В реальности читателей журнала на Кубани, думается, было намного больше.

Что касается диапазона читательских интересов Кухаренко в целом, то о нем говорить сложно. Ведь основным источником информации (на который опираются исследователи) является переписка с деятелями украинской культуры – Т. Шевченко, П. Кулишом, Н. Костомаровым, В. Белозерским. Естественно, что в этой переписке, в первую очередь, упоминались украинские авторы [17]. Но это вовсе не означало, что Я. Г. Кухаренко или его семья совершенно не интересовала русская или зарубежная литература и история.

По сохранившимся архивным документам прослеживается деятельность Кухаренко (и как администратора, и как человека) по распространению в Черномории книг. Например, труда А. А. Скальковского «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (Одесса, 1842). В предисловии ко второму

изданию автор писал «Почти все издание разошлось за два года, половина тиража куплена храбрым черноморским казацким войском, которое мою книжку восприняло за истинную историю своих предков, среди ретивых подписчиков встречалось немало имен простых казаков и поселян. Одобрение потомками Запорожцев было для меня наилучшею похвалою». В том же предисловии автор приводит еще одно свидетельство распространения книги в Черномории, письмо наказного атамана, генерал-лейтенанта Н. С. Заводовского: «С особым удовлетворением я хочу сообщить Вам, что "История Новой Сечи..." доставила читателям Черномории наиприятнейшее удовольствие памятью преславных их предков и получила всяческое одобрение и похвалу» [18]. Не исключено, что черновик благодарственного письма (по гипотезе В. К. Чумаченко) был написан самим Кухаренко и по просьбе последнего подписан Н. Заводовским.

Можно, конечно, объяснить хлопоты Якова Герасимовича его приятельскими отношениями с А. А. Скальковским. Но тут же следует обратить внимание на хлопоты Кухаренко о распространении в Черномории труда этнографа, кавказоведа, автора нескольких книг о народах Кавказа Леонтия Яковлевича Люлье «Словарь русско-черкесский, или адигский, с краткой грамматикой сего последнего языка...» (Одесса, 1846). Книга вышла тиражом 500 экземпляров, практически половина его оказалась в Черномории.

Не будем сейчас касаться ни биографии Л. Я. Люлье, ни грамматических коллизий создания одного из первых опытов адыгской грамматики. Нам важно другое. По станичным правлениям было разослано типографски отпечатанное объявление «Состоящий при начальнике Черноморской береговой линии для особых поручений Надворный Советник Люлье составил Русско-Черкесский или Адигский словарь с краткою грамматикою сего последнего языка. Сочинение это удостоилось Высочайшего внимания и одобрения Императорской Академии наук и напечатание оного принято на счет казны. Ныне Русско-Черкесский словарь отпечатан в количестве 500 экземпляров, продажа которого будет производиться самим

издателем. Цена на экземпляр один рубль пятьдесят копеек серебром, желающие приобрести это издание имеют обращаться к издателю Надворному советнику Леонтию Яковлевичу Люлье» [19].

Читательского (покупательского) ажиотажа в Черномории вокруг книги не было. Из 229 экземпляров, присланных в Екатеринодар, 100 было передано в Войсковое дежурство. 25 экземпляров для распространения было оставлено в самом дежурстве, по 25 было разослано в три окружных дежурства (№ 4071. Полковнику Я. Г. Кухаренко, окружному штаб-офицеру Ейского военного округа; № 4072 Полковнику П. Д.-Ч. Могучикову, окружному штаб-офицеру Таманского военного округа; № 4073 Генерал-майору В. Е. Зенченко, начальнику Екатеринодарского военного округа). Зенченко сумел распространить два экземпляра, Могучиков – 10, Кухаренко не только распространил все, но еще и попросил 29 дополнительных экземпляров. Если Зинченко и Могучиков посылали деньги за книги в Войсковое дежурство «для переправки Люлье», то Кухаренко отправлял непосредственно самому автору. Не будем строить догадок, сколько было учеников, интересующихся «черкесским наречием», или почему в Ейском округе оказалось настолько больше желающих иметь грамматику и словарь адыгского языка? Нам важен факт того, что Кухаренко занимался распространением книги самым непосредственным образом, лично контактировал с Леонтием Яковлевичем.

В Государственном архиве Краснодарского края хранится письмо Н. А. Некрасова (редактора «Современника») в адрес Я. Г. Кухаренко (исполняющего обязанности наказного атамана) с извинениями за несвоевременный выход в свет (и, естественно, несвоевременную рассылку) очередного номера журнала.

В переписке Я. Г. Кухаренко-администратора мелькают сюжеты, рассказывающие о библиотеках Черномории. На запрос наказного атамана Кавказского линейного казачьего войска князя Георгия Романовича Эристова о том, сколько библиотек в Черноморском войске и «если они там заведены, то

на каких основаниях, из каких сумм, в каких размерах» [21], Кухаренко отвечает «никакой библиотеки, под наименованием Войсковой, не существует в Войске Черноморском, а частные лица из войсковых чинов, желающие иметь издаваемые книги или журналы и газеты, выписывают их на собственный счет».

В этом же письме-ответе звучит еще одна важная для Кухаренко (для всей украинской и кубанской книжной культуры) библиотечная тема – судьба библиотеки Киево-Межигорского монастыря. «На отношение Ваше от 28-го прошедшего ноября № 7341, – пишет он, – имею честь уведомить Вас, что по переселению Черноморского казачьего войска на земли, ныне им выделенные, перенесена в это войско и библиотека из Межигорского монастыря, состоявшая на иждивении Запорожского казачьего войска; церковные из этой библиотеки книги поступили в Екатерино-Лебяжский монастырь, Екатеринодарский собор, и прочие Войсковые церкви, а исторические и другие учебные книги находятся в Екатеринодарской войсковой гимназии...» [22].

Примечательно, что в дореволюционном названии архивного дела был подчеркнут именно этот сюжет: «О книгах, найденных в войсковой гимназии, в Екатерино-Лебяжской Николаевской пустыни и в Войсковом соборе, перевезенных из Киево-Межигорского монастыря». Несколькими годами позже в письме к другу, историку А. Скальковскому, Кухаренко (уже устранившийся от должности) возвращается к теме библиотеки Межигорского монастыря: «Посылаю недавно вышедшее описание Черноморской Николаевской пустыни (Екатерино-Лебяжский монастырь). В ней замечательные по своей древности книги, поступившие из Межигорского монастыря, которые часть в пустыни, прочие в Войсковом соборе и гимназии...» [23].

Тема Межигорского монастыря возникала и в переписке Кухаренко с Т. Г. Шевченко. Стоит отметить, что к теме (в большей или меньшей степени) обращались практически все кубанские историки (И. Д. Попко [24], П. П. Короленко [25] и др.). В своих упоминаниях Кухаренко не характеризовал фонд библиотеки, не говорил о его читательском использовании. В

первую очередь, он фиксировал историко-культурную функцию библиотеки, ее мемориальное значение, указывающее на связи черноморского и запорожского казачества.

В начале 40-х годов в должности неперменного члена Войсковой канцелярии по экономической экспедиции штаб-офицер Ейского военного округа Я. Г. Кухаренко во время командировок в Москву активно занимался вопросами реорганизации войсковой типографии. Это время реформирования Черноморского казачьего войска. Всякое реформирование приводит к росту бюрократического аппарата, к увеличению делопроизводственной переписки. Старая типография с делопроизводственными потребностями не справлялась. Возникла потребность в ее переоснащении.

В фондах Государственного архива Краснодарского края сохранились письма Кухаренко из Москвы, в которых он, «зная потребность в улучшении нашей Черноморской войсковой типографии, старался разузнать ценность типографских машин, литер...» [26], различного оборудования, посещал одну из «первейших» типографий Москвы – типографию Николая Семеновича Селивановского, вел переговоры и контролировал доставку в Екатеринодар нового типографского оборудования [27]. Не меньше хлопот в 1853 году потребовали от Кухаренко, исполняющего должность наказного атамана, техническое переоснащение литографской мастерской и ее передача из войскового дежурства на баланс и в введение войсковой типографии [28].

* * *

В пространстве Черномории в первой половине XIX в. сталкивались различные культуры, шел поиск механизмов «культурного взаимопонимания». Одним из путей этого поиска было создание единого книжного пространства, формирование регионального книжного фонда, воспитание системы читательских ориентаций. Процессы эти носили системный и многофакторный характер. Они равно касались и образовательных стратегий, и литературного процесса (работы над созданием текстов о Черномории, написанных самими

черноморцами), и, как уже было сказано, формирования регионального книжного фонда.

Хотелось бы подчеркнуть, что работа над созданием собственных письменных (исторических и литературных) текстов – это выражение региональной и групповой рефлексии по отношению к собственной истории, публикация текстов (их тиражирование) – это создание условий сохранения коллективной исторической памяти [29]. Создавая (пытаясь создать) коллекции таких текстов (публичные библиотеки), заботясь о доступности этих текстов населению, организуя свою периодическую печать и книгоиздательство, власти региона и региональное сообщество фиксировали (институализировали) пространство коллективной идентичности.

Периоды освоения (колонизации) новых территорий требовали и порождали появление грамотной, двуязычной интеллигенции. Естественно, это, в первую очередь, должно было отразиться на составе формирующихся книжных фондов региона, на механизмах книгораспространения. С одной стороны, формирование настойчиво регламентировалось центральной петербургской властью, которая не могла в регионе обойтись без законодательной, церковной, учебной книги, с другой – шла естественная миграция в Черноморию (через привезенные личные и церковные библиотеки, через дружеские связи с Харьковом и Одессой) книг из Украины. Эти тенденции начали проявляться с момента заселения края, но наиболее отчетливо выявились в 30–40 годы XIX века.

Говорили, пели, читали украинскую книгу, писали литературные тексты в основном на украинском языке. Общались с начальством, составляли докладные и реляции – на русском. Одновременно формировалась и русская традиция создания письменных текстов черноморской тематики. Их авторами преимущественно были прикомандированные петербургские офицеры, но «черноморские» тексты начинали создавать и сами черноморцы (например, сочинения Кирилла Васильевича Россинского) [30].

В этом же пространстве формировались и русско-адыгские книжные и литературные связи. Ш. Б. Ногмов

создавал адыгейский алфавит, в быту, естественно, разговаривал на «черкесском наречии», на русском языке писал свою «Историю адыгейского народа». Султан Хан-Гирей и Султан Казы-Гирей сотрудничали с русскими петербургскими журналами. Француз на русской службе Люлье опубликовал адыгский словарь и грамматику.

Одновременно с хлопотами Кухаренко в Екатеринодаре и в Ейске, в Новороссийске контр-адмирал Л. М. Серебряков пытался открыть (по образцу петербургских и севастопольской) морскую офицерскую библиотеку. Судя по документам, ни украинская, ни адыгская книга его не интересовали совершенно. Характер комплектования Новороссийской библиотеки был ориентирован на петербургские, даже декабристские традиции [31]. В характере формирования книжных фондов еще долгие годы отражались сложные этнические процессы заселения Черноморья.

Яков Герасимович Кухаренко практически был вовлечен во все процессы становления регионального книжного дела. Он выписывал книги в Черноморию, распространял их среди черноморцев, формировал их читательские привязанности. Он писал тексты о черноморцах. При отсутствии общественных библиотек, Кухаренко предлагал станичным правлениям приобретать книгу Скальковского, хранить ее в правлении, чтобы всякий из казаков имел право «в свободное время читать или слушать читающих, вспоминать времена наших бес-смертную своею славою предков» [32]. Собранию книг в станичном правлении, которое должно было обеспечивать реализацию управленческих функций, пытался придать новую, совершенно не характерную для него воспитательную функцию, сделать его общедоступным [33]. Наконец, он самым непосредственным образом принимал участие в переоснащении кубанских типографий.

Не всё получалось сразу. Несмотря на организационные хлопоты в регионе всё ещё не было общественных библиотек. Зато книг с каждым годом становилось всё больше. Их выписывали, читали, обсуждали. Попадающие (привезенные, присланные) в край они не имели четко обозначенной

«библиотечной прописки», мигрировали из одних рук в другие, от одного сословия к другому, формировали читательскую культуру Кубани.

* * *

В истории всякая тема имеет продолжение. Сын Я. Г. Кухаренко Александр тоже был не чужд книжных хлопот: выписывал книги для станичных («куренных») школ, ратовал за обучение станичных детей украинскому языку, пытался обеспечить школы учебниками украинского языка. В письме С. И. Опатовичу (священнику Смоленской церкви в Петербурге) он писал: «У нас на Чорноморії открываються по всіх куренях школи, воно б̆ дуже добре було, як би спершу узялась наука на наш̆й мов̆и. – Учебников̆ по українськи у нас̆ совсиль нема. Привизь я из Москви граматок <...> и вси пораздавав̆ по школах, а свячених̆ книг̆ <...> не було совсиль, я замешкався <...> писати до Вас, щоб Ви вислали» [34]. В том же письме он рассказывает о своих хлопотах об организации украинской книжной торговли. Некто Николай Ивановича Кусков («человек торговый») дал согласие открыть книжную торговлю украинскими изданиями, брать их на комиссию за определенный процент. Дальнейшая судьба этого начинания нам не известна. Книги с владельческими пометами Александра Яковлевича встречаются в фондах Ставропольской краевой научной универсальной библиотеки.

Особо хотелось заметить, что для истории кубанской книжной культуры представляется принципиально важным возникновение семейных (наследственных) библиотек, как это мы видим в семьях Бурсаков и Кухаренко.

Зять Якова Герасимовича Аполлон Федорович Лыков (муж Анны Кухаренко) [35] занимался организацией первой общественной библиотеки в Екатеринодаре, ее благоустройством, формированием ее фонда, как всякий начальник (при минимальном бюджете) пытался увеличить ее финансовые средства, привлечь к чтению не только офицеров войска, но и гражданских чиновников. Библиотека была создана его усилиями, его энергией и преданностью делу.

Думается, что тема «Семья Кухаренко и формирование книжного дела на Кубани» вполне заслуживает самостоятельного комплексного исследования.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Слуцкий А.И.* Изучение историй типографий на Кубани // Краснодару – 200 лет: Тез. краевой научно-практической конференции. – Краснодар, 1993. С. 127–131.

2. *Слуцкий А.И.* История книжного дела Кубани в делопроизводственных обстоятельствах (архивные заметки) // Отрадненские историко-краеведческие чтения. Вып. V: Материалы международной научной конференции, посвящённой 160-летию основания станицы Отрадной / Науч. редактор С.Н. Малахов, составитель С.Г. Немченко. – Армавир, 2017. С. 103–111.

3. Памятники книжной культуры: Библиографический указатель изданий, хранящихся в отделе редкой книги Ставропольской государственной универсальной научной библиотеки им. М.Ю. Лермонтова. – Ставрополь, 2002. 61 с.

4. *Слуцкий А.И.* Библиотека генерал-лейтенанта Ивана Диомидовича Попко // Книга: Исслед. и материалы. Сб. 90. – М., 2009. С. 183–192.

5. *Слуцкий А.И., Лукошкина Е.В.* Заметки о полковой библиотеке 5-ой бригады Кубанского казачьего войска // Отрадненские историко-краеведческие чтения. Вып. 1. Материалы региональной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Сергея Даниловича Мастепанова. – Армавир – Отрадная, 2013. – С. 159–166.

6. *Слуцкий А.И., Лукошкина Е.В.* А.Ф. Лыков – организатор первой общественной библиотеки в Екатеринодаре [Машинопись].

7. *Орел В.Н.* Атаман Кухаренко и его друзья. – Краснодар, 1994. 79 с.

8. *Чумаченко В.К.* Кубанский кобзарь // Кубань (альманах). 1988. № 4. С. 83–90.

9. *Федина А.И.* Атаман Я. Г. Кухаренко в кругу современников. – Краснодар, 2004. 132 с.

10. Кухаренковские чтения: Тезисы докладов историко-литературных чтений, посвященных жизни и творчеству Я.Г. Кухаренко / Под ред. В.К. Чумаченко. Краснодар, 1993; II (Вторые) Кухаренковские чтения: материалы науч.-практ. конф. / Под ред. В.К. Чумаченко. Краснодар, 1996; Третьи Кухаренковские чтения: материалы краев. науч.-теорет. конф / Под ред. В.К. Чумаченко.

Краснодар, 1999; Четвертые Кухаренковские чтения: материалы науч.-практ. конф. / Под ред. В.К. Чумаченко. – Краснодар, 2011.

11. *Слуцкий А.И.* Я.Г.Кухаренко и книга // Кухаренковские чтения: Тезисы докладов историко-литературных чтений, посвященных жизни и творчеству Я.Г.Кухаренко / Под ред. В.К. Чумаченко. – Краснодар, 1993. – С. 8–12.

12. *Боук Б.* О судьбе писем Т.Г. Шевченко к Я.Г. Кухаренко // Культурная жизнь Юга России. 2004. № 2. С. 55; *Кухаренко Я.Г.* Переписка с современниками / Пред., публ., коммент., перевод В.К. Чумаченко // Родная Кубань. 1999. №3. С. 104–114; *Орел В.Н.* О судьбе писем Т.Г. Шевченко к Я.Г. Кухаренко // Третьи Кухаренковские чтения / Под науч. ред. В.К. Чумаченко. Краснодар, 1999. С. 101; Из переписки Т. Г. Шевченко с разными лицами. Письма Я. Г. Кухаренко // Киевская старина. 1897. № 3. С. 457–458.

13. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 396. Оп. 2. Д. 101. Формулярные списки генералов, штаб- и обер-офицеров и урядников, командующих отдельными частями за 1847 год. Л. 32.

14. *Хоменко Є.* До історії тексту комедії Я. Кухаренка «Чорноморський побит» // Річник Українського театрального музею. – Київ, 1930. Вип. 1. С. 113–116.

15. *Д-ський В.* Я.Г.Кухаренко як літературний діяч // Червоний шлях. 1928. № 5–6. С. 120.

16. *Шевченко Т. Г.* Собр. соч. в 4-х т. Т. 4. – М., 1977. С. 309–310.

17. *Чумаченко В. К.* Кубанский кобзарь // Кубань (Альманах). 1988. №4. С. 89; *Кухаренко Я. Г.* Переписка с современниками / Пред., публ., коммент., перевод В. К. Чумаченко // Родная Кубань. 1999. №3. С. 104–114.

18. *Скальковский А.О.* Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. С. 20.

19. ГАКК. Ф. 254. Оп. 1. Д. 540. О распространении среди офицеров русско-черкесского словаря, изданного Люлье [О рассылке книг русско-черкесского словаря] 1 апреля 1847 – 22 марта 1857 гг. Л. 1.

21. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 2877. Отношение наказного атамана линейного казачьего войска о доставлении ему сведений о библиотеках в Черноморском войске. 5. XII – 29. XII. 1853. Л. 1, 1 об.

22. ГАКК. Ф. 249. Оп. 1. Д. 2877. Л. 4.

23. Записки історично-філологічного відділу. Всеукраїнська Академія наук. Кн. XXV. Київ, 1929. С. 297. Кухаренко имеет в виду книгу: *Филарет (Гумилевский Д.Г.)*. Черноморская Николаевская пустынь при Лебяжьем лимане. – Харьков, 1856.

24. *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту // Черноморские языки. – М.: Вече, 2009. С. 110–112.
25. *Короленко П. П.* Древние сведения о Межигорском монастыре // Кубанский сборник. Т. 4. – Екатеринодар, 1897. 30 с. [отд. паг.]
26. ГАКК. Ф. 250. Оп. 2. Д. 1374. О войсковой типографии. 96 л.; *Слуцкий А. И.* Дело архива Войсковой канцелярии № 1374, или Хлопоты Я.Г. Кухаренко о техническом переоснащении типографии (1841–1843 гг.) // Четвертые Кухаренковские чтения. – Краснодар, 2011. – С. 7–16.
27. ГАКК. Ф. 250. Оп. 2. Д. 1374. Л. 12, 47, 51.
28. ГАКК. Ф. 252. Оп. 1. Д. 1600. О выделении денег на приобретение разных потребностей для войсковой литографии. 01.06.1853–24.02.1869. 13 л.
29. *Смит Э.* Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. – М.: Праксис, 2004. – С. 259.
30. *Россинский К.В.* Речь об успехах просвещения в округе Войска Черноморского // Сочинения и переводы студентов имп. Харьковского университета, читанные 1821 года июня 30 числа по окончании экзаменов их. Харьков, Университетская тип., 1821. С. 135–157.
31. ГАКК. Ф. 260. Оп. 1. Д. 180. Об учреждении библиотек в крепостях Черноморской береговой линии. 14.06.1841–05.03.1849. 431 л.
32. *Мельников Л.М.* Я.Г.Кухаренко и Т.Г.Шевченко в их взаимных отношениях // Известия Общества любителей изучения Кубанской области. Вып. VI. Екатеринодар, 1913. С. 39.
33. *Слуцкий А.И.* Некоторые аспекты периодизации истории дореволюционного провинциального книжного дела (на материалах Кубанской области) // Книжное дело в России в XIX – начале XX в.: сб. науч. ст. Вып. 13. – СПб., 2006. С. 107–119.
34. *Федина А.И.* Письмо А.Я.Кухаренко к С.И.Опатовичу // Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность. Сб. статей. Вып. 2. – Краснодар, 2004. – С. 401–403. [Правописание публикации А.И. Фединой].
35. *Федина А.И.* Анна Лыкова (Кухаренко), ее муж и дети: материалы к генеалогии кубанских казачьих родов // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. VII. Краснодар – Киев, 2013. – С. 327–332.

ІСТОРІЯ

УДК 930(438).073

Віталій АБЛИЦОВ,

український журналіст, громадсько-політичний діяч,

член Національної спілки письменників України

(м. Київ, Україна)

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ОЛІВЕР КРОМВЕЛЬ

Зміст останніх за часом публікацій, присвячених проблемам розбудови України як національної держави, логічно привертає увагу багатьох вітчизняних дослідників до історії Європи постренесансного періоду. Окрім визначальних для «старого світу» геополітичних ситуацій і в минулому, й в сьогоденні у ньому достатньо близьких за суттю процесів та співпадінь як в біографіях тодішніх і нинішніх лідерів Європи та України, так і в перебігу подій, що мали місце у ті часи й спостерігаються сьогодні – як і три століття тому, тепер вже визнана світом українська держава – спадкоємець Русі Київської, прагне повернутися до європейської спілки народів і знову йти на дорозі стоїть Московія-Росія – спадкоємець азійської Золотої Орди.

Актуальність сучасного прочитання історії України обумовлена тим, що стрижневий зміст нинішньої реальності – остаточний вихід України з тіні згубного впливу агресивного північного сусіда.

Привабливість історичних паралелей

Однією з провідних подій європейської історії XVII століття було підписання Вестфальського мирного договору (1648), що визначив підсумки Тридцятилітньої війни, учасниками якої були й українські козаки (зокрема, 1645 року вони успішно штурмували фортецю Дюнкерк, якою володіли війська габсбургської Іспанії). Принципи Вестфальської угоди утверджували антиабсолютистську ідеологію, пріоритет засад національного державного суверенітету і рівноправності народів у міжнародних відносинах.

Для України XVII століття – це період, коли, продовжуючи справу гетьмана П.Сагайдачного (учасник битви за центральну Європу – Хотинської 1621 року, глава антитурецької християнської міліції Європейської Ліги), козацьких провідників С.Наливайка (? -1597), І.Петражицького-Кулаги (?-1635) та політика й мислителя Й.Верещинського (бл. 1530-1598), котрі виступили авторами проєктів відродження державності на обох берегах Дніпра-Славути; гетьман Б.Хмельницький (1597-1657) успішно втілював у життя наміри своїх попередників.

Цілком закономірно, що єрусалимський патріарх Паїсій 1648 року надав Б.Хмельницькому титул «Князь України», а вірогідний автор першої історії України «Синопис Київський» (вперше виданий 1674) І.Гізель (бл. 1600 – 1683) наголосив, що створена гетьманом козацька країна «Військо Запорозьке» є закономірним продовженням Русі Київської (патріарх Паїсій у Києві схилив Б.Хмельницького до вступу у союз православних держав, що повинен був зупинити наступ в Європу мусульманського світу, але київський митрополит Сильвестр Косів переконав гетьмана, що час для подібного кроку ще не настав).

З різних причин, передусім через тривалий період вітчизняної бездержавності, тотальний контроль, ідеологічний і мілітарний тиск Москви, роль і місце в історії України та Східної Європи козацького гетьмана до 1991 року не знаходили у повній мірі адекватних оцінок, хоча вже тоді бібліотека хмельниччани нараховувала сотні українських та зарубіжних видань.

Особливе місце в сучасній хмельниччані посідають дослідження, присвячені не лише мілітарним, політичним, економічним проблемам, що їх успішно розв'язував очільник «Війська Запорозького», але й участі представників нової держави у міжнародному житті «старого світу», насамперед, дипломатичній діяльності Б.Хмельницького, його особистим спілкуванням з відомими діячами тодішньої Європи (бачимо серед них королів Польщі та Швеції, султана Османської імперії, очільників Брандербурга, Семиграддя, Молдавії, Московії та інших тогочасних країн).

Сьогодення й майбутнє України вимагають більш глибокого й різнобічного вивчення життя й діяльності Б.Хмельницького, що одночасно допомагає пізнавати таємниці виникнення й утвердження в суспільній свідомості як в минулому, так і нині почуття національного самоусвідомлення як окремими особистостями, так і народами.

Відомий історик, авторитетний знавець козацької доби Б.Крупницький (1894-1956) справедливо вважав, що «З часів Хмельницького і соборність, і незалежність неначе два головні акорди – визначають її (України. В.А.) основну лінію, тенденцію її розвитку» («В 300-ліття Хмельниччини (1648 – 1948). Збірник на редакцією Бориса Крупницького. Записки НТШ, т. CLVI. Мюнхен, 1948).

Як зауважено вище, козацький гетьман стрімко увійшов до кола відомих європейських діячів свого часу. Назвемо насамперед кардиналів Рішельє та Мазаріні, полководців графа де Брежі та принца Конде. Виняткову увагу до козацької держави виявляли очільники римсько-католицької церкви.

У міжнародних контактах гетьмана особливе місце посідає цікавість до нього з боку лідера Англійської революції XVII століття О.Кромвеля (1599-1658), котрий був натхненником подій європейського масштабу, що безповоротно відкинули у минуле середньовічний феодалізм.

Тривалий час наші історики-науковці та публіцисти-письменники прагнуть поставити крапку в дискусії щодо письмового звернення О.Кромвеля до Б.Хмельницького (оскільки англійський діяч назвав українського гетьмана генералісимусом, зрозуміло, що його увагу привертало питання, пов'язане з організацією відповідного вимогам доби війська; як відомо, О.Кромвель створив найдосконалішу на той час модель збройних сил, чий досвід використали 1917 року московські більшовики, запозичивши у британського полководця навіть назву «червона армія» (англійці – однодумці О.Кромвеля, носили кітелі червоного кольору на протигагу білим кітелям королівських вояків; недарма кажуть: все нове – призабуте старе... Визначення «білі» й «червоні» російської громадянської війни теж, виходить, походить з британських островів).

І О.Кромвель, і Б.Хмельницький вплинули на еволюцію передусім військової справи в Європі, зокрема, використання кавалерії та артилерії. Обидва роди військ стали мобільними й ефективними насамперед у наступальних операціях (раніше важкі гармати у першу чергу зміцнювали обороноздатність фортець та оборонних укріплень).

Схожими були і їхні біографії та долі – обидва лише у зрілому віці були вимушені взятися за зброю насамперед задля відстоювання прав своїх народів як єдиних джерел влади і досягли видатних результатів.

Невипадково московський цар Олексій Михайлович був розлучений, дізнавшись про те, що англійському королю Карлу І Стюарту було відтято голову, що означало можливість повторення подібного й в інших монархіях.

Тривалий час і О.Кромвеля, і Б.Хмельницького недооцінювали сучасники: великий англієць був об'єктом насмішок у парламенті, а лідери польської шляхти пихато не сприймали Б.Хмельницького як полководця. Лише кілька блискучих перемог і протектора, і козацького гетьмана переконали у тому, що і Англія, й Україна нарешті отримали достойних вождів.

Абсолютизм і в Лондоні, і у Варшаві, і в Москві зазнав нищівної поразки.

О.Кромвель оновлював Англію як одного з лідерів Європи, а Б.Хмельницький спрямовував свої зусилля на відродження країни на територіях, що входили до Русі Київської – держави, що у добу особливо князя Ярослава посідала чільне місце у світі. Харківський історик Є.Зарудний влучно порівняв Україну 1648 року з Україною 1991 – обидві народжені революціями, що зробили реальністю одвічні народні мрії (*Є.Зарудний «Протектор козаків та «гетьман» інDEPENDENTів», 2003*).

На жаль, у нас ще мало дослідників минулого, подібних Є.Зарудному. Досі між вітчизняними пошукачами переважають ті, у кого відсутнє глибоке розуміння основної мети боротьби всього життя гетьмана – державність України і повернення її до об'єднаної Європи. Для багатьох він залишається натхненником лише повстання проти феодальної Польщі. Гадається, саме цим пояснюється і безцеремонність зарубіжних дослідників в оцінці

вітчизняної історії. Наприклад, англійський науковець Н.Дейвіс (автор *«Боже ігрище. Історія Польщі» «Основи», 2008*) затято вважає Б.Хмельницького лише «дезертиром з армії Речі Посполитої» і зрадником (на думку Н.Дейвіса Україна вічно була невід'ємною частиною Речі Посполитої (?)). За принципом маятника у цьому ж переконанні й московити-росіяни – від Івана Грозного до В.Путіна (різниця лише в тому, що в Кремлі прагнуть прибрати східні кордони між Україною та Росією. А там, на переконання маніякальних макабристів, може дійти й до західних – польських рубежів і європейських).

Б.Хмельницький був державним діячем, котрий прагнув використати геополітичну ситуацію, що складалася кілька століть у постримську добу. Всі великі країни Європи претендували стати наступниками могутньої Римської імперії. Навіть відстала азійська Московія проголосила «своє» право називатися Третім Римом (псковський монах Філофей, як переконують російські історики, у зверненні до князя Івана III проголосив: «Два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти»). Під третім «пророк» мав на увазі Московію. Ідея псковського старця освоювалася московитами аж до Катерини II, котра ініціювала так званий «грецький проект», яким передбачалося оволодіння Чорним морем, протоками, Константинополем й відродженням Візантійської імперії. Лідери Європи швидко прореагували на загарбницькі плани Катерини II. Австрійський цісар Йосиф II відмовив Москві у будь-якій підтримці, але й нині пропахлі нафталіном ідеї розглядаються як основа так званого Русского мира).

Б.Хмельницький прагнув не лише відродити Русь Київську, але й зібрати під її прапорами території, що входили до її складу сім століть.

Козацький провідник – прихильник й учасник об'єднання нової Європи

Гетьман розумів, що досягти своїх цілей він зможе лише за підтримки східноєвропейських та південних сусідів. Тому останнє десятиліття він присвятив поглибленню міжнародних контактів «Війська Запорозького», в результаті яких були підписані мирні угоди, які, щоправда, не були довготривалими.

Лише один з підписаних договорів – Переяславський, внаслідок тотального тиску Московії «прожив» три століття (не ратифікований, але в редакції Москви насильно нав'язаний Україні й фактично відмінений лише 1991 року).

Внаслідок тривалого неусипного впливу з боку Кремля у літописові життя і діяльності Б.Хмельницького сторінка, присвячена одній з укладених ним мілітарних угод (між козацькою державою «Військо Запорозьке» (майбутньою Україною) та Московією-Татарією (майбутньою Російською імперією – СРСР, а тепер Російською Федерацією), стала у значній мірі ключовою для визначення ролі гетьмана-державника у розвитку історії України та східної Європи. Упереджене, а краще сказати – спотворене відображення подій 1654 року в Переяславі й сьогодні не витруєне з суспільної свідомості. Нагадаємо для розрізнення лжі й правди, що у той же період Б.Хмельницький підписав кілька договорів, зокрема, з султаном Османської імперії Мегмедом IV (1655), князем Семиграддя Юрієм II Ракоці (1656), бранденбурзьким курфюрстом і пруським герцогом Фрідріхом Вільгельмом (1656). Тоді ж йшли інтенсивні (й врешті успішні) перемови щодо укладення угоди з Швецією та підписання взаємовигідних домовленостей з Польщею з метою тіснішої співпраці щодо захисту від зовнішніх посягань та зміцнення добросусідства).

Для західноєвропейської дипломатії XVII століття, коли міждержавні відносини базувалися на сюзеренно-васальних взаємодовірних угодах, це було поширеною практикою (потужні держави створювали союзи – оточували себе меншими за територією та кількістю населення країнами – політичні й економічні контакти між ними основувалися на взаємовигідних договорах-зобов'язаннях; між іншим, тодішня Татарія-Московія, ослаблена тривалим періодом «смутних часів», теж укладала подібні угоди з сильнішими за неї сусідами, зокрема, Річчю Посполитою).

Те, що понад три століття Переяславський договір був пильно захищений Кремлем від будь-яких спроб аналізу з точки зору сучасного бачення – це зрозуміло (до речі, досі (а вже минуло понад три століття!) невідомо де зберігається оригінал

Переяславської січневої угоди 1654 року; очевидно, в засекречених кремлівських архівах, оскільки він ніколи не публікувався; не забуваймо також, що Переяславська угода 1654 року не була остаточно ратифікована козацькою державою – однією з причин цього був розкол в близькому оточенні Б.Хмельницького, відмова церковної верхівки підтримати суперечливий документ та інші підстави).

Зауваження щодо позиції сучасних вітчизняних дослідників минулого, висловлені вище, не стосуються істориків, котрі вмотивовано й виважено оцінюють постать Б.Хмельницького, який трактується ними як ініціатор опору польському засиллю, що з часом під впливом міжнародних подій трансформувався в одну з європейських революцій, метою якої стало відновлення в етнічних межах Русі-України самостійної соборної держави (зарубіжні історики ведуть мову про 14 (дехто 6) національних революцій; передовсім про Голландську, Англійську, Швейцарську, які, скинувши гніт іспанського абсолютизму, вивели центральні країни Європи на шлях інтенсивного економічно-індустріального розвитку, а територіально незначна Голландія перетворилася у торгівельно-морського колоса світу й стала однією з найактивніших учасниць (поряд з Англією та Францією) освоєння відкритої у кінці XV століття Х.Колумбом Америки).

Закономірно, що дослідники повинні опиратися на бездоганні аргументи, насамперед, документи (про це свідчать, наприклад, дослідження В.Смоля і В.Степанкова «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)», (К., 2009). Зрозумілі й висновки сучасних істориків (зокрема, В.Чухліба, Я.Федорука), котрі переконані, що Б.Хмельницький активною дипломатією прагнув передусім легітимізувати свої намагання утвердити ідею незалежності козацької держави на міжнародній арені.

Відродивши омріяну віками самостійність, Україна, як ніколи, потребує сьогодні нового прочитання хроніки кількавікової послідовної боротьби за національну самобутність та вільний розвиток, уточнення хроніки визначальних подій та ролі й вкладу в них історичних діячів. Особливо це стосується

доби Б.Хмельницького, що повинна увійти до вітчизняної історії як одна з найважливіших, оскільки саме козацький гетьман відновив тисячолітню тяглість-безперервність історії Русі-України.

Ще раз заакцентуємо, що не Переяславська угода, а участь Б.Хмельницького та його однодумців у європейських подіях, що радикально змінили «старий світ», обезсмертили ім'я гетьмана. Невипадково його портрет у виконанні сучасного гетьманові відомого голландського графіка В.Гондіуса (бл. 1602 – ?) з офорта авторства гравера А. ван Вестерфельда (1620/21 – 1692), котрий залишив по собі серію талановитих зарисовок Києва першої половини XVII століття, увійшов до європейської портретної галереї.

Тому й акцентуємо на глибокому вивченні саме історії XVII століття – там криється наше розуміння вітчизняної історії, її визначальних сторінок. Рух у цьому напрямку відкріє нам постулат: внаслідок кількавікової шаленої пропаганди насамперед з боку Московії дійшло до того, що частина провідних сучасних біографів (науковці й письменники) сумніваються: а) у реальності численних важливих епізодів з життєпису та діяльності видатного державотворця, насамперед, чи був гетьман масштабним європейським діячем, світогляд якого формувався під впливом ренесансних ідей, що відкинули у минуле більшість імперій й сприяли утвердженню на світовій історичній арені національних держав; б) чи брав Б.Хмельницький участь у визначальних подіях сучасної йому Європи, зокрема, Тридцятилітній війні – боротьбі передових західноєвропейських країн (Англії, Франції, Швейцарії) проти реакційного Габсбургського блоку; в) чи посів гетьман чільне місце у галереї видатних діячів «старого світу» і, враховуючи те, що Б.Хмельницький контактував з багатьма європейськими діячами, належить глибше осмислити інформацію про те з ким конкретно він спілкувався чи листувався, насамперед, з числа лідерів європейських революцій, що змінили політичний портрет Європи, насамперед, провідником англійської революції Олівером Кромвелем?

З Лондона до Чигирина послання дійшло.

У зворотньому напрямку ні?

Віддавна (через засилля антиукраїнської ідеології в науці тоталітарних часів) ситуація склалася так, що зарубіжні дослідники набагато випереджають вітчизняних науковців. Наведемо, для прикладу уривок з фундаментальної праці відомого історика й філософа, дослідника історії Англії XVII століття Б.Поршнева (1905-1972): «Антигабсбургской и антикатолической политике Кромвеля гораздо более импонировало восстание украинцев под руководством Хмельницкого. Кромвель, по-видимому, помышлял о соединении всех сил Европы против общего врага... Что касается Богдана Хмельницкого, Кромвель, вероятно, сделал этот шаг. Историки всесторонне рассмотрели вопрос о подлинности тех первых строк письма Кромвеля к Хмельницкому, которые сохранились в записи современника – М.Голинского; важно, что о переписке Хмельницкого с Кромвелем упоминается и в позднейшем сочинении великого коронного канцлера Яна Станислава Яблоновского. Вслед за З.И.Рогинским (*однодумець Б.Поршнева, дослідник історії Англії XVII століття. В.А.*) я склонен считать этот отрывок из документа подлинным. Он гласит: «Богдану Хмельницкому, Божьей милостью генералиссимусу войска и старой греческой религии и церкви, вождю всех запорожских казаков, грозе и искоренителю польского дворянства, завоевателю крепостей, истребителю римских священников...» (*оскільки варіантів перекладу й обсягу друку листа сьогодні існує декілька, наведемо англomовний оригінал документа: «Theodatus Chmielnicki, Dei Gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitiourumque expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethicorum, Antichristi et Iudorum»*).

Звідки ж б'ють невичерпні джерела сумнівів й скептицизму?

Як не дивно, але обережно-несміло щодо нового прочитання вітчизняної історії ведуть себе частина молодих

дослідників й маститих літераторів. І що особливо цікаво – до цієї «когорти» належать й деякі історики української діаспори, чийй діяльності не заважав і не заважає нині ні тоталітарний комуністичний режим, ні фінансові та інші проблеми.

Можливо, розгадка ситуації у тому, що юні інтелектуали-неофіти ніяк не вийдуть з тіні «класиків» історичної прози й науки минулої доби?

Й справді, нелегко кинути виклик тому ж таки автору роману-сповіді «Я, Богдан» П.Загребельному чи його авторитетним сучасникам-однодумцям (як не сумно про це говорити, але твір про гетьмана, що вийшов з-під пера класика, відверто проросійський і може розглядатися насамперед як художній твір, де переважає буйна фантазія прозаїка, але ніяк не історична правда). Може, тому прихильники дійсно талановитого письменника нині раптом звернули увагу на діаспорного прозаїка Ю.Косача (1908-1990) й спішно ініціювали видання його багатотомника, де представлені й твори, присвячені Б.Хмельницькому. Ю.Косач написав у Парижі роман «Дюнкерк» (1930), а 1941 року у Львові побачив світ «Рубікон Хмельницького». Також письменник видав п'єси, присвячені синам гетьмана (цікаво, що у нас достатньо розмов про складнощі у книговидавничій галузі, але якщо потрібно реалізувати проект, що раптом звалився з неба, то знаходяться й кошти, й виконавці-ентузіасты (!).

Але повернемося до авторів сучасних антигетьманських випадів.

Історія з «профільним» політологом-флюгером К.Бондаренком, котрий у російськомовному опусі «Судьба революционерів» (2007) піддав різкій критиці всіх, хто вірить у спілкування Б.Хмельницького з О.Кромвелем – банальний епізод провінційної журналістики, на який не варто б звертати занадто багато уваги. Жаль, звичайно, що подібне бачення вітчизняної історії притаманне не лише львівському «дослідникові» – позиції К.Бондаренка дотримуються чимало йому подібних (йде мова не про суб'єктивність-упередженість оцінки окремого індивіда, а про суспільну реакцію). Отже, обмежимося зауваженням, оскільки вище названий політолог (нині вже

київський) часто пише «аналітичні» статті на замовлення обсілих центральну владу вождів партій та рухів, у передмові до згаданого видання виявив себе звичайним малоросом.

А от чому авторитетний американський історик Л.Винар (1932-2017), розглядаючи проблеми зв'язків Англії з Україною часів гетьмана Б.Хмельницького, засумнівався в автентичності рідкісного документа, можна висловити безліч варіантів. Врешті, він був вченим-інтелектуалом, а значить знаходився у постійному пошуку і, очевидно можна вважати, десь і помилився...

Що ж до його думок-версій, викладених в історичній студії «Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького. 1648-1657» (Лондон, 1960), то насамперед, гадається, належить сказати, що написана праця у цікавому варіанті викладу аргументів: автор прагне переконати у тому, що листа О.Кромвеля до Б.Хмельницького бути не могло і разом з тим якнайретельніше відкриває хроніку подій тих часів, що налаштовує читачів на протилежний висновок. Адже якщо англійське суспільство часів О.Кромвеля і його лідери уважно відслідковували життя козацької України та її сусідів (Б.Хмельницький мав план утворення військового союзу України, Молдавії, Валахії, Семигороду і Швеції, який В.Липинський назвав балтійсько-чорноморським); О.Кромвель у свою чергу мав намір створити союз протестантських держав – обидва об'єднання були антикатолицького спрямування); якщо дипломати, а також співробітники британської розвідки постійно інформували Лондон про рішення й дії Б.Хмельницького; якщо у наявності листа не сумнівався, як вже зазначалося, коронний канцлер Польщі Ян Яблоновський й такої ж думки дотримувалися історики Н.Полонська-Василенко, І.Крип'якевич, М.Шелухін, Г.Вернадський та інші, то чому Л.Винар налаштований так рішуче у запереченні існування листа (чи листів)?

Хіба можна вважати аргументами твердження: «нічого не вдалося знайти», «цей лист міг бути фальсифікатом», «а про Україну й Хмельницького навіть не згадується», «хибна транскрипція прізвища Хмельницького»? Щодо останнього

твердження, то можна згадати як «прочитували» в СРСР ім'я й прізвище американського піаніста Van Cliburn: замість Вен Клайберн – Ван Кліберн. Що вже говорити про Московію XVII століття, де більшість прізвищ іноземців (їх у колишньому золотоординському улусі дуже не любили) вимовляли як завгодно. Чому паризька «Gazette de France» не могла помилятися й друкувати прізвище Б.Хмельницького як «Ehmielecki» чи «Zmilsky», як цитує історик Л.Винар дослідника І.Борщака?

Словом, переконливих доказів Л.Винар на надав (бо не знайдений ще не означає відсутній). Мабуть, саме тому в кінці свого дослідження історик передбачає: «Б.Хмельницький своєчасно думав про союз з Кромвелем... До безпосереднього листування і союзу між цими двома великими мужами XVII століття не дійшло, головню, через несподівану смерть Б.Хмельницького, який забрав із собою в могилу грандіозні політичні концепції введення України, як самостійної держави, в коло європейських держав. Майбутні дослідники англо-українських зв'язків у XVII столітті напевно розшукають багато нових історичних джерел, що спричиняться до повнішого навітлення взаємовідносин цих двох держав у добу Хмельницького і його наслідників».

Отже, залишається один вихід – шукати!

Київ є Київ, а Москва є Москва – у кожного свій шлях у майбутнє

Цікаво, що геополітична ситуація і роль та місце в ній нашої держави порівняно з історичним періодом, про який йдеться у пропонованих нотатках, не дуже змінилася. І нині у світі триває протистояння між імперіями (передусім, спадкоємицею московської монархії – Російською Федерацією) та східноєвропейськими державами, що прагнуть йти шляхом самобутнього розвитку й свободи. І тепер лідери вже незалежної й визнаної світом держави України роблять ставку на вітчизняних дипломатів та прихильників офіційного Києва у світі. Вагомим аргументом в протистоянні з агресивною

Москвою залишається, як і в часи Б.Хмельницького, українське військо.

Тому нинішня ситуація у вітчизняній науці вимагає невідкладних суттєвих змін: передусім настав час рішучого перегляду нав'язаних нам у минулому Кремлем концепцій та ідей, особливо ж термінології в історичній науці: у XVII столітті територія, де розташовувався західний верхньоволзький улус Золотої орди, називалася Татарією (чи Тартарією) або Московією (згідно угрофінської назви заболоченої місцевості, де виникла 1147 року Москва (плем'я меря залишило по собі різні за змістом назви місцевості: брудна вода, мокрі луки і т.д.); на землях Русі Київської в середині XVII століття утверджувалася козацька країна «Військо Запорозьке» – спадкоємиця держави князів Святослава, Володимира, Ярослава. 1721 року Петро I перейменував Татарію-Московію в Російську імперію (вказані назви зафіксовані на географічних картах світу й в давніх документах). У добу Б.Хмельницького найменування «Україна» (гетьман весь час в документах та листах говорить про «руський народ», маючи на увазі, зрозуміло, український) набуває політичного змісту й 1917 року утверджується у назві проголошеної Української Народної Республіки, а пізніше в УРСР – автономії СРСР і лише 1991 року в імені держави Україна.

Як творець країни «від Сяну до Дону» досвідчений полководець і політик, інтелектуал Б.Хмельницький увійшов до кола видатних європейських діячів XVII століття натхненний гуманістичними ідеями високого Відродження, коли у центр суспільної свідомості стала Людина, її свобода й вільний розвиток.

Україна часів Б.Хмельницького – країна культурного й освітнього піднесення. Видатний дослідник слов'янських літератур І.Голєніщев-Кутузов (1904-1969) писав, що «з кафедр Кракова й Болоньї, Падуї й Відня вихідці з українських степів коментували античних поетів. Гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розвивали свою діяльність у самій Польщі і на Заході. Вони поклали свої цеглини в прекрасну будову польського Відродження».

В період козацьких війн прийшов у вітчизняне мистецтво європейський стиль бароко й увічнився насамперед в українській архітектурі.

Книгодрук, література, музика, живопис несли в Україну ідеї Просвітництва й гуманізму. Саме тоді утвердилася традиція оспівувати подвиги козаків у думах та історичних піснях, які не зникли з народної пам'яті й сьогодні. «Апостол» львів'янина І.Федоровича-Федорова, поема С.Кленовича «Роксоланія», «Вірші про жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» К.Саковича, «Аполлонова люття» Л.Барановича, «Острозька Біблія», «Пересопницьке Євангеліє» та інші видання передвіщали розвиток світської української літератури.

Еліта козацької доби – це князі Острозькі, меценатка Єлизавета Гулевичівна, освітній діяч Петро Могила, поет Іван Вишенський, пізніше – філософ Григорій Сковорода.

1576 року була заснована Острозька академія, а 1632 року у Києві відкрилася Київська колегія, пізніше відома як Києво-Могилянська академія. 1661 року у Львові заснований університет. Попередниками цих освітніх закладів були братські школи.

Саме у XVII столітті були перебудовані у Києві Софійський та Михайлівський золотоверхі собори.

Міста жили за нормами Магдебурзького права, що закріплювали самоврядування громад.

Студенти з Русі-України навчалися в європейських вузах, зокрема, в Сорбонні, Лейпцігському, Гейдельберзькому та інших. Іван Ужєвич 1643 року підготував у Сорбоннському університеті «Граматику слов'янської мови», що є пам'яткою української мовознавчої науки.

Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський та інші відомі у Східній Європі діячі науки й освіти поширювали у світі інформацію про життя Русі-України в XVI-XVII століттях.

Сучасник Б.Хмельницького і його одиодумець – державний діяч, дипломат полковник Юрій Немирич (1612-1659) 1634 року опублікував «Роздуми про війну з московитами», початок якої звучить занадто актуально: «Вже не вперше

брязкає зброєю Моск» (мосхами називали латиномовці жителів Московії в Європі). (див. Юрій Немирич. Роздуми про війну з московитами, 1634 року // «Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.», т. 2, кн. 2. – Перша половина XVII ст. – К: Дніпро, 2001. – С. 434–451).

Все це утверджувало в національній свідомості ідеї української державності, забезпечувало безперервність вітчизняної історії навіть у періоди входження територій майбутньої України до Великого князівства литовського, руського і жемайтійського чи Речі Посполитої (Польщі).

Принагідно зауважимо, що першим вищим навчальним закладом в Московії стала Слов'яно-греко-латинська академія (СГЛА). Ініціатором заснування вузу 1687 року став С.Полоцький (1629-1680) – випускник Києво-Могилянської академії. В сучасній Росії історія СГЛА переписана: тепер, виявляється, її відкрили насамперед грецькі монахи, їм встановлено пам'ятник й вони наречені фундаторами вищої освіти в північній імперії.

Як переконуємось, «змагання» між північчю і півднем Східної Європи триває у всіх напрямках досі й тому так важливо не забувати про це оскільки навіть частковий відступ від правди в дослідженні життя й діяльності Б.Хмельницького призводить до того, що портрет гетьмана втискується у звужені рамки регіонального історичного діяча, котрий ніби-то випадково потрапив до хроніки європейських подій, що мали місце у придніпровському краї (особливо здрібнили образ козацького вождя, передусім, численні кон'юнктурні літературні, музичні твори та часто фальшиві гранітні й бронзові монументи, автори яких трактують козацького вождя передовсім як лідера провінції з нав'язаною пізніше північною імперією штучною назвою – «Малоросія», котрий свідомо привів Україну «під руку» самодержця євразійської сатрапії Московії Алексея Михайловича).

Під подібним «єдино правильним» московським кутом зору бачиться й вся історія України. Не дивно, що нині Кремлем поширюється агітаційно-пропагандистська «продукція» про регіональний конфлікт в Донбасі (згадаймо, що про «війну домову» (внутрішньопольську), як твердили варшавські лідери – сучасники козацького гетьмана).

Щодо Богдана Хмельницького, то він не лише козацький державний лідер поствідродженського періоду європейської історії, а й активний учасник тодішніх подій, передусім Тридцятилітньої війни (1618-1648) між габсбурзьким блоком (іспанські і австрійські Габсбурги, католицькі князі Німеччини підтримані папством та Річчю Посполитою, і антигабсбурзькою коаліцією (німецькі протестантські князі, Франція, Швеція, Данія, підтримані Англією і Голландією). Підсумок протистояння: габсбургам не вдалося створити «світову імперію» та підкорити новоутверджені національні держави; політичним лідером Європи стала Франція: війна завершилася Вестфальським миром 1648, котрий вплинув також і на події козацько-шляхетського протистояння (переможно вийшовши на Віслу, Б.Хмельницький заявив: *«Я доказав уже, про що не мислив зразу, – відповів королівським послам гетьман, – а тепер докажу, що намислив. Визволю з лядської неволі руський народ увесь! Попереду воював я за свою шкodu і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможє мені в тім увесь народ, по сам Люблин, під Краків, і від народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх двісті, триста тисяч. За границю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділля й Волині. А ставши над Віслою, скажу дальшим Ляхам: «Сидіть і мовчіть, Ляхи!» І дуків і князів туди загоню! А як будуть за Віслою брикати, знайду я їх і там, певно. Не стане мені на Україні нога ні одного князя або шляхетки; а хоче котрий з нами хліб їсти – нехай війську Запорозькому буде послушний. Малий я і незначний чоловік, але з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським».*

У цьому уривку з перемов з королівськими комісарами відображена еволюція мислення Б.Хмельницького–державника. Метою його життя була українська держава і оскільки на шляху до Європи стояла Польща, то конфлікт з її гоноровитою шляхтою був неминучий (відкриття й освоєння Америки вплинуло на життя Європи: піонери обживання безмежних заокеанських прерій потребували передовсім продовольства, за поставки якого розраховувалися золотом; шляхта прагнула

збагатитися шляхом експорту українського зерна, яке відправлялося до далеких берегів через польські морські порти; нещадна експлуатація українських селян призвела до соціального напруження, що закінчилося антипольськими повстаннями).

Б.Хмельницький завжди по-своєму розумів виникаючі у його боротьбі ситуації.

Вийшовши 1648 року на Віслу, мудрий гетьман відмовився від намірів завоювати Варшаву, що могло обернутися для його армії катастрофою. Королівська Польща мала більшу підтримку у «старому світі» і після Вестфальського замирення саме вона, а не новостворена козацька держава, одержала б підтримку від Європи.

* * *

Вимоглива Клію – муза, покровителька історії, не випадково одержала від Богів дві місії: згідно грецької міфології спочатку Зевсова донька дбала про героїчні пісні, а потім їй довірили невсипну турботу й про історію.

Провісниця слави – Клію, увічнює на сувоях папірусу чи пергаменту лише імена видатних діячів минулого й сучасності. То за що ж, скажемо ще раз, удостоєний високої честі Богдан Хмельницький (1648-1782)?

Наголосимо на найважливішому.

Опоненти гетьмана не забувають нагадувати, що козацька держава повнокровно проіснувала лише 28 років. Але головне не це, а те, що Б.Хмельницький був масштабним державним діячем. Він створив могутню козацьку державу й прагнув об'єднати навколо Києва всі території, що входили до Русі Київської. Вітчизняні історики не повинні обмежувати свої дослідження, присвячені Переяславській угоді 1654 року, традиційними підходами; чому не розглянути вірогідний варіант: Б.Хмельницький, вступаючи у військовий союз з Московією, планував на майбутнє приєднання до Києва північних верхньодніпровських околиць разом з Московією; не забуваймо, що і в Москві й Санкт-Петербурзі не раз виникали ідеї переносу столиці на береги Дніпра-Славутича: серйозні наміри стати киянином мав Олександр І, але раптова смерть у Таганрозі не

дала здійснити царську мрію; нащадок Олександра I Микола Павлович навіть почав переїзд, але Кримська війна зупинила наміри імператора; реформатор Олександр II не був проти поселитися в «матері городів руських», але українофоби-великодержавники переконали його продовжувати колонізаторську політику щодо України та Польщі; останнім щодо остолічення Києва був Петро Столипін (аргумент у нього був сильний: мовляв, на півдні сприятливий клімат для хворого царевича Олексія), вбивство прем'єра перекреслило наміри П.Столипіна.

Як національний лідер, Б.Хмельницький відновив тяглість-безперервність вітчизняної історії, що складається з основних періодів:

- Русь зі столицею в Києві (VI-XIII ст.ст.);
- Руське королівство (Галицько-Волинське князівство, 1139-1349);
- Велике князівство Литовське, Руське, Жемайтійське (40-роки XIII ст.-1659);
- Річ Посполита – федерація Польщі, частини правобережної України та Литви (1569-1795);
- Гетьманська держава «Військо Запорозьке» (1648–1676).

Придніпровські землі автономним утворенням перебували у складі Російської імперії до 1782 року, коли імператриця Катерина II ввела в Україні кріпосне право, знищивши сотенно-полкову адміністративну систему Б.Хмельницького та запровадивши імперське губерніальне управління.

Анатолий АВРАМЕНКО,

*кандидат исторических наук, доцент, руководитель
Российско-украинского научно-исследовательского центра при
Краснодарской краевой общественной организации
«Содружество Кубань – Украина», член НТШ
(г. Краснодар, Россия; г. Киев, Украина)*

**ПОЧЕМУ СЛАВЯНСКАЯ МОЛОДЁЖЬ
ПОПОЛНЯЕТ РЯДЫ ИСЛАМСКИХ ЭКСТРЕМИСТОВ?
(ПРОБЛЕМА КРИЗИСА ИДЕОЛОГИИ
В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ)**

В последнее время часто задают вопрос: почему нередки случаи, когда молодые люди славянского происхождения принимают ислам и пополняют ряды террористов, сражаются на стороне ИГИЛ. Для объяснения этого феномена следует рассмотреть два фактора – внешний и внутренний.

Внешний фактор очевиден – геополитическая борьба не прекращается. Хотя план Аллена Даллеса по разложению и развалу СССР полностью выполнен, продолжается работа по разрушению современной России. Наиболее откровенно об этом не раз высказывался американский политик и политолог, бывший советник по вопросам национальной безопасности в администрации президента Дж. Картера Збигнев Бжезинский [1]. Особая роль в дестабилизации обстановки в России отводится Северному Кавказу, о чём красноречиво пишут и непосредственные участники подрывных акций. В частности, журналист Ислам Сайдиев, занимавшийся этой деятельностью до 2009 года, а ныне работающий в правительстве Чеченской Республики, со знанием дела подробно рассказывает о том, как Запад с помощью «агентов влияния», планомерно разрушал Советский Союз и ведет информационную войну с Россией сегодня [2].

В стремлении любой ценой навредить России американские политики недооценивают растущую опасность установления исламского миропорядка, на угрозу которого указывали мыслящие люди в разных странах. Среди них особенно сильное впечатление производят роман-антиутопия Е.П. Чудиновой «Мечеть Парижской Богородицы» (в 2011 году по роману снят фильм), книга романиста и философа И.М. Ефимова «Грядущий Атила», а также напоминающий по своей главной идее произведение Чудиновой роман французского писателя М. Уэльбека «Покорность» [3], сразу же после публикации в 2015 году вызвавший яростную реакцию исламистов. Постепенное осуществление описанных там сценариев мы наблюдаем сейчас. Неконтролируемые потоки мигрантов из Ближнего Востока и Северной Африки хлынули в страны Евросоюза, оказавшиеся не в силах им противостоять. Однако американские политики, несмотря на то, что дикие орды угрожают существованию европейской культуры, продолжают взрывать обстановку в мусульманских странах, по своему невежеству надеясь использовать это в своих геополитических целях. В результате даже в США зреют процессы, способные в перспективе вызвать тяжелейший цивилизационный кризис.

Внутренняя причина того, что происходит в современной России, объясняется кризисом идеологии. Ориентиры советского времени рухнули, а новые не созданы. Более того, в статье 13 Конституции Российской Федерации прямо сказано, что «никакая идеология не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной» и признается «идеологическое многообразие». Сейчас многие понимают, что идея «деидеологизации» сыграла важную роль в развале СССР, а ныне используется для той же цели в России. Безусловно, в основе государственности должны быть духовно-культурные и нравственные основы, понятные и одобряемые гражданами страны. Но есть ли они сейчас? В повседневной жизни мы видим постоянное расхождение между официальными заявлениями и реальностью. Таганрогский историк И. Н. Смирнов справедливо пишет, что «реформы в России похожи на ша-

манские хитрости. Их реальные результаты сильно отличаются от декларируемых» [4, с. 507].

Единомыслия никогда не было и быть не может. Но сохранение единства своей страны, поддержание в ней мира, социальной справедливости, возможности нормально жить и быть уверенным в своём будущем – всё это должно быть положено в основу государственной идеологии, ибо в противном случае народ будет отчуждён от тех, кто управляет государством.

Сейчас многих удивляет то, что представители славянской молодёжи переходит в ислам и пополняют ряды мусульманских экстремистов. Более того, не раз отмечалось, что переубедить этих людей невозможно. Вероятно, это не так. Чтобы переубедить, нужно понять причины, побудившие людей сделать такой выбор, и найти убедительные контраргументы, показать реальную альтернативу. Только силовыми методами данную проблему не решить. А как может судья, получающий зарплату в 100 000 рублей, рассуждать о справедливости, если подсудимый пошёл на преступление, не имея работы и возможности погасить свои долги? Разве можно представить в нашей стране высокопоставленного чиновника, который жил бы так, как уругвайский президент Хосе Мухика, отдающий 90% своих доходов на благотворительность?

Официальные лицемерные призывы к патриотизму мыслящих людей обмануть не могут. Многие чиновники (не говоря уже о представителях российского бизнеса) скупают дорогую недвижимость в Европе и США, дети родителей, вещающих о патриотизме с телеэкрана учатся в зарубежных школах и вузах, не связывая своё будущее с Россией. По данным переписи 2011 г. 27 тысяч жителей Лондона назвали родным русский язык, за 2000–2013 гг. за пределами своей страны поселились 14 тыс. долларовых миллионеров – граждан России [4, с. 509].

Нельзя не согласиться с И. Н. Смирновым, который резонно пишет: «Низкий уровень жизни и отсутствие того, что можно назвать качеством жизни, создают питательную среду

для возникновения "пятой колонны" из простых граждан России. Загранице даже не нужно тратить огромные средства, чтобы создать армию коллаборационистов, когда сама российская власть своим часто равнодушным отношением к людям с этим хорошо справляется» [4, с. 509–510].

История ничему не учит тех, от кого зависит принятие государственных решений. Поэтому они повторяют ошибки прошлого. Стремясь избежать «неудобных тем», в настоящее время редко упоминают многочисленные факты дезертирства русских солдат в период Кавказской войны 1817–1864 гг. и их участия в боевых действиях против российских войск. Идеология того времени призывала служить «вере, царю и отечеству», но при этом солдаты постоянно сталкивались с чудовищной несправедливостью в обществе и в армии, видели роскошь одних и ужасающую бедность основной массы населения, бесконечные насилия со стороны представителей власти, жестокую муштру, унижение и палочную дисциплину в войсках, самодурство начальников. Порою это было причиной перехода солдат и казаков на сторону горцев. По словам историка Д.В. Овсянникова, беглые солдаты в течение всей Кавказской войны активно участвовали в военных действиях против своих соотечественников, а некоторые даже командовали горскими отрядами; «спаянные в сражениях с горцами перебежчики, сблизившиеся с ними духовно, перенявшие порой ислам, вкусившие свободу, уже не мыслили своего возвращения в крепостную зависимость» [5].

В другую историческую эпоху, когда идеологи КПСС утверждали, что наступил развитой социализм, мыслящие люди также видели чудовищную пропасть между официальной идеологией и реальной жизнью. Именно поэтому с 1970-х годов в СССР смогли успешно действовать кришнаиты и различные секты, всё более распространялись мистические учения. Крах коммунистической идеологии и распад СССР только усилили эти процессы. Сейчас телевидение ежедневно навязывает астрологические прогнозы, активно пропагандирует предсказания от разных шарлатанов, всевозможные девиации,

значительно реже встречаются полезные познавательные программы, пропагандирующие науку. Шут, известный на всю страну, востребован и имеет огромные доходы, а выдающиеся учёные получают микроскопическое финансирование и пытаются спасти отечественную науку от поползновений государства. Деятельность Комиссии по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований при Президиуме РАН малоэффективна, в то время как в государственных органах оказывают поддержку лжеучениям, а в Государственной Думе принимаются законы, вызывающие недоумение и ощущение безысходности.

Несомненно, осуществляется программа по разложению умов, общему понижению интеллекта (чему очень способствует заимствованная из США система тестирования) и падение уровня образования в стране стало одним из результатов этой подрывной деятельности. В итоге — хаос в умах людей, недоверие к науке, увлечение псевдоисторическими теориями. Другого и не может быть в стране, где экономят на развитии науки, закрывают школы и повсеместно открывают церкви, мечети и всевозможные моленные дома.

Не может вызвать одобрения стремление некоторых чиновников от образования внедрить основы православия в школьное обучение. Не говоря уже о том, что это противоречит Конституции России, в многоконфессиональной стране в школу устремятся представители разных религий, что приведёт лишь к раздорам среди учащихся и родителей и уж точно не будет способствовать усвоению знаний по остальным предметам.

Неумелые и некомпетентные попытки сформулировать духовно-культурные и нравственные основы государственности и идеологии, определить ценностный базис идей государственности разбиваются о реальную жизнь, в которой миллионы людей не видят перспектив. Поэтому эмигрировали миллионы наиболее энергичных людей, среди которых множество умных и талантливых специалистов. Это безусловные потери интеллектуального потенциала и генофонда страны (что не особенно беспокоит руководство страны, судя по

проводимой политике). Утратив столь нужных для страны людей, Россия приобрела миллионы безграмотных и неквалифицированных мигрантов из отсталых стран, где положение ещё хуже. Но они приносят с собой собственные представления о культуре, часто вызывающие конфликты. Отсюда рост межэтнической и межконфессиональной напряжённости, проявления ксенофобии.

Эмигрировать могут далеко не все желающие. Многие не имеют для этого средств, квалификации, знания языков. Они ищут другие пути для реализации своих устремлений, иногда опасные для общества и государства.

С чем сталкиваются выпускники современных российских университетов? Чаще всего для них нет достойной работы, они понимают, что никому не нужны. Либо предлагается работа за ничтожную зарплату. Молодые люди видят, что государство подло ограбило пенсионеров, честно трудившихся десятилетиями, а ныне экономящих копейки. Такое будущее привлекать не может. Отсутствие социальной справедливости не вызывает сомнений: одни не знают, на какие прихоти потратить миллионы незаслуженно полученных долларов, у других не хватает денег на нормальное питание и коммунальные платежи. На словах декларируется и имитируется борьба с коррупцией, но на деле растёт крайняя имущественная поляризация – одно из важнейших следствий коррупции.

Учёные проводят исследования и пытаются объяснить представителям власти существующие угрозы, но их не хотят слышать. Опираясь на данные малоизвестного «Атласа социально-политических проблем, угроз и рисков Юга России», периодически издающегося в Ростов-на-Дону, Елизавета Понарина приводит в общероссийской газете «Поиск» кричащие факты: ежемесячная емкость рынка взяток в Ростове-на-Дону – 2 млрд. 685 млн. рублей. При этом наказание мигранту, давшему взятку в 300 рублей, предусматривает лишение свободы на 2,5 года, а менеджер за то же преступление в объеме 7 тысяч долларов может быть условно осуждён, получивший взятку в 410 тысяч долларов начальник управления федеральным

имуществом, был оправдан [6]. Подобные примеры можно найти в любой точке России.

Показателем гармоничного развития страны является постепенное выравнивание уровня социально-экономического развития её регионов и городов. Это достигается не только действием рынка, но и государственным регулированием. Так, «в развитых странах уже в течение длительного времени осуществляется государственное регулирование, направленное на выравнивание материального положения различных групп населения, и такая система признается наиболее важной частью механизма перераспределения доходов» [7]. В России ситуация иная: если в конце советской эпохи стоимость основных продуктов питания или проезда на городском транспорте в Москве и провинциальных городах были почти одинаковыми, то сейчас разрыв приобрёл угрожающие размеры и продолжает увеличиваться. Ныне москвич, получающий столичную зарплату, чувствует себя в нишей российской глубинке, как в былые времена житель Лондона, приехавший развлечься в бедную британскую колонию. Соответственно, прибывший в столицу провинциал каждый день тратит там колоссальные (с учётом его зарплаты) деньги и возвращается, ненавидя Москву и её обитателей. В его представлении столица представляется уже не сердцем, а ненасытным брюхом России.

Представители высшего руководства страны не раз демонстрировали вопиющую некомпетентность, граничащую с цинизмом, провоцирующим протестные движения. Весной 2016 года в Крыму местные пенсионеры пожаловались премьер-министру Д. Медведеву на свои мизерные пенсионные выплаты, на что тот ответил: «Нет денег, однако держитесь и всем Вам доброго настроения!». В начале августа молодой учитель из Дагестана задал вполне обоснованный вопрос Д. Медведеву по поводу своей низкой зарплаты и напомнил, что у представителей силовых структур в России зарплата от полусотни тысяч рублей и более. В ответ глава правительства страны не нашел ничего умнее, как сказать нечто невразумительное про некий личный выбор каждого человека и о том, что

зарабатывать деньги надо в бизнесе, а детей учить – это призвание [8]. То есть, учителя могут и без денег прожить, на одном энтузиазме?

В отличие от премьер-министра, исследователи отмечают, что «зарботная плата на уровне прожиточного минимума ведет к оттоку профессиональных кадров из системы образования», «недостаток педагогических кадров в общеобразовательных школах и средних профессиональных учебных заведениях стал реальной проблемой для южного региона. Особенно остро эта проблема стоит в сельских школах, что ведет к снижению качества общего образования и ограничивает возможности поступления детей из сельских школ в высшие учебные заведения» [9].

Современные учителя не могут быть авторитетами для учеников, ибо их приниженный социальный статус (определяемый сейчас только зарплатой), приводит к мысли о том, что учителями становятся чудаки или неудачники. Словно выполняя рекомендацию Д. Медведева, часть преподавателей уезжает работать за границу («утечка умов»), другая часть вообще меняет сферу деятельности, что приводит к особенно опасным последствиям для высшей школы, где исчезают научные школы и целые научные направления.

За двадцать лет работы в Кубанском государственном университете я ни разу не был на повышении квалификации – она заменялась лишь имитацией, с выдачей сертификата. Практическую недоступность повышения преподавателями своей квалификации всегда объясняют недостатком материальных средств и предлагают пройти переподготовку в своём же вузе, при сохранении той же учебной нагрузки (в свободное от аудиторных занятий время!), а предлагаемые для переподготовки курсы не вызывают никакого интереса и лишены практической пользы. Почти в такую же имитацию (за редкими исключениями) превратилась сейчас научно-исследовательская деятельность, являющаяся основой профессионального роста преподавателей. Обязательность учёта индекса Хирша и РИНЦ при оценке научной работы приводит

к тому, что коллеги договариваются цитировать друг друга, от чего наука никак не выигрывает.

Если чиновников от науки и образования такие «игры» вполне устраивают, то в представлении значительной части молодёжи престижность педагогического и научного труда явно снижается. Особенно, когда студенты с удивлением узнают, что за пустяковую и малоинформативную из-за ничтожного объёма публикацию в журнале из списка ВАК приходится платить из собственного кармана значительные суммы.

С высоких трибун постоянно говорят о патриотизме и любви к Родине, на деле же молодые люди видят повсеместное уничтожение памятников архитектуры и культурного наследия. Активную роль здесь играют не только «чёрные археологи», но чиновники, отдающие распоряжения о продаже того или иного объекта. Ещё недавно краснодарцы наблюдали, как «на бывшей Пушкинской площади в охранной зоне пяти (!) памятников архитектуры ("Дом атамана Бурсака", "Женская гимназия Исаевой", "Армянская школа им. Черачева", "Дом имени братьев Тарасовых", "Дом Батырбека Шарданова") охраняемых законом, строится не что иное, как Дворец Правосудия (видимо, какого-то особого правосудия, которому не известны ни федеральный, ни краевой Законы «Об объектах культурного наследия»)» [10]. Имеют ли моральное право «блюстители закона» занимать свои высокие должности после того как они сами продемонстрировали столь явное презрение к закону? А теперь, оказывается, Дом офицеров без лишней огласки продан каким-то московским дельцам и его снос – лишь вопрос времени! При этом уничтожена библиотека Дома офицеров. Почему молчит общественность, где Военно-историческое общество, ветеранские организации, журналисты?

Подобные приведённым выше вопиющие факты вандализма можно найти по всей стране. И это не только демонстрирует лицемерие и двойные стандарты в политике, но и ведёт к нравственному одичанию общества. Сравнение с европейской практикой защиты культурного наследия будет явно не в пользу России.

Таким образом, у молодого поколения нет оснований верить красивым фразам о социальном государстве, патриотизме, совести, морали и нравственности – в реальной жизни они видят другое. И если педагоги в силу изложенных выше причин не в состоянии оказывать существенное влияние на формирование мировоззрения будущих граждан страны, то в дальнейшем силовым ведомствам России приходится бороться с последствиями политики, ведущей в тупик.

Расползание террористической активности вширь, участие славянской молодёжи в деятельности экстремистских организаций, в том числе исламских, – следствие внутренних и внешних факторов, разрушающих Россию. Силовые методы лишь загоняют проблему вглубь, но не могут изменить её принципиально. Если государство дистанцируется от заботы о населении, не стремится к реальному повышению его экономического и культурного уровня, то и население будет воспринимать такое государство как оккупационный режим, что будет иметь три следствия: 1) стремление к эмиграции, 2) протестную активность населения, 3) депопуляцию и деградацию значительной части населения (в дальнейшем и утрату ряда пограничных территорий). Изменить эту ситуацию крайне важно для обеспечения будущего страны. Но для этого требуется повышение роли образования, науки и культуры в обществе, а также изменение социально-экономических отношений в государстве.

При любых условиях в многонациональной России национальная идея, подразумеваемая как общегосударственный ориентир, не может быть идеей только русского народа. Это должна быть программа, нацеливающая все народы России на сохранение единства нашего государства, не допускающая привилегий одним народам в ущерб другим.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., 1998; Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. – М., 2005; и др.

2. *Сайдаев И.В.* Муравьиная работа, или Развенчание «чеченского Геббельса». – Ростов-на-Дону, 2014.
3. *Чудинова Е.* Мечеть Парижской Богоматери. М., 2005;
Ефимов И. Грядущий Аттила: Прошлое, настоящее и будущее международного терроризма. – СПб., 2008. *Уэльбек М.* Покорность. – М., 2016.
4. *Смирнов И.Н.* «Авгиевы конюшни» российской политики // Научное наследие профессора А.П. Пронштейна и актуальные проблемы развития исторической науки (к 95-летию со дня рождения выдающегося российского ученого): материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции (г. Ростов-на-Дону, 4–5 апреля 2014 г.). – Ростов-на-Дону, 2014. С. 507–516.
5. *Овсянников Д.В.* «Инородцы» в рядах горцев в период Кавказской войны // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. История. 2008. Вып. 3. С. 19.
6. Поиск. М., 2009. № 35 (28 августа). С. 15.
7. Разорительный разрыв: Расслоение общества грозит депопуляцией и экономическим застоєм // Поиск. – М., 2007. 7 декабря (№ 49). – С. 12.
8. *Абрамович А.* Медведев удивил ответом учителю на вопрос о низких зарплатах // <http://www.profi-forex.org/novosti-rossii/entry1008296843.html> 4 августа 2016 г. (дата обращения 26 октября 2016 г.)
9. *Шульга М.М.* Роль образования в переходе региона на инновационный путь развития // Юг России: проблемы, прогнозы, решения. Сборник научных статей. – Ростов-на-Дону, 2010. С. 281.
10. *Бондарь В.В.* Екатеринодар – Краснодар: хроника антропогенного ландшафта // Историко-географический сборник. Вып. 1. – Краснодар, 2007. С. 461.

*Святослав ЖУПАНИН,
науковий співробітник
Літературного музею Кубані
(м. Краснодар, Росія)*

**ДО ПИТАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ
ЧОРНОМОРСЬКОЇ КОРДОННОЇ ЛІНІЇ
(З ЛИСТУВАННЯ НАЧАЛЬНИКА ЧОРНОМОРСЬКОЇ БЕРЕГОВОЇ
ЛІНІЇ ВІЩЕ-АДМІРАЛА Л. М. СЕРЕБРЯКОВА З ВИКОНУЮЧИМ
ОБОВ'ЯЗКИ НАКАЗНОГО ОТАМАНА ЧОРНОМОРСЬКОГО
КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА Я. Г. КУХАРЕНКОМ У ЛИСТОПАДІ 1852 р.)**

Дослідниками Кавказької війни XIX ст. надруковано чимало архівних документів, що розкривають різні аспекти подій 200-річної давнини. Проте, більша частина цих публікацій стосується війни на Північно-Східному Кавказі – на території Чечні й Дагестану і, що суттєво, торкається, головним чином, питань соціально-політичного характеру. Лише відносно невелика частина опублікованих документальних джерел являє собою матеріали суто військового характеру, що розкривають тактичні та стратегічні аспекти бойових дій.

Незважаючи на те, що предметом листування, котре друкується нижче, було питання про можливість перенесення частини Чорноморської кордонної лінії¹ на територію Закубання, ці документи, на наш погляд, підводять своєрідні підсумки майже двадцятирічному періоду підкорення черкеських племен у західній частині Закубанського краю.

Після формального приєднання у 1829 р., за умовами Адріанопольського мирного договору с Османською імперією, території Північно-Західного Кавказу і східного узбережжя Чорного моря до Росії, почалася активна розробка стратегії

¹ Чорноморська кордонна лінія – укріплена прикордонна лінія уздовж р. Кубані від Чорного моря до Усть-Лабінської фортеці.

підкорення закубанських черкесів. Основні положення нової стратегії були сформульовані в 1834 р. у Височайше визначеному плані загального упокорюванні кавказьких горських племен. Згідно йому, підкорення непокірних горців Закубанья передбачалося здійснити за допомогою поступового створення укріплених ліній на лівобережжі Кубані та прокладки комунікаційних доріг від Чорноморської кордонної лінії до узбережжя.

Зазначимо, що спроба здійснити ці задумки була зроблена в 1834–1836 рр. шляхом створення Геленджицької кордонної лінії від Ольгинського редуту на Кубані до Геленджицької фортеці на узбережжі. За задумом військового керівництва, за допомогою укріплень цієї лінії, передбачалося ізолювати натухайців від шапсугів, розселити перших в зручних для контролю місцях на рівнині, що мало забезпечити тил для подальшого просування лінії на схід.

Проте при створенні укріплень цієї лінії (Абінського і Миколаївського), прокладанні військових доріг, виявилось, що подібні сміливі плани можливі тільки на папері у Петербурзі – в реальності ж умови гірської місцевості, важкопрохідні болотисті рівнини і брак сил, ставили під загрозу навіть постачання новозбудованих опорних пунктів. Тому вже з 1837 р. ідея створення потужної укріпленої лінії до Геленджика була фактично відкинута.

У 1839–1842 рр., за пропозицією командувача Чорноморської берегової лінії¹ генерал-лейтенанта М. М. Раєвського, робилися спроби створити іншу закубанську кордонну лінію – Новоросійську, було зведено кілька укріплень. Однак, як свідчать документи, навіть у 1847–1846 рр. між ними не існувало сполучення.

У документі, датованому 1852 роком, що публікується нижче, начальник Чорноморської берегової лінії віце-адмірал

¹ Чорноморська берегова лінія – ряд укріплень, влаштований по східному березі Чорного моря від гирла Кубані до Мінгрелії в 1830–1842 рр. Мета лінії – захист узбережжя від турецьких та інших іноземних агентів і контрабандистів. Офіційна дата відкриття – 23 травня 1839 р. Знищена в 1854 р.

Л. М. Серебряков фактично визнає, що спроби створення укріплених ліній на території Закубання, які робилися з початку 1830-х рр., не мали успіху і плани російського військового командування по швидкому оволодінню родючими рівнинами між Анапою, Кубанню і узбережжям наявними на той час силами, були свідомо приречені на провал. Причину цього він бачить, перш за все, в топографічних умовах, що не були правильно оцінені російським командуванням в 1830-х рр. Адже на території Закубання не існувало потужних водних артерій, котрі могли б служити, подібно Кубані, природною перешкодою горцям. Створити ж настільки густий ланцюг постів і укріплень, щоб перешкодити навіть невеликим партіям черкесів прориватися в тил лінії, не представлялося можливим.

Відзначимо також, що записка Л. М. Серебрякова являє собою докладну відповідь на рапорт виконуючого обов'язки наказного отамана Чорноморського козацького війська Я. Г. Кухаренка. Останній фактично пропонував реанімувати ідею Новоросійської кордонної лінії через майже десятиліття після того, як подальше її облаштування було відкладено до кращих часів через брак сил і засобів. Причому, в рапорті наказного отамана абсолютно очевидно простежується прагнення полегшити чорноморським козакам охорону кордонної лінії уздовж Кубані. Адже пропонуючи відновити лінію від Варениковського укріплення до Новоросійська, він вважав доцільним зовсім знищити пости в 5-й частині кордону, що проходила по незручних, болотистих місцях низовий Кубані.

Наведені нижче документи, на нашу думку, свідчать про те, що у частині вищого військового командування на Північно-Західному Кавказі до початку 1850-х рр. склалося чітке розуміння нездійсненності планів підкорення черкеських племен наявними на той момент силами. Розпочата незабаром Кримська війна зовсім звела нанівець багато починань попереднього періоду, так, наприклад, були знищені закубанські укріплення і Чорноморська берегова лінія. Лише після приборкання Північно-Східного Кавказу і початку завершального етапу підкорення черкесів у 1860–1864 рр., стало

можливим створення ряду укріплених ліній і військових доріг в Закубанні, що нарешті здійснило багато чого з тих теоретичних положень, які були розроблені в 1830-х рр.

Нижче ми вважаємо за необхідне навести також короткі біографічні відомості про одного з учасників даного листування – Л. М. Серебрякова (1792–1862). Майбутній адмірал і дипломат, чия діяльність нерозривно пов'язана з історією освоєння Чорноморського узбережжя Кавказу, народився в Карасубазарі (в Криму) у родині вірмено-католицького віросповідання, мав ім'я Казар Маркосович Арцатагорцян. У 1810 р. розпочав військову службу волонтером в Чорноморському флоті, з того часу йменувався як Лазар Маркович Серебряков (вірменське слово «Арцатагорц» – в дослівному перекладі на російську мову – «срібних справ майстер», тобто, майстер по сріблу, ювелір). У 1828–1829 рр. Серебряков брав участь у війні проти Османської імперії. У 1828 р. відзначився при взятті Анапи.

У 1834 році Лазар Маркович отримав у командування корабель «Полтава» і знаходився в регулярних плаваннях уздовж Кавказьких берегів Чорного моря. Неодноразово брав участь у бойових діях з горцями – в експедиціях з метою заснування Новотроїцького та Михайлівського укріплень, в десантних операціях Чорноморського флоту в 1838 р. тощо. При поділі в 1839 р. берегової лінії на два відділення, став командувати першим з них, з центром в Новоросійську. У 1851 р. призначений начальником вже всієї Чорноморської берегової лінії від гирла Кубані до форту св. Миколая.

З початком Кримської війни Серебряков очолював берегову оборону в портах Чорноморського узбережжя Кавказу. У 1856 р. Лазар Маркович був відставлений від займаних посад, підвищений в адмірала і призначений членом Адміралтейства. Помер 28 лютого 1862 року в Карасубазарі в Криму.

№ 1.

Рапорт полковника Кухаренка вице-адмиралу Серебрякову.

№ 279 от 13 ноября 1852 г.

Арк. 1.

В расположении занимаемом 4 и 5 частями Черноморской кордонной линии встретились весьма важные неудобства, которые требуют необходимых изменений в расположении частей этих линий.

Каракубанский остров, лежащий между двумя рукавами Кубани, незанятый кордоном, представляет хищникам самое удобное место для укрывательства и чрез это 4-ю часть кордона делает наиболее опасною. По этим причинам я нахожу необходимым, заняв весь упомянутый остров, перенести кордон на главное течение Кубани, дабы владея известными проходами хищнических

Арк. 1 зв.

партий, обеспечить тем население, прилежащее к линии и почтовую дорогу из Екатеринодара в Тамань.

В то же время 5 часть кордона, пролегая по местам болотистым и топким, кроме затруднений в бдительном надзоре за впередилежащим пространством поросшим высоким, сплошным камышом, и невозможности постоянных сообщений между постами, представляла еще то неудобство, что служба в этих местах бывает сопряжена с крайнем изнурением для казаков и явным вредом для их здоровья. А потому, пользуясь Варениковским и Гастогаевским укреплениями, я полагал бы перенести эту линию на дорогу, соединяющую оба эти укрепления, с таким расчетом, что бы крайнем пунктом Черноморской кордонной линии был промежуточный пост на реке Чикупс между двумя помянутыми укреплениями, а самая линии

Арк. 2.

Черноморская и Ваша Закубанская, соединялись в Гастогае. Так что, если бы возможно было открыть сообщение по этой дороге, то из Гастогая конвой пропускающим давался

бы: на Кубань от черноморских казаков, а в Анапу от войск, состоящих в ведении Вашего Превосходительства.

Если бы Ваше Превосходительство со своей стороны протянули бы линию от крепости Анапы до укрепления Гастогаевского, то Черноморские станицы, лежащие по течению Кубани ниже Варениковского укрепления, а равно и Закубанские поселения казалось были бы вполне обеспечены.

В виду вышеизложенных обстоятельств, если настоящее предложение мое находите заслуживающим одобрения, то имею честь просить не оставить замечаниями и изменениями какими угодно будет, дабы согласуясь с ними,

Арк. 2 зв.

войти к Командующему войсками с представлением о проведении сего в исполнение.

Державний архів Краснодарського краю.

Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1309. Оригінал.

№ 2.

Секретный журнал Управления Черноморской кордонной линией № 20, получено 23 ноября 1852 г. Секретно. От Начальника Черноморской береговой линии исправляющему должность Наказного атамана Черноморского казачьего войска, г-ну полковнику и кавалеру Кухаренко.

№ 182 от 18 ноября 1852 года. г. Керчь.

Арк. 3.

Предложение Ваше от 13 ноября о проведении взамен 5-й части Черноморской кордонной линии нового кордона от Варениковского укрепления к Анапе неудобно для исполнения и по нынешнему положению дел не достигнет желаемой цели.

Настоящее расположение 5-й части кордонной линии по р. Кубани охраняет с той стороны Черноморию от вторжения неприятельских партий при содействии таких обстоятельств, какие не существуют для линии от Варениковского укрепления до Анапы. Река Кубань составляет естественную преграду,

Арк. 3 зв.

не везде и не во всякое время года проходимую. Неприятельские партии при вторжении в край не могут смело

действовать под опасением быть отрезанным от бродов. Слабоукрепленные, небольшие наблюдательные посты, устроенные по правому берегу Кубани, могут еще удовлетворять своей цели, имея впереди себя естественную преграду и поддерживаемые ближайшим вооруженным населением. Заведенная по этим постам сигнальная система огней быстро распространяет по окрестностям весть о ночном прорыве неприятеля и дает средство не только своевременно принимать меры предосторожности, но и наказывать неприятеля.

Всех этих выгод не будет иметь кордонная линия от Варениковского укрепления до Анапы. Проходя по местности ни чем не прикрытой со стороны неприятеля, она будет иметь впереди себя и за собою народонаселение горцев. На ней не могут удержаться слабые наблюдательные и сигнальные посты, а необходимо будет строить дорогостоящие каменные посты, недоступные для атаки открытою силою. Но одних этих постов будет недостаточно, так как небольшие гарнизоны их не в силах будут преградить путь неприятельским партиям и даже для них.

Арк. 4.

небезопасно будет выходить из укрепленных постов. Для обеспечения всей линии придется построить два новые укрепления, одно между Варениковским и Гастогаевским, а другое между последним и Анапою, с тем чтобы в ряду этих укреплений производилось движение колонн сколь возможно чаще. Для этой цели едва ли будут достаточны в укреплениях гарнизоны по одной роте и без кавалерии. Не говоря уже о том, что устройство такой линии, которая требует больших издержек для возведения новых укреплений и сильных постов, не может в настоящее время состояться по многим причинам, линия эта при всей ее силе не доставит желаемых последствий. Неприятель легко будет прорываться небольшими партиями между постами, а потом еще легче вторгнуться через Кубань в Черноморию, если нынешняя линия наблюдательных и сигнальных постов будет снята. В случае надобности неприятель может несколько времени пред вторжением в Черноморию или при отступлении

скрываться в угловом пространстве между Кубанью, морем и линию от Варениковского укрепления к Анапе.

Арк. 4 зв.

С проведением новой кордонной линии по означенному направлению не замедлит явиться надобность изгнать всех туземных жителей из углового пространства позади линии по тем же причинам, которые заставили выселить жителей Каракубанского острова.

Действие это было бы началом открытой войны с ближними натухайцами и решительного изгнания их из края, которых покорить мы еще не потеряли надежду, но и эта мера не охранит Черномории от неприятельских партий без постов на Кубани, так как им не трудно будет скрытно проходить по незаселенному пространству и если нужно, выжидать в нем удобнейшего для вторжений времени.

По всем этим причинам я нахожу неудобным заменить нынешнюю 5 часть Черноморской кордонной линии новою от Варениковского укрепления до Анапы. Что же касается до 4-й части линии, то соображения о ней не входят в круг соображений береговой линии.

Вице-адмирал Серебряков.

Державний архів Краснодарського краю.

Ф. 261. Оп. 1. Спр. 1309. Оригінал.

Костянтин РОДИГІН,
кандидат філософських наук,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса, м. Вінниця

Михайло РОДИГІН,
кандидат хімічних наук,
Інститут фізико-органічної хімії та вуглехімії
ім. Л.М. Литвиненка НАН України, м. Київ

TERRA INCOGNITA УКРАЇНСЬКОЇ АЛХІМІЇ

Аналіз інформації щодо історичного стану української алхімії в її науковому модусі показує, що розвиток практико-операційної та дотичної до неї теоретико-філософської діяльності, які спостерігаються в Україні протягом XVII – XVIII ст., має глибоке історичне підґрунтя. Це дозволяє пролонгувати час існування феномена на українських теренах углиб віків принаймні до XV ст. Соціальному вкоріненню феномена сприяло глибинне гносеологічно-аксіологічне підґрунтя, що доповнювало наявність матеріального базису, адміністративно-правового забезпечення та належного соціального замовлення.

Ключові слова: алхімія, історичний модус соціокультурного буття, українська алхімія, чорнокнижжя, XVII – XVIII ст., Григорій Сковорода.

Обширна і розгалужена історія алхімії наразі не позбавлена білих плям. Однією з таких видається розвиток алхімії в Україні, що фігурує в дослідницькій літературі доволі фрагментарно (напр., [1; 2]), і здобута в такий спосіб інформація не дозволяє вивести українську алхімію за межі фігурального поняття Terra incognita. У класичних дослідженнях з історії хімії згадується її розвиток «в Давній (Київській та Новгородській) Русі» [3, с. 167], проте надалі, незважаючи на застосування

потужної джерельної бази, питання зводиться лише до розвитку ремісничої хімії на теренах Московії.

Згадки про «Єрмію Тричівеличавого» (Гермеса Трисмегіста) у давньоукраїнських рукописах «Крехівська Палая», «Про еллінських мудреців», «Книга від Петра Єгиптянина» (частина натурфілософської збірки «Аристотелеві врата», перекладеної з грецької) містять певні натяки на його алхімічні знання, хоча й без суто алхімічної термінології («навчився винаходити золоту руду й кувати золото»). Ці тексти належать до свідчень існування певного езотеричного дискурсу в культурно-релігійному просторі Slavia Orthodoxa в ранньомодерну добу, хоч і у фрагментарному письмовому спадку [4].

Наявність умов для розвитку феномена алхімії на теренах України ренесансно-барокової доби [1] і фактів існування яскравих в алхімічному розумінні особистостей є доволі промовистою, проте не дає остаточної змоги робити висновки щодо ступеня соціального вкорінення феномена. Справжнім свідченням щодо вкорінення явища може бути тільки вагомий масив даних, що в такий чи інший спосіб свідчить про його існування.

Дана робота має на меті оцінку ступеня соціального вкорінення феномена в межах його історичного модусу [5], тобто розгляд феномена здійснено в ракурсі проявів його буття, що мають певне історичне підґрунтя.

Однією з необхідних умов існування й розвитку феномена алхімії є наявність розвиненої містико-фольклорної традиції [1], що невинно продукується та переосмислюється соціумом. Стосовно України станом на кінець XVI ст. це віддзеркалено в історичних джерелах, наприклад, у творах Матвія Стрийковського [6].

Реалії українського чорнокнижжя ґрунтовно досліджено проф. В. Антоновичем [7] на підставі судових документів «Південно-Західного краю» XVIII ст. Виявлено, що незважаючи на тривале перебування в складі Речі Посполитої та прийняття її юридичної бази, реальні репресії за чародійство фактично не

розповсюджувались за межі територій з католицьким населенням [7, с. 5-6].

На думку дослідника, ймовірним поясненням цієї ситуації можуть бути поширені у тогочасному українському соціумі гносеологічно-аксіологічні настанови, коли оволодіння таємницями природи саме по собі не вважалося чимось негідним, натомість існувало переконання, що знання, невідомі переважній більшості людей, можуть бути досяжними певним особам, що доклали зусиль для оволодіння ними [7, с. 6-7]. Це, вочевидь, створювало умови для розвитку феномена алхімії навіть сприятливіші, ніж у більшості європейських країн, де алхімія була загальновідомим явищем. Навіть якщо справа щодо використання невідомого таємного засобу доходила до магістратського суду, то володіння ним а рїогі не містило складу злочину. Злочином вважалося, якщо таємницю було свідомо застосовано на шкоду [7, с. 7-8], тобто характерні для загального соціального сприйняття гносеологічно-аксіологічні настанови актуалізувались й у юридичній площині.

Вочевидь, зберігались вони і в царині книжкової науки. У творі «Книжка» Івана Вишенського (XVI – початок XVII ст.) фігурує термін «нові руські філософи» [8, с. 506]. Вочевидь, ситуація в тогочасній Україні дозволяла робити таке узагальнення (алхіміки звали себе філософами, «камінь філософів» – мета алхімічних трудів). Ознака «нові», вочевидь, передбачає існування «старих філософів», тобто наявність в Україні певної вченої традиції.

Історичні джерела донесли до нас свідчення стосовно діяльності таких ймовірних «старих філософів». Після відновлення Київського князівства на чолі з князями Олельковичами (XV ст.), в Україні створилися умови для синтезу багатьох культурних традицій – суто європейської (зокрема, італійської), мусульманської, юдейської, тобто майже ті ж, що свого часу характеризували трансмісію та асиміляцію арабської алхімії на теренах Європи. Книга «Просвітитель» Йосифа Волоцького зберегла згадку про чорнокнижника «жиди по імені Схарія», що був «знаряддям диявола – ...навчений усякому злодійському

винаходу: чародійству та чорнокнижжю, звідарству та астрології» [9, с.23]. Цей приклад є показовим, оскільки тут «науковий» вимір алхімії важко відмежувати від чорнокнижної та легендарної складової не тільки внаслідок специфіки об'єкта дослідження, але й способу наведення інформації. Можливо, Схарія був придворним астрологом (лікарем, алхіміком?) князя Михайла Олександровича (Оельковича) і разом з ним їздив по справах до Великого Новгорода. Його місія, вочевидь, була успішною, що подальші коментатори преподобного Йосифа вважають наслідком диявольської допомоги. Щонайменше одностайно Схарії «займалися астрономією, астрологією, чародійством та чорнокнижжям й іншими облудними вченнями» [9, с. 29].

До спадщини київських книжників часів Оельківського ренесансу належить переклад астрономічного твору Йоана де Сакробоско [10, с. 12]. Не дивно, що тогочасні українські вчені були обізнані зі специфічною книжковою спадщиною; на певні роздуми наводить факт здійснення перекладу – свідчення суттєвого інтересу до трактату та широку читацьку аудиторію. В контексті даного дослідження значний інтерес має «дунаєвський» науковий осередок, створений архієпископом Григорієм Саноцьким в містечку Дунаєв неподалік Львова, де особливе значення надавалося природничому знанню, зокрема, медичному [10, с. 19-20].

Приклади перекладів українською мовою специфічних творів є непоодинокими. Збірник Києво-Михайлівського монастиря (1483 або 1464 рр.) містить переклад з єврейської мови «Логіки» Мойсея Єгиптянина, «Логіки Авіасафа», трактату «Аристотелеві врата» та низки творів космографічної й магічної спрямованості. Вочевидь, ці книги були тоді популярними на українських землях, свідченням чого є існування їх копій у чималій кількості. Цікавим видається і їх зміст, оскільки там фігурують положення щодо «двоїстої істини» арабського філософа Авероеса, що мав славу алхіміка (твердження щодо паралельного існування природничої (філософської) та релігійної істин є суттєвим, як в загально-

науковому, так і суто алхімічному розумінні), згадуються дійсні стовпи алхімії Разес та Авіценна [10, с. 8-11].

Історично алхімія та астрологія мають чимало спільного не лише в засадничих настановах, але й на рівні практико-операційної діяльності. «[Алхімік] має стежити за часом виконання роботи ... оскільки [, наприклад,] сублімації взимку мають невелику цінність», – наставляв Альберт Великий [11, с. 12-13]. Польський дослідник Роман Бугай пише, що у видаваних в XV – XVI ст. календарях Краківської астрологічної школи трапляються не лише звичайні гороскопи, а й поради стосовно сприятливих днів для алхімічних операцій – свідчення поширення алхімії у тогочасній Речі Посполитій [12, с. 90].

За Петра Могили астрологічне знання набуло поширення в Києво-Могилянській науковій школі [13, с. 177-178], що, вочевидь, є закономірним продовженням сталої традиції, на користь чого свідчать творчі здобутки Юрія Дрогобича. Типовий представник ренесансної вченості, Ю. Дрогобич тяжів до «чорнокнижжя», що тоді було своєрідним заміником науки в сучасному сприйнятті [10, с. 16-17]. Алхімія ж була невід'ємною складовою «комплексу чорнокнижного знання» [14].

Є думка, що завдяки Юрію Дрогобичу в Польщі та Україні вперше з'явилися відомості з арабської природничої та філософської думки, зокрема, творів Авероеса та Абу Ма'шара, що у відповідні часи були популярними серед магів та визначних діячів європейської алхімії, таких як Альберт Великий, Роджер Бекон, Піко делла Мірандола. Можливо, саме діяльність Юрія Дрогобича значною мірою вплинула на формування відомого вченого XVI – початку XVII ст. Яна Лятоса [10, с. 88, 90].

В контексті даного дослідження Ян Лятос є цікавим, оскільки його діяльність певний час проходила на Волині під опікою князя Василя-Костянтина Острозького. Пан Лятос закінчив Падуанський університет, де, вочевидь, і здобув ступень доктора медицини [10, с. 72], тобто якщо не практика, то алхімічні погляди були йому добре знайомими. Відомі факти

не дозволяють категорично стверджувати факт його занять алхімією, але контакти з алхіміками, напевно, були. Діяльність Яна Лятоса була пов'язана з Краківською академією [15, с. 267-268] (нині – Ягеллонський університет), де астрологія та алхімія (викладання якої велося, ймовірно, на медичному факультеті) були предметами офіційного викладу [12, с. 86-87].

Ян Лятос наполегливо шукав підтримки у відомого шанувальника алхімії імператора Рудольфа II, якому присвятив твір «Прогностикон» (*Prognosticon*, Краків, 1594 р.), та мав певний стосунок до кіл пражських чорнокнижників. Цілком ймовірно, Лятос (у 1583 р. він був деканом в академії) міг зустрічатися з відомим алхіміком Джоном Ді, що відвідав Краків у 1584 р. [10, с. 74].

Цікавим видається висунуте Лятосу єзуїтом Мартином Лящем звинувачення у розголошенні спеціальних знань за межі кола посвячених – тобто у порушенні притаманних алхімії герметичних настанов. Із зауважень Ляща можна припустити, що Лятосу були відомими принаймні деякі положення каббали [10, с. 78-79].

Присутність в Україні алхімічного знання історично підтверджується наявністю книг відповідної спрямованості. В родовому маєтку Вишневецьких у Вишнівці на Волині князем Михайлом Серватієм було засновано бібліотеку [16], що по його смерті у 1744 р. перейшла у власність роду Мнішеків. У фондах бібліотеки було чимало книг філософського спрямування, зокрема, твори Ф. Бекона, небайдужого до герметичної мудрості (див., напр., [17]). Були й суто алхімічні трактати, наприклад, «*Doctrina verae alchemiae*» (Базель, 1561 р.) та «*Lexicon alchemiae*» М. Руланда (1612 р.) [18].

Наявність алхімічних творів в бібліотеці Вишневецького замку не є чимось винятковим. Так, станом на 1834 р. в бібліотеці пана Кшиштофа Урбановського в Городці на Волині, каталогізованій Юзефом Ігнацієм Крашевським, містилося багато рідкісних рукописів та друкованих книг XVI ст., зокрема, з алхімії [19, с.132-133; 20, с. 182]. Бібліотеку було перевезено в Городець у 1767 р. з маєтку у селищі Рахні Лісові на Поділлі,

тобто доведений регіон розповсюдження алхімічних книг в Україні можна розширити щонайменше на Полісся – Поділля. Враховуючи певну зацікавленість польської шляхти алхімією та широку географію їх маєтностей в Україні, можна припустити, що й географія поширення алхімії, принаймні алхімічної літератури, була широкою.

Збереглися й певні свідчення щодо власне українських алхіміків. До таких належить львівський алхімік Андрій Торосович, автор трактату «Sekreta z ogrodu philozowskiego, zebrane prawdziwe o kameniu blogoslawionim philozowskim z wykladem pisane roku Panskiego 1626» – «Таємниці з філософського саду, правдиво зібрані про благословенний філософський камінь, писані року Божого 1626» (ЦДІАК. Ф.250, оп.3, од. зб. 32. Раніше Ф.228, оп.1, од. зб. 89) [2, с. 47]. Можливо, пан Торосович був знайомий із Сендзівоєм [2, с. 50 – 51], що вже тоді набував статусу стовпа алхімії [21], й заздрив його успіху та славі, оскільки Андрій Торосович, вочевидь, і сам користувався репутацією майстра. Його брат Миколай, вірменський архієпископ Львова [2, с. 48], вочевидь, сприяв алхімічній діяльності Андрія, що той намагався не афішувати [2, с. 52].

Коли в результаті політичної та релігійної боротьби архієпископа Торосовича було засуджено, то за формальним приводом (несплата боргу) було звинувачено й його брата. Проте, вирок не було виконано, оскільки у справу особисто втрутився покровитель алхімії Сигізмунд III, що, вочевидь, був вмотивованим допомогти саме алхіміку-Андрію, а не впливовому діячу вірменської общини [2, с. 52-53].

До діячів української алхімії, вочевидь, слід віднести Ієроніма Ройснера (Reus(s)ner Hieronimus, 1558 – ? pp.) – алхіміка, діяльність якого значною мірою є пов'язаною зі Львовом (aus Lemberg). Він є автором трактатів «Пандора» (Pandora) та «Медичні формули для лікування різноманітних хвороб із вказівником» (Formulae medicae pro curandis variis morbis cum indice), де підписувався як Hieronimus Reusnerus Leorinus D. Med. [22]. Ройснер фігурує в «Індексі заборонених книжок» 1747 р. [23, с. 538] під традиційним визначенням

«медик і хімік» (Medicus&Chymicus) поряд із Корнелієм Агрипою [23, с. 520], Мартином Руландом [23, с. 825], автором книги «Lexicon alchemiae», наявність якої фіксувалася, зокрема, в бібліотеці Вишневецького замку.

Алхімік зі Львова на історико-культурному тлі тогочасся виглядає цілком органічно. Однак дослідники відзначають, що, на жаль, тематика алхімії Львова не є глибоко дослідженою, а інформації стосовно львівських алхіміків бракує [2, с. 50]. Наприклад в монографії «Розвиток медицини у Львові в XIV – XVIII ст.», де варто було очікувати належної інформації, алхімія згадується поверхнево [24, с. 11, 134, 184].

Проте, деяка інформація з цього приводу таки існує, і Львів у цьому контексті слід вважати найкраще вивченим містом України. Наразі збереглося чимало імен аптекарів, що протягом століть мали у Львові практику. З огляду на можливий алхімічний аспект їх діяльності найпривабливішими видаються найдавніші фахівці, яких було небагато – Клемент (близько 1392 – 1400 рр.), Василь Рутенус (Русин), Ольбрахт та Павло – фігурують в архівних записах у 1445 р. [25, с. 76].

За даними польських дослідників В. Губицького та Р. Бугая, можна припустити, що в XIV ст. у Львові діяв алхімік Леонард де Маурперг (Leonard de Maurperg), що прибув із Кракова [2, с. 50]. За чутками, він разом з празьким алхіміком Бартоломієм приїхав до Львова на навчання до вірменського алхіміка, магістра Дмитра, що мав славу адепта. Магістр Дмитро алхімічною таємницею з колегами не поділився, але дав рекомендації до якоїсь «грецької школи» біля Тебріза у Північному Ірані [25, с. 54-55]. Ще один аптекар-вірменин Павло Абрагамович у 1585 р. зненацька отримав значні економічні преференції від палкого прихильника алхімії короля Сигізмунда III.

В аналогічний спосіб за якісь невідомі заслуги у 1577 р. іншим прихильником алхімії – королем Стефаном Баторієм було винагороджено львівського аптекаря Павла [25, с. 76]. На жаль, довести факт того, що йдеться саме про алхімічну діяльність, не можна, але не можна й відкидати таке припущення, беручи до

уваги герметичні зацікавлення як аптекарів, так і можновладців. Відомо, що в 1671 р. королем Міхалом Корибутом-Вишневецьким було дано дозвіл на провізорсько-фармацевтичну діяльність та певні привілеї братам-алхімікам Емануелю та Самуелю Леві [25, с. 55]. Щедрим на привілеї львівським аптекарям [25, с. 79] був знаний меценат алхімії та астрології, король Польщі та курфюрст Саксонії Август II Моцний (1670 – 1733 рр.) [22, с. 13]. Міські хроніки свідчать, що у XVII ст. у власній кам'яниці, розташованню якої приблизно відповідає адреса Площа Ринок, буд. 2, жив та працював аптекар та алхімік Ієронім Ведельський (Віттенберг) [25, с. 77].

Відомо, що 21 травня 1578 р., перебуваючи у Львові, король Стефан Баторій направив до відомого німецького алхіміка Леонарда Турнессера з дорученням щодо виготовлення ексклюзивного антидота, львівського міщанина Бояновського. Копія листа пана Турнессера королю зберігається у львівському архіві [25, с. 55]. Йдеться дійсно про речі делікатні, що мають безпосередній стосунок, як до алхімії, так і до медико-фармацевтичної практики – «бальзам, виготовлений із великими труднощами і згідно з законами кабалістики та природної магії». Трохи дивний вибір посланця (не викликало б питань, якщо король відправив по справі когось з придворного медичного персоналу або довіреного шляхтича-поручника) дозволяє припустити, що Бояновський мав певний досвід стосовно таких речей і, можливо, сам був алхіміком [25, с. 55]. Р. Бугай наводить додаткові подробиці цієї історії [12, с. 145-146]: Стефан Баторій звернувся до берлінського алхіміка по допомогу після невдалої спроби отруєння короля «чорнокнижником Градовським» (також згадується як учасник політичних авантур братів Мнішеків і ймовірний учень історичного Дурановіуса-Твардовського, прототипа легендарного алхіміка і чорнокнижника). Щоправда, у дослідженні Р. Бугая королівський посланець Бояновський фігурує не як міщанин, а як придворний (dworzanin) – проте це не скасовує ані факту його львівського походження, ані припущення щодо його можливої обізнаності на таємницях алхімії.

Ці спостереження створюють загальну картину атмосфери сприятливої у XVI – XVII ст. для алхімічної діяльності у Львові. Проте можна розширити регіон сприяння українській алхімії за межі Львова, а час подовжити принаймні на XVIII ст. на підставі вивчення творчості мандрівного філософа Григорія Сковороди в контексті причетності до алхімічного дискурсу. Пізнавальний потенціал теми дозволяє дослідити прояви української алхімії в її науковому модусі на підставі аналізу масиву автентичних письмових джерел, а не розрізнених згадок невизначеного рівня достовірності. Результати дослідження [26] в загальних рисах зводяться до наступного.

Аналіз положень філософії Сковороди виявляє наявність алхімічної проблематики та причетність до герметичного дискурсу. Поза сумнівами твори свідчать, що Григорій Савович алхімії був не чужим, принаймні згадки щодо неї в нього є непоодинокими. Однак, ставлення філософа до цього феномена є дещо парадоксальним.

Засадничий концепт алхімії – філософський камінь – ним категорично не визнається, але автор робить це не в дусі просвітницького нігілізму, а демонструючи глибоке розуміння сутності явища. В трактаті «Потоп зміїний» він стверджує, що якби Бог продовжив Творіння в сьомий день, то «... як Єлісієве залізо, виплило б ... *perpetuum mobile* і філософський, що все європейське болото перетворює на золото, камінь» [27, с. 155].

Філософу є відомими й інші алхімічні ідеї, до яких зрештою він ставиться також скептично: «Пошуки філософського каменя або перетворення ... речей на золото і створення сплаву з нього, щоб продовжити ... життя до кількох тисяч років, є залишок єгипетського плотолюбства, яке, не в змозі продовжити життя тілесне, ... знайшло спосіб продовжувати існування людських трупів, відомих ... під назвою мумій. ... розум історії [алегоричне тлумачення Біблії – Авт.] наставляє мене набагато більше і сприяє моєму внутрішньому вдосконаленню, ніж коли б я, дізнавшись, як ... все перетворювати на золото ..., зайнявся хотінням або вправами розбагатіти або хімічити» [28, с. 411-413].

З іншого боку, багато міркувань Григорія Савовича за сутністю є алхімічними. Алхімічна концепція глобальних відповідностей мікрокосм-макрокосм є однією із засадничих у його філософській системі. Сковородинська настанова – «Пізнай самого себе» – органічно вписується в канони духовної алхімії з її прагненням самовдосконалення майстра. Духовна «трансмутація» людини за Сковородою – подолання «змія» в собі, звільнення «внутрішньої людини», пізнання Бога та Всесвіту через пізнання себе – здійснюється безпосередньо у мікрокосмі душі й зовнішній медіатор, філософський камінь, виявляється непотрібним.

Алхімічний аспект вчення Сковороди постає як органічне продовження традицій духовної алхімії межі пізнього Середньовіччя та Нового часу. Водночас, «антиалхімізм» Сковороди виглядає цілком природно в контексті історичних метаморфоз європейської алхімії та філософської думки XVII – XVIII ст., коли захист метафізичної традиції парадоксально поєднався з її діалектичним запереченням. Погляди Сковороди, попри певні паралелі з просвітницьким матеріалізмом, є глибоко спорідненими з духовною алхімією, органічно вписаними в контекст герметичної традиції, та можуть розглядатися як її специфічний розвиток [26].

Висновки

Проведений аналіз інформації щодо історичного стану української алхімії в її науковому модусі показує, що розвиток практико-операційної та дотичної до неї теоретико-філософської діяльності, які спостерігаються в Україні протягом XVII – XVIII ст., має глибоке історичне підґрунтя. Це дозволяє у припущенні пролонгувати час існування феномена на українських теренах углиб віків принаймні до XV ст.

Соціальному вкоріненню феномена сприяло глибинне гносеологічно-аксіологічне підґрунтя, що доповнювало наявність матеріального базису, адміністративно-правового забезпечення та належного соціального замовлення.

Вочевидь, князь Василь Костянтин Острозький був не єдиним українським феодалом, що мав придворного алхіміка, медика та астролога; вірно й Ян Лятос був не єдиним вченим, що потребував магнатського патронату, певним підтвердженням чого є інформація про діяльність чорнокнижника Схарії при дворі князя Михайла Олександровича Олельковича.

Вочевидь, розвитку алхімії в Україні певною мірою сприяло покровительство ряду королів Речі Посполитої – Стефана Баторія, Сигізмунда III, Міхала Корибута-Вишневецького, Августа II Моцного.

Небайдужою до алхімічного знання була й певна частина шляхти, про що свідчать, зокрема, відомості про поширеність алхімічних творів у бібліотеках мастків Волині та Поділля.

Завдяки письмовій спадщині історія зберегла імена практикуючих майстрів, наприклад, Ієроніма Ройснера зі Львова та Андрія Торосовича. Збереглися певні фрагментарні згадки про діяльність алхіміків Леонарда де Маурперга, магістра Дмитра, Емануеля та Самуеля Леві, Ієроніма Ведельського та ін.

Українська філософська думка породила близько споріднену з духовною алхімією світоглядну систему Григорія Сковороди, антиалхімізм зовнішніх проявів якої органічно співіснує з її глибинною герметичною сутністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Родигін К. Алхімія та натурфілософське знання в ментальному та геополітичному просторі Східної Європи XV – XVII століть / К. Родигін, М. Родигін // Схід. – 2012. – № 2 (116). – С. 164-172.
2. Tryjarski E. O pobożnym alchemiku Lwowskim i znaczeniu jego zapisów dla badań językoznawczych / E. Tryjarski // Biul. Orm. Tow. Kult. – 2001. – N24/25. – S.47 – 59.
3. Фигуровский Н.А. Очерк общей истории химии. От древнейших времен до начала XIX века / Н.А. Фигуровский. – М.: Наука, 1969. – 456 с.
4. Щепанський В. Гермес Трисмегіст у культурно-релігійному просторі Slavia Orthodoxa: письмова традиція / В. Щепанський // Схід. – 2016. – № 2 (142). – С. 100-104.

5. Родигін К. Модуси соціокультурного буття феномена української алхімії / К. Родигін, М. Родигін // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 44. – Донецьк, 2017. – С. 268-279.

6. Стрийковський М. Із книги «Хроніка Польська, Литовська, Жмудська та всієї Русі». Крелевець, 1582 / Матвій Стрийковський // Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) / [упорядники В. Шевчук, В. Яременко]. – К.: Аконіт, 2006. – Книга перша. – С. 147-216.

7. Антонович В.Б. Колдовство. Документы – процессы – исследование / В.Б. Антонович. – СПб.: Тип. Киришаума, 1877. – 139 с.

8. Вишенський І. Із твору «Книжка», кінця XVI – початку XVII століття / Іван Вишенський // Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) / [упорядники В. Шевчук, В. Яременко]. – К.: Аконіт, 2006. – Книга перша. – С. 472-525.

9. Преподобный Иосиф Волоцкий. Просветитель / преподобный Иосиф Волоцкий; [предисл. митр. Иоанн (Снычев), отв. ред., авт. послесл. О.А. Платонов]. – М.: Институт русской цивилизации, 2011. – 432 с.

10. Кралюк П.М. Ян Лятос: ренесансна філософія та наука на українських землях / П.М. Кралюк, М.М. Якубович. – Острог: Вид. Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. – 144 с.

11. Albertus Magnus. Libellus de Alchimia / Albertus Magnus; [translation by Sister Virginia Heines]. – Cambridge Univ. Press, 1958. – 79 p.

12. Bugaj R. Nauki tajemne w dawnej Polsce – Mistrz Twardowski / Roman Bugaj. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – 332 s.

13. Почаський С. Гелікон / Софроній Почаський // Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) / [упорядники В. Шевчук, В. Яременко]. – К.: Аконіт, 2006. – Книга друга. – С. 171-180.

14. Старостин Б.А. Древнерусская наука в контексте средневековой культуры / Б.А. Старостин // Вопр. ист. ест-ния и техн. – 1981. – № 1. – С. 13-14.

15. Sołtykowicz J. O stanie Akademii Krakowskiej i o publicznych, mianowicie uczonych pracach akademikow / J. Sołtykowicz. – Kraków, 1810. – 638 s.

16. Tomkiewicz W. Dzieje zbiorów Zamku Wiśniowieckiego / W. Tomkiewicz // Rocznik Wołyński. – Rowne, 1934. – T. 3. – S. 411 – 433.

17. Cintas P. Francis Bacon: an Alchemical Odyssey through the Novum Organum / P. Cintas // Bulletin for the History of Chemistry. – 2003. – Vol.28, No.2. – P.65-75.

18. Климчук А. Бібліотека Вишневецького замку: історія та доля [Електронний ресурс] / А. Климчук. – http://istvolyn.info/index2.php?option=com_content&task=view&id=1524&pop=1&page=0

19. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. V. Województwo wołyńskie / Roman Aftanazy. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. – 698 s.

20. Klemantowicz D. Biblioteki i Archiwa w rezydencjach polskich ziemian na Wołyniu w okresie zaborów / Dariusz Klemantowicz, Wojciech Ziomek // Ucrainica Polonica. – 2008. – T. 2. – S. 177-188.

21. Prinke R. The Twelfth Adept / R. Prinke // The Rosicrucian Enlightenment Revisited / John Matthews; ... [et al.]. – Hudson, NY: Lindisfarne Books, 1999. – P. 141-192.

22. Reusner H. Pandora / Hieronymus Reusner. – Basel, 1598. – 317 s.

23. Index librorum prohibitorum, ac expurgandorum novissimus. Pro universis Hispaniarum regnis serenissimi Ferdinandi VI, Regis catholici. – Matriti, 1747. – Т.ІІ. – 1193 p.

24. Потимко О. Розвиток медицини у Львові в XIV – XVIII ст.: література, проблеми, дискусії / О. Потимко. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім.М.С.Грушевського НАН України, 2012. – 214 с.

25. Енциклопедія Львова / [Ред. А. Козицький, І. Підкова]. – Львів: Літопис, 2007. – Т.1. – 656 с.

26. Родигін К.М. «Духовна алхімія» Григорія Сковороди / К.М. Родигін // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Васькевич]. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 65 (№10). – С. 323-330.

27. Сковорода Г. Діалог. Назва його – Потоп зміїний / [пер. М. Кашуби] // Твори: У 2-х тт. / Г. Сковорода. – К.: Обереги, 2005. – Т.2. – С. 140-178

28. Ковалинський М.І. Життя Григорія Сковороди / М.І. Ковалинський; [пер. М. Кашуби] // Сковорода Г. Твори: У 2-х тт. / Г. Сковорода. – К.: Обереги, 2005. – Т.2. – С. 380-418.

Александр СЕЛИЦКИЙ,

кандидат исторических наук, доцент

*Кубанского государственного университета, председатель
Краснодарской региональной общественной организации
Польский национально-культурный центр «Единство»,
(г. Краснодар, Россия)*

ПОЛЯКИ В ЗАПОРОЖСКОМ И ЧЕРНОМОРСКОМ КАЗАЧЬИХ ВОЙСКАХ

Хотя основу Черноморского казачьего войска (ЧКВ), созданного в 1787 г., казаки бывшей Запорожской Сечи, в его составе были люди разного происхождения. Так, 27 мая 1790 г. Г. А. Потёмкин подписал ордер о включении в войско «работников из Малой России и Польши» [11, с. 85], а 22 августа 1799 г. император Павел I распорядился усилить состав ЧКВ «бродягами из Малороссийских, Польских и бывшего Запорожья людей» [1, с. 242]. При этом, национальность установить далеко не всегда возможно, ведь выходцами из Польши (точнее, из Речи Посполитой) могли быть люди разного этнического происхождения – бывшие подданные Короны Польской. Знаменитый историк и статистик Ф. А. Щербина подчёркивал, что в войско «записалось много лиц, не имевших никакой связи с Сичью» [27, с. 514]. Многих объединяло желание скрыть свое прошлое и поэтому они придумывали себе биографии, реальность которых проверить было невозможно.

Ф. А. Щербина писал, что хотя преобладающим элементом в войске были малороссы, но в него также вошли: великороссы, греки, евреи, литовцы, молдаване, немцы, поляки, татары и др. [27, с. 576]. Другие исследователи сообщают о поступлении в казаки также адыгов, албанцев, армян, болгар, сербов и чехов [4, с. 236; 23, с. 41–48; 14, с. 10; 24, с. 80–81]. При этом, по мнению ряда специалистов, среди переселившихся в 1792–1794 гг. черноморцев бывшие запорожцы составляли не более 30 % [3, с. 20; 25, с. 7]. Согласно другим подсчётам, к

началу 1794 г. в 40 куренях числилось 12 645 казаков, из которых бывших сечевиков было примерно 43 % [22, с. 333].

В составе ЧКВ присутствовал также польский этнокультурный компонент, частично связанный с запорожским происхождением. Запорожская Сечь, как организация военного типа, сформировалась к середине XVI в. в рамках государственного организма Речи Посполитой и естественно вобрала в себя характерную для этого государства систему ценностей и господствующие идеалы. В шляхетской среде тогдашнего Польского государства наиболее влиятельной была идеология, получившая название сарматизма (Более подробно об идеологии сарматизма см., например, работу классика польской исторической науки Януша Тазбира [30]. Из исследований на русском языке следует отметить: Из исследований на русском языке следует отметить: [19; 15]. Польская шляхта, с её культом свободы, представлениями о равенстве членов одной корпорации, особым военно-рыцарским этосом, опытом самоорганизации и самоуправления, представляла очень привлекательный пример для подражания, к которому стремились представители других сословий.

Запорожское казачество сумело приспособить аристократическую идеологию к своему демократическому составу и целям. По мнению И.Ю. Васильева, «следствием шляхетского влияния является "рыцарская" составляющая идеологии запорожского казачества. Ему казаки обязаны самим термином "лыцарь", представлением о рыцарском долге как служении христианской вере и защите мирных людей...» [5, с. 42–43]. В период мирного существования запорожцев в Речи Посполитой идёт сближение казачьей старшины с польской аристократией, появляется казачья шляхта, получавшая гербы и привилегии, что, безусловно, вело к её постепенной полонизации. Вспомним хотя бы тот факт, что предки Богдана Хмельницкого имели аристократическое происхождение и пользовались гербом Абданк. Этот процесс оказал воздействие на развитие Сечи, но был остановлен развернувшимся в XVII в. казацко-польским противостоянием. Осознание казачеством своей корреляции со шляхтой и привело в какой-то степени к конфликту с Польским государством. Б.Н. Флоря даже пришёл к выводу, что казаки, на

раннем этапе своей борьбы, стремились реформировать Речь Посполитую и занять в ней место шляхты, а когда нереальность этой идеи стала очевидна, начали активно бороться за создание собственного государства [21, с. 51].

Шляхетская идеология проникала в среду запорожцев как под влиянием общих идей, бытовавших в Речи Посполитой, так и непосредственно от самих шляхтичей, вступавших в ряды казачества в силу разных жизненных обстоятельств (разрыв со своей социальной средой, религиозные метания, межличностные конфликты и др.). Напомним, что первоначально запорожское казачество возглавляли представители знатнейших польско-литовских родов (Пшецлав Ланцкороньский герба Задора, Димитр Вишневецкий герба Корибут, Б. Ружиньский герба Ружиньский, Самуэль Зборовский герба Ястжембец и др.). Известный украинский историк М. С. Грушевский называет отдельные эпизоды этого периода «панским козакованием» пограничных шляхтичей, когда «молодые паньчи из аристократических домов, для моды и репутации или просто для развлечения» принимали участие в походах в степь на татарские улусы, а «настоящее козачество» появляется чуть позже в среде простого люда [7, с. 178, 180]. Не вступая в полемику о «настоящем» или «ненастоящем козачестве», следует отметить, что участие польской аристократии в казачьих походах было важным фактором распространения идеалов сарматизма среди запорожцев.

В свою очередь многие польские шляхтичи были увлечены идеей вольных казачьих походов. Так, в 1574 г. «козаки», состоящие исключительно из поляков-католиков, под руководством польского шляхтича из Мазовецкого воеводства Сверчовского совершили поход в Молдову для помощи местному правителю в его борьбе с Османской империей. Тогда этим польским «козакам» содействовали и их запорожские собратья [28, гл. 2; 13, с. 293]. А в 1634 г. польские власти, желая соблюсти мир с турками, приняли решение «вменить в обязанность отцам не пускать своих сыновей ("молодежь городов наших") в войско запорожское, а также подвергать наказаниям всех лиц шляхетского сословия, которые будут принимать, как раньше то было, участие в морских походах

запорожцев или просто помогать им и делиться с ними добычей» [28, с. 166].

Примерами проникновения поляков в среду запорожцев являются сообщения о польских корнях ряда известных деятелей Сечи. Так, руководитель казачьего восстания конца XVI в. Кшиштоф Косинский был шляхтичем герба Равич из Подлясья: «поляк родом и верою», он пришёл в Запорожскую Сечь, принял православную веру или, как пишет Н. И. Костомаров, «может быть сказал, что принял», и сумел заслужить здесь большой авторитет [13, с. 313]. По словам запорожцев, Иван Выговский (гетман Украины в 1657–1659 гг.) был поляком («образом и вещию лях»). Отметим, что второй женой гетмана была шляхтянка Елена, дочь влиятельного покровителя православия – новгородского каштеляна Богдана Стеткевича [29, с. 519; 13, с. 70]. О гетмане Левобережной Украины (в 1663–1668 гг.) Иване Брюховецком говорили, что он «был ляхом, да окрестился» или называли его «полу-ляхом», так как, будучи поляком, «пристал к войску Запорожскому, но он казаком никогда не был и у Богдана Хмельницкого служил во дворе, а не в войске» [13, с. 271]. Известно также, что участники Барской конфедерации (вооружённого союза польской шляхты 1768–1772 гг., действующего против польского короля Станислава Августа Понятовского и России) пытались наладить контакты с Запорожьем, «где поляки возлагали надежды на казаков из польского дворянства и католиков» [17, с. 7].

Ф. А. Щербина, полемизируя с утверждением, что в Сечи было обязательно знание малорусского языка, писал, что войско было переполнено «татарами, турками, волохами, калмыками, евреями, грузинами, братьями славянами и т. п.; в числе запорожцев были даже немцы, французы, итальянцы, испанцы и англичане. При таком разнообразии национальностей знание малорусского языка для многих было очень условным. Коли инородец или иностранец мог мало-мальски объясняться и понимал господствующий в Сичи малорусский язык, – ну, значит, и запорожцем был» [27, с. 437].

Но если полиэтничность Запорожского войска не вызывает сомнений, то вопрос о религиозной принадлежности отдельных его представителей остаётся открытым. В научной

литературе неоднократно повторяется утверждение, что при поступлении в казаки, каждый новый член сообщества должен был переходить в православие и менять свою настоящую фамилию на характерное для казаков прозвище-кличку. Однако существует масса примеров отступления от этого порядка. Предполагаем, что изначально Запорожское казачье войско отличалось конфессиональной пестротой и в ряде случаев та или иная религиозная принадлежность вовсе не мешала ни вступать в войско, ни чувствовать себя в нём полноценным членом. Вспомним хотя бы ранних лидеров казачества – польских аристократов, многие из которых были католиками.

По мере обострения конфликта между запорожцами и польским католическим государством, переросшего в затяжную войну второй половины XVII в., присутствие в войске католиков стало совершенно неприемлемым и невозможным. Видимо, именно тогда и появилась обязательность смены веры. При этом, приходившие в Сечь поляки, сохраняли представление о своей этнической принадлежности, а, возможно, и католические симпатии. Сведения о таких польских казаках уже упоминались. Одним из последних представителей казаков из поляков является крупный борец за сохранение независимой Сечи – представитель полковой старшины некий Лях, бывший по происхождению польским шляхтичем. В 1775 г., при разгроме Сечи генералом П. А. Текелли, наиболее отчаянные казаки, провозгласив Ляха походным атаманом, сумели уплыть по Днепру из заблокированного Запорожского Коша в Османскую империю, взяв с собой часть казачьих регалий. Характерно, что из 8000 осаждённых казаков с Ляхом сумело уйти ок. 5000 чел. Ещё до этих событий, Лях и сгруппировавшиеся вокруг него сторонники казацкой вольности, выступали против кошевого атамана П. Калнишевского, в котором видели сторонника русского правительства, и предполагали его свергнуть [27, с. 469].

Таким образом, казак-поляк возглавил большую часть бывших запорожцев. В связи с этим любопытно выглядит высказывание старожила станицы Мингрельской казака с польскими корнями С. Е. Дамницкого: «Запорожье населяли вообще поляки» [цит. по: 5, с. 43]. Данное высказывание,

безусловно, является большим преувеличением, но имеющим, при этом, некоторые исторические основания.

С образованием ЧКВ традиция поступления поляков в казаки не прервалась. В ряде случаев поляки занимали высшие посты в войске. Так, на заре образования ЧКВ третьим лицом в войсковом правительстве – войсковым писарем – стал поляк Иван Подлесецкий. А в самом начале XIX в. уже войсковым судьёй стал польский шляхтич Константин Кордовский и т.д.

История И. Подлесецкого довольно любопытна. В 1787 г., при образовании Войска верных казаков, войсковой атаман С. И. Белый принял войсковым писарем «польской породы» И. Подлесецкого [12, с. 18]. Но уже в июне 1788 г., раненный в морском бою с турками, покровитель войскового писаря, атаман С.И. Белый, скончался. 14 января 1789 г. И. Подлесецкий был ненадолго отпущен по паспорту Кошем войска верных казаков Черноморских в г. Елисаветград. Однако к концу марта того же года он так и не вернулся к исполнению своих обязанностей. Тогда ордером № 406 Коша от 27 марта 1789 г. по приговору старшин и казаков ему было отказано в должности. Официальной версией отказа было то, что И. Подлесецкий не был в прежнем Запорожском обществе и не привык к существовавшему российскому письмоводству и войсковому порядку, от чего случались упущения и частые нарекания от высшего начальства. Кроме того, «за пересмотром в войсковом архиве письменных дел явилось, что он Подлесецкий случающимися переписками наше войско опорачивает, называя всех безгласными, от рода в род необузданными, *небо отступников христианской веры* (курсив наш. – А.С.) и незнающим себе никакого блага. Да ещё к тому отважился... переменить поднесённые его светлости о награждении служащих старшины армейскими чинами список, а именно верных сынов отечества... из одного списка изгладил, а на место оных для своих корыстолюбивых взяток список таковых, которые и на службе в нашем обществе не были» [6, ф. 249, оп. 1, д. 40, л. 1 об.; 8, с. 96]. Вместо него войсковым писарем был избран полковой старшина Тимофей Терентьевич Котляревский, бывший ранее в Запорожском войске в войсковой канцелярии [8, с. 94–96].

Сейчас трудно определить степень вины И. Подлесецкого и понять, что в этих упреках истинно. Но в обвинениях подчёркиваются противоречия (в том числе и религиозные) между войсковым писарем и войском. Из данных источника трудно сделать вывод о римско-католическом вероисповедании И. Подлесецкого, но исключать этого нельзя.

Анализ документов, хранящихся в Государственном архиве Краснодарского края, показал, что среди черноморских казаков, имеющих польские корни или связанных с польскими землями, встречаются следующие категории: 1) «из польских шляхтичей» (варианты: «из польской шляхты», «из польского шляхетства», «из польского товариского шляхетства», «из польских товариских шляхетских детей», «из польских дворян»); 2) «из польской нации»; 3) «из пленных поляков»; 4) «из польских уроженцев» (вариант: «уроженец Польской области»); 5) «из польской службы жолнеры».

Очевидно, что не все, кто относился к данным категориям были поляками. Так, «польскими уроженцами» могли быть и представители других народов, проживавших в многонациональной Речи Посполитой. Не стоит забывать, что и польская шляхта была неоднородна и включала такие этнические группы как, например, евреи, литовцы, немцы, русины, татары, которые находясь на разных уровнях полонизации, ощущали свою общность, пользовались польским языком, были носителями единой шляхетской идеологии и в большинстве своём имели римско-католическое вероисповедание [9, с. 207–210]. Характерно, что среди поляков из бывших запорожских казаков преобладали те, кто имел происхождение «из польского шляхетства».

Вот список казаков, имевших польские корни, которые были «показачены» ещё в Сечи (приведены в хронологическом порядке по мере поступления в Запорожское войско).

1) Моисей Чёрный – «из польских шляхтичей». Вступил в службу в Запорожское казачье войско ещё в 1752 г. В 1794 г. был полковым старшиной ЧКВ [6, ф. 250, оп. 1, д. 3, л. 266; д. 30, л. 543].

2) Пётр Григорьевич Бурнос – «из польского шляхетства, поместья и крестьян не имеет». Служил в Запорожском войске:

с 1760 г. – казаком, с 1770 г. – полковым хорунжим, с 1774 г. – полковым есаулом. В 1790 г. вступил в ЧКВ бунчуковым товарищем, с 1791 г. – капитан, с 1792 г. – майор, с 1799 г. – подполковник. В 1804 г. ему было 58 лет, он был женат на казачьей дочери Пелагее Савельевне и имел сына Корнея 22-х лет, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 4 об., 5; д. 165, л. 4 об., 5*]. Вообще история семьи Бурносов является довольно показательным примером полиэтничного состава ЧКВ. Основатель рода – георгиевский кавалер П.Г. Бурнос – происходил из польской шляхты Могилёвской губернии и до поступления в казачье войско носил фамилию Пипчинский [6, *ф. 670, оп. 1, д. 17, л. 55*]. Согласно семейной легенде, выбор новой фамилии был связан с тем, что П. Г. Бурнос прибыл вместе со своим братом на бурых конях поступать в ряды запорожцев: они «носились по фронту как буря» [там же, *л. 55 об.*]. Хотя вполне убедительной выглядит и версия архивиста В. И. Шкуро о том, что новая фамилия Пипчинских могла быть связана с характерным цветом носа Петра Григорьевича. Любопытно и то, что брат П. Г. Бурноса – Иван – взял прозвище Шпак и был приписан к Конеловскому куреню [см.: 6, *ф. 250, оп. 1, д. 24, л. 405; 16, с. 60*]. П. Г. Бурнос усыновил абадзехского мальчика, а его родной сын Корней – еврейского [20, *с. 74; 26, с. 189–191; 24, с. 81*]. Так представители других народов вливались в ряды черноморского казачества (по меткому выражению приёмного сына П. Г. Бурноса: «...из одного котла каша та, не одним пшеном засыпана...») [6, *ф. 670, оп. 1, д. 17, л. 54 об.*].

3) Константин Тимофеевич Кордовский – «из польского шляхетства, поместья и крестьян не имеет». Служил в Запорожском войске: с 1762 г. – казаком, с 1773 г. – атаманом, с 1777 г. – полковым есаулом. В апреле 1788 г. вступил в ЧКВ подпоручиком, с декабря того же года – уже капитан, с 1791 г. – майор, с 1799 г. – подполковник. В 1794 г. К. Т. Кордовский числился по Каневскому куреню, «в футоре состоящем при лимане Афтанизском» [16, *с. 94*]. В 1804 г. ему было 57 лет, он занимал второе место в черноморской иерархии и был войсковым судьёй. Был образованным человеком: знал не

только российскую грамоту, но и латынь, что может косвенно указывать на обучение в католическом или униатском учебном заведении. На тот момент войсковой судья подполковник К. Т. Кордовский был женат на обер-офицерской дочери Меланье Ивановне и имел двух сыновей: Петра и [Якова] [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 2 об., 3]. Умер К. Т. Кордовский в 1809 г. [6, ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 26 об.].

4) Трофим Фёдорович Рахмановский (Рохмановский) – «из польского шляхетства». Служил в Запорожском войске: с 1762 г. – казаком, с 1771 г. – атаманом, с 1774 г. – полковым есаулом. В 1787 г. вступил в ЧКВ поручиком, с 1788 г. – капитан, с 1803 г. – войсковой полковник. В 1804 г. ему было 54 года, он был холост, грамоту знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 7 об., 8].

5) Степан Моисеевич Заводовский – «из польского шляхетства». Служил в Запорожском войске: с 1763 г. – казаком, в 1769 г. уволен из войска «на жительство». В 1793 г. вступил в ЧКВ полковым хорунжим, с 1794 г. – полковой есаул, утверждён в этом чине в 1802 г. В 1809 г. ему было 82 года, он был женат на старшинской дочери, грамоты российской не знал. Вообще, случай С. М. Заводовского довольно любопытен, так как известно, что он родился «в турецком городе Хотене в законе еврейском». Очевидно, что впоследствии он стал христианином и на закате Речи Посполитой сумел приобрести польское шляхетское достоинство [6, ф. 249, оп. 1, д. 235, л. 1, 2; ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 129 об., 130; д. 165, л. 168 об., 169]. Вероятно, сыном С. М. Заводовского был наказной атаман ЧКВ Николай Степанович Заводовский, родившийся в 1783/1788 г.

6) Иван Иванович Лубяный – «из польского шляхетства». Служил в Запорожском войске: с 1765 г. – казаком. В 1787 г. вступил в ЧКВ полковым есаулом, с 1788 г. – поручик, с 1802 г. – полковой есаул. В 1805 г. ему было 52 года, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 20 об., 21; д. 165, л. 31 об., 32].

7) Федот Иванович Стишнов (Стешков) – «из польского шляхетства». Служил в бывшем малороссийском Стародубском казачьем полку: с 1765 г. – казаком, с 1778 г. – «подаелщик», с

1780 г. – куренной атаман, с 1783 г. – сотенный есаул, с 1785 г. – корнет. В 1789 г. вступил в ЧКВ есаулом, с 1791 г. – поручик, с 1802 г. – полковой есаул. В 1809 г. ему было 56 лет, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 120 об., 121; д. 165, л. 161 об., 162*].

8) Клим Перепелица (Перепелицин) – «из польского шляхетства», вступил в службу ещё в Запорожское войско казаком в 1767 г. В 1791–1796 гг. в ЧКВ числился полковником, армии секунд-майором [6, *ф. 250, оп. 1, д. 30, л. 199; 8, с. 389*].

9) Тимофей Петрович Майгур – «из польского шляхетства». Служил в Запорожском войске: с 1769 г. – казаком, с 1773 г. – атаман. В 1787 г. поступил в ЧКВ прапорщиком, с 1794 г. – подпоручик, с 1802 г. – сотник. В 1809 г. ему было 63 года, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 135 об., 136; д. 165, л. 175 об., 176*].

Теперь рассмотрим данные о тех казаках с польскими корнями, которые вступили в ЧКВ и не служили ранее в Запорожском войске (приведены в хронологическом порядке по мере поступления в ЧКВ).

1) Емельян Пухтин (Пухкин) – «уроженец Польской области села Бабанец». В 1787 г. поступил в ЧКВ. В 1794 г. ему было 35 лет, он числился казаком Васюринского куреня («в Андреевки») [6, *ф. 250, оп. 1, д. 1, л. 237 об.; 16, с. 152*].

2) Леонтий Максимович Кулик – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1787 г. – казаком, с 1789 г. – старшина, с 1794 г. – хорунжий, в 1802 г. утверждён в этом чине. В 1805 г. ему было 33 года, он был женат на казачьей дочери, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 69 об., 70*].

3) Григорий Яковлевич Виташевский (Вытошевский) – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1787 г. – казаком, с 1799 г. – хорунжий, в 1802 г. утверждён в этом чине. В 1809 г. ему было 49 лет, он был женат «на полячке [Зиниловой]», детей не имел, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 72 об., 73; д. 165, л. 74 об., 75*].

4) Павел Евстафьевич Загубисетка (Загубысетка) – «из польских уроженцев». Служил в ЧКВ: с 1787 г. – казаком, с 1789 г. – полковой есаул, с 1791 г. – поручик, с 1802 г. – вновь

полковой есаул. В 1794 г. он числился по Менскому куреню, жил «в Фанагории городе Тамани» с 13-летней женой Ефимией, при нём жили: его тесть Николай Дробот (40 лет) с женой Марией (37 лет) и дочерью Мариной (7 лет). В 1809 г. ему было 46 лет, он записан холостым (ошибочно?), грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 121 об., 122; д. 165, л. 163 об., 164; 16, с. 324*].

5) Яков Акимович Дрига – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1787 г. – казаком, с 1789 г. – хорунжий, с 1790 г. – полковой есаул, с 1791 г. – поручик, с 1802 г. – вновь полковой есаул. В 1804 г. ему было 64 года, он был холост, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 126 об., 127*].

6) Пётр Иванович Кияница (Кияница) – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1787 г. – казаком, с 1789 г. – полковой хорунжий, с 1791 г. – прапорщик, с 1795 г. – полковой есаул. В 1804 г. ему было 53 года, он был женат на обер-офицерской дочери, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 132 об., 133*].

7) Иван Холод – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1787 г. – казаком, с 1788 г. – хорунжий, с 1791 г. – прапорщик, в 1802 г. переименован хорунжим. В 1804 г. ему было 62 года, он был вдов, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 143 об., 144*].

8) Сидор Матвеевич Кулик – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1787 г. – казаком, с 1796 г. – старшина, с 1797 г. – хорунжий, в 1802 г. утверждён в этом чине. В 1809 г. ему было 44 года, он был холост, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 156 об., 157; д. 165, л. 199 об., 200*].

9) Иван Иванович Шрам – «из польских уроженцев». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1791 г. – полковой есаул, с 1794 г. – поручик, с 1795 г. – капитан, со старшинством с 1794 г. В 1805 г. ему было 43 года, он был женат на казачьей дочери Ирине Корнеевне, имел сына трёх лет (Степан) и дочь одного года (Меланья?), грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 19 об., 20*]. Возможно, в тексте источника ошибка и Степану Ивановичу Шраму в 1805 г. было уже 23 года и он служил хорунжим ЧКВ [см.: 6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 76 об., 77*].

10) Иван Фёдорович Помазан – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с ноября 1788 г. – казаком, с декабря того же года – уже полковой есаул, утверждён в этом чине в 1802 г. В 1805 г. ему было 43 года, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 24 об.*, 25].

11) Василий Фёдорович Новицкий – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1792 г. – сотенный есаул, с 1795 г. – сотник, с 1803 г. – полковой есаул. В 1805 г. ему было 40 лет, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 40 об.*, 41].

12) Козьма Фёдорович Гребенный (Гребенник) – «из польской нации». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1789 г. – хорунжий, с 1791 г. – прапорщик, с 1802 г. – переименован в хорунжие, с 1803 г. – сотник. В 1805 г. ему было 49 лет, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 52 об.*, 53].

13) Трофим Дмитриевич Малий – «из польской нации». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1791 г. – хорунжий, с 1804 г. – сотник. В 1805 г. ему было 36 лет, он был холост, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 63 об.*, 64].

14) Григорий Тимофеевич Воропай – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1793 г. – хорунжий, в 1802 г. утверждён в этом чине. В 1805 г. ему было 30 лет, он был женат на казачьей дочери, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 68 об.*, 69].

15) Алексей Никитич Чернявский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1794 г. – хорунжий, в 1802 г. утверждён в этом чине. В 1805 г. ему было 38 лет, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 69 об.*, 70].

16) Алексей Савченко – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1794 г. – сотенный есаул. В 1805 г. ему был 31 год, он был холост, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 99 об.*, 100].

17) Дмитрий Афанасьевич Паскин – «из польского шляхетства Новороссийской губернии Елисаветградского уезда, подданные мужески 23 души». Служил в ЧКВ: с 1788 г. –

казаком, с 1791 г. – хорунжий, с 1798 г. – подпоручик, с 1802 г. – сотник. В 1804 г. ему было 40 лет, он был женат на обер-офицерской дочери, грамоту знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 135 об., 136].

18) Матвей Войтенко – «из польской нации». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1789 г. – хорунжий, с 1791 г. – прапорщик, в 1802 г. переименован хорунжим. В 1809 г. ему было 73 года, он был женат на казачьей дочери, грамоты не знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 146 об., 147; д. 165, л. 188 об., 189].

19) Василий Григорьевич Доброгорский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с сентября 1788 г. – казаком, с ноября того же года – хорунжий, а с декабря того же года – прапорщик, в 1802 г. переименован хорунжим. В 1809 г. ему было 53 года, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 150 об., 151; д. 165, л. 192 об., 193].

20) Степан Васильевич Голиновский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1788 г. – казаком, с 1789 г. – полковой хорунжий, с 1791 г. – прапорщик, в 1802 г. переименован хорунжим. В 1804 г. ему был 51 год, он был женат на казачьей дочери, грамоты не знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 151 об., 152].

21) Фёдор Доможирский – «из польских уроженцев». В 1789 г., взяв бессрочный паспорт от польских командиров, ушёл в Россию. В 1795 г. числился казаком Кущёвского куреня [6, ф. 250, оп. 1, д. 31, л. 67].

22) Семён Иванович Орёл – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1789 г. – казаком, с 1790 г. – хорунжий, с 1791 г. – прапорщик, с 1802 г. – переименован в хорунжие, с 1803 г. – сотник. В 1805 г. ему было 54 года, он был женат на казачьей дочери Ефросинии Осиповне, имел двух сыновей: [Ерю] (восемь лет) и Семёна (один год), грамоту знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 55 об., 56].

23) Семён Моисеевич Шмалко (Шмако) – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1789 г. – казаком, с 1790 г. – хорунжий, с 1803 г. – сотник. В 1805 г. ему было 38 лет, он был женат на казачьей дочери, грамоты не знал [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 63 об., 64].

24) Андрей Яковлевич Левитович (Левытович) – «из польского товарицкого шляхетства» («из польских товарицких шляхетских детей»). Служил в ЧКВ: с 1789 г. – казаком, с 1793 г. – хорунжий, в 1802 г. утверждён в этом чине, с 1806 г. – сотник, с 1808 г. – полковой есаул. В 1809 г. ему было 34 года, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 68 об., 69; д. 165, л. 50 об., 51*].

25) Емельян Наумович Наумов – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1789 г. – казаком, с 1797 г. – сотенный есаул, с 1806 г. – полковой хорунжий. В 1809 г. ему было 35 лет, вдов, имел сыновей: Фому (20 лет) и Степана (12 лет), грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 79 об., 80; д. 165, л. 94 об., 95*].

26) Гаврило Васильевич Шинковецкий – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1789 г. – казаком, с 1804 г. – сотенный есаул. В 1804 г. ему было 32 года, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 97 об., 98*].

27) Григорий Голубыцкий (Голубицкий) – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с мая 1789 г. – казаком, с ноября того же года – уже хорунжий, с 1791 г. – прапорщик, в 1802 г. переименован хорунжим. В 1809 г. ему было 49 лет, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 151 об., 152; д. 165, л. 194 об., 195*].

28) Павел Андреевич Помело – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1790 г. – казаком, с 1794 г. – полковой есаул, с 1795 г. – капитан. В 1809 г. ему было 38 лет, он был женат на казачьей дочери, грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 114 об., 115; д. 165, л. 157 об., 158*].

29) Василий Васильевич Бойчевский – «из польского шляхетства». Служил в [Киевском] нижнем земском суде копиистом с 1782 г., а с 1786 г. – регистратором. В 1791 г. вступил в ЧКВ старшиной, с 1793 г. – полковой есаул, утверждён в этом чине в 1802 г. В 1805 г. ему было 42 года, он был холост, грамоту знал. Умер В.В. Бойчевский в 1809 г. [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 26 об., 27; д. 165, л. 52 об.*].

30) Николай Федотьевич Планкевич – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с января 1792 г. – казаком, с марта

того же года – уже сотник. В 1804 г. ему был 41 год, он был женат на старшинской дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 139 об., 140*].

31) Герасим Сидорович Кумпанец – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1793 г. – казаком, с 1799 г. – хорунжий, с 1800 г. – сотник, утверждён в этом чине в 1802 г. В 1805 г. ему было 59 лет, он был «женат на полячке», грамоты не знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 50 об., 51*].

32) Михайло Григорьевич Василенко – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1793 г. – казаком, с 1800 г. – сотенный есаул. В 1804 г. ему было 24 года, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 80 об., 81*].

33) Никита Яковлевич Доленский (Допинский) – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1793 г. – казаком, с 1802 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 32 года, он был женат на обер-офицерской дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 84 об., 85; д. 165, л. 78 об., 79*].

34) Яков Яковлевич Вербицкий – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1793 г. – казаком, с 1802 г. – сотенный есаул, с 1807 г. – хорунжий, с 1808 г. – «квартирмейстер». В 1809 г. ему был 31 год, он был женат на обер-офицерской дочери Евдокии Максимовне, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 86 об., 87; д. 165, л. 79 об., 80*].

35) Зот Васильевич Мельниковский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1793 г. – казаком, с 1804 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 33 года, он был женат на обер-офицерской дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 96 об., 97; д. 165, л. 128 об., 129*].

36) Михайло Михайлович [Копинский] – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1793 г. – казаком, с 1806 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 30 лет, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 131 об., 132*].

37) Юзеф Мазур (Добровольский) – «из пленных поляк», был в услужении у сотника Андрея Романовского, который в 1794 г. во время похода против «польских мятежников» находился при Главном Дежурстве графа А. В. Суворова-Рымникского. Из Варшавы А. Романовский отправил поляка «на

сию Черноморскую землю», где тот записался в курень Величковский ЧКВ [6, *ф. 249, оп. 1, д. 370, т. 3, л. 182*]. Любопытно, что этого же Ю. Мазура источник называет Юзеф (Езиф/Юзиф/Иосиф) Добровольский [6, *ф. 249, оп. 1, д. 370, т. 3, л. 183–187*].

38) Фёдор Димидович Маглионовский (Мигленовский) – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1794 г. (по другой версии с 1793 г.) – казаком, с 1800 г. – сотенный есаул, с 1803 г. – хорунжий. В 1809 г. ему было 29 лет, он был женат на обер-офицерской дочери Прасковье Михайловне, детей не имел, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 75 об., 76; д. 165, л. 90 об., 91*].

39) Евстратий Демьянович Токаревский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1794 г. – казаком, с 1800 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 29 лет, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 81 об., 82; д. 165, л. 75 об., 76*].

40) Демьян Васильевич Щиржецкий – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1794 г. – казаком, с 1808 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 39 лет, он был женат на дворянской дочери, грамоту знал [Там же, *л. 137 об., 138*].

41) Иван Петрович Летевский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1794 г. – казаком, с 1808 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 33 года, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [Там же, *л. 140 об., 141*].

42) Корнелий (Корней) Петрович Яворовский (Еворовский) – «из польского шляхетства». Служил в российских войсках: с 1790 г. – унтер-офицер, в апреле 1795 г. вышел в отставку по болезни вахмистром. В октябре 1795 г. вступил в ЧКВ сотенным есаулом, с 1799 г. – хорунжий, с 1803 г. – квартирмейстер, с 1808 г. – полковой есаул. В 1809 г. ему было 34 года, он был женат на казачьей дочери Татьяне Трофимовне, имел пятилетнего сына Григория, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 61 об., 62; д. 165, л. 48 об., 49*].

43) Яков Иванович Сарницкий (Сирницкий) – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1795 г. – казаком, с

1799 г. – сотенный есаул. В 1804 г. ему было 30 лет, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 80 об., 81*].

44) Степан Иванович Шрам – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1796 г. – казаком, с 1800 г. – сотенный есаул, с 1803 г. – хорунжий. В 1809 г. ему было 27 лет, он был женат на обер-офицерской дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 76 об., 77; д. 165, л. 92 об., 93*].

45) Пётр Макаревич Напивайко – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1798 г. – казаком, с 1802 г. – сотенный есаул, с 1807 г. – хорунжий. В 1809 г. ему было 26 лет, он был женат на казачьей дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 97 об., 98*].

46) Захарий Иванович Гачевский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1800 г. – казаком, с 1809 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему был 31 год, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 146 об., 147*].

47) Андрей Васильевич Башрабов – «из польского шляхетства». Служил в Екатеринославском суде: с 1780 г. – копиистом, с 1782 г. – подканцеляристом, с 1783 г. – канцеляристом, с 1784 г. – «репатратором». В 1802 г. вступил в ЧКВ сотенным есаулом, с 1807 г. – хорунжий. В 1809 г. ему был 41 год, он был женат на протоиерейской дочери, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 97 об., 98*].

48) Михайло Самойлович Гардовский – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1804 г. – казаком, с 1807 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 26 лет, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 134 об., 135*].

49) Фёдор Гордеевич Цалый Музила – «из польского шляхетства». Служил в Подольском губернском правлении: с 1797 г. – писцом, с 1801 г. – канцелярист, с 1803 г. – губернский регистратор. В 1805 г. вступил в ЧКВ сотенным есаулом. В 1809 г. ему было 28 лет, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 130 об., 131*].

50) Андрей Гордеевич Музила Цалый – «из польского шляхетства». Служил в ЧКВ: с 1805 г. – казаком, с 1809 г. – сотенный есаул. В 1809 г. ему было 23 года, он был холост, грамоту знал [6, *ф. 250, оп. 2, д. 165, л. 147 об., 148*].

51) Иван Крижановский – «из польских дворян». В 1809 г. служил в 7-м конном полку, числился казаком Полтавского куреня [6, ф. 249, оп. 5, д. 3, л. 21].

Судя по представленным данным, некоторые из этих казаков записывались в ЧКВ из бывших пленных (Ю. Мазур), другие уже служили в польской (Ф. Доможирский) или российской армии (К. П. Яворовский) или были чиновниками (В. В. Бойчевский, А. В. Башрабов, Ф. Г. Цалый Музила). Отметим, что кроме информации о конкретных лицах, в архивных фондах сохранились сообщения о зачислении в начале 1790-х гг. в ЧКВ «вольных людей, вышедших из Польши», а также выдаче билетов «вышедшим из польской службы жолнерам... отпущенным по желанию их в войско Черноморское» [6, ф. 249, оп. 1, д. 142, л. 5–7, 13]. В 1794 г. кошевой атаман Захарий Алексеевич Чепега сообщает, что «старшины и казаки при собрании сего войска поступили на службу из разных мест Российской империи и Польской области...» [6, ф. 250, оп. 1, д. 20, л. 12].

Любопытно, что поляки попадали на Кубань не только в качестве казаков, но и как православные священники. Данные о них были обнаружены и опубликованы главным специалистом ГАКК А. В. Бабичем. В списке послушников Екатерино-Лебяжской Черноморской Николаевской пустыни на 1800 г. значится шесть поляков. Вот их имена (два первых из них – «на всегдашнем пребывании», а четыре последующих – «на временном пребывании»):

1) Данило Турченяк – «из польских дворян, в общем послушании», уволен «от Войскового Правительства», 51 год;

2) Иван Чорный – «польской нации, князя Францишка подданный, в общем послушании», уволен «от Войскового Правительства», 61 год;

3) Данило Островерхий – «польской нации», приписан к Тимашевскому куреню, 40 лет;

4) Кирило Григоренко – «польской нации, помещика Орлекивского подданный», приписан к Щербиновскому куреню, 65 лет;

5) Михайло Сушицкий – «польской нации из священнических детей», приписан к Незамаевскому куреню, 54 года;

6) Захарий Садовской – «польской нации из священнических детей», приписан к Васюринскому куреню, 35 лет [2, с. 60].

Уже говорилось, что поступление новых лиц в ряды ЧКВ было связано со стремлением властей увеличить численность войска на южных рубежах России. Массовый приток польских шляхтичей наблюдался при формировании войска в 1787–1788 гг. и в 1793 г. Последняя дата, безусловно, связано со вторым разделом Речи Посполитой. Кроме того, поляки поступали в ряды казаков во время польского похода ЧКВ 1794–1795 гг. Служба в казачьем войске, по духу близком шляхетской идеологии, привлекала бедных, но гордых шляхтичей.

Показательными являются данные о численности казаков, имевших польские корни или связанных с землями бывшего Польского государства. При анализе формулярных списков 1804–1805 гг. удалось установить следующее: из пяти подполковников – двое «из польского шляхетства» (К. Т. Кордовский и П. Г. Бурнос), из шестнадцати войсковых полковников – один «из польского шляхетства» (Т. Ф. Рахмановский), из двух капитанов – один «из польских уроженцев» (И. И. Шрам), из восьмидесяти восьми полковых есаулов – четыре «из польского шляхетства» (И. И. Лубяный, И. Ф. Помазан, В. В. Бойчевский, В. Ф. Новицкий), из ста двух сотников – трое «из польского шляхетства» (Г. С. Кумпанец, С. И. Орёл, С. М. Шмалко) и двое «из польской нации» (К. Ф. Гребенный и Т. Д. Малий), из шестнадцати квартирмейстров – один «из польского шляхетства» (К. П. Яворовский), из девяноста пяти полковых хорунжих – один «из польских товаришских шляхетских детей» (А. Я. Левитович) и шестеро «из польского шляхетства» (Г. Т. Воропай, Л. М. Кулик, А. Н. Чернявский, Г. Я. Виташевский, Ф. Д. Маглионовский, С. И. Шрам), из двухсот восьми сотенных есаулов «грамоте знающих» – восемь «из польского шляхетства» (Е. Н. Наумов, Я. И. Сарницкий, М. Г. Василенко, Е. Д. Токаревский, Н. Я. Доленский, Я. Я. Вербицкий, З. В. Мельниковский, Г. В. Шинковецкий), из ста трёх

сотенных есаулов «грамоте не умеющих» – один «из польского шляхетства» (А. Савченко).

При этом следует отметить, что эти подсчёты грешат неточностями, так как в большинстве случаев сыновья польских шляхтичей уже записывались как потомки казаков, т. е. теряли этносоциальный маркер своих отцов. Так, сын П. Г. Бурноса – Корней Петрович Бурнос, ставший черноморским казаком в 1793 г., был записан в категорию «из штаб-офицерских детей» [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 50 об., 51; д. 165, л. 22 об., 23] и сын К. Т. Кордовского – Пётр Константинович Кордовский, ставший сотенным есаулом в 1798 г. – также «из штаб-офицерских детей» [6, ф. 250, оп. 2, д. 93, л. 72 об., 73] и ни слова о шляхетских корнях.

Заметим также, что не все потомки польских родов меняли родовое имя на казачье прозвище. Примером служат фамилии: Бойчевский, Вербицкий, Виташевский, Гардовский, Гачевский, Голиновский, Голубыцкий, Добровольский, Доброгорский, Доленский, Доможирский, Копинский, Кордовский, Крижановский, Летевский, Маглионовский, Мельниковский, Новицкий, Планкевич, Рахмановский, Сарниций, Токаревский, Щиржецкий, Яворовский.

Сложным остаётся вопрос о вероисповедании казаков из поляков, так как источники молчат. Предполагаем, что выбор веры был личным делом вновь поступивших. Как известно, в Российской империи католики могли сохранять свое вероисповедание даже на службе у православного государя, тем более, что правительство в конце XVIII – начале XIX в. стремилось интегрировать поляков в организм империи, чтобы они не чувствовали дискомфорта в новом государстве и не страдали от потери их родиной независимости. Скорее всего, в большинстве своём поступившие в казаки католики-поляки меняли вероисповедание, вступали в браки с казачьими дочерьми и старались интегрироваться в преобладающую казачью массу, делая карьеру. Но возможны и случаи сохранения веры предков в семье, тем более, если новые казаки из поляков привозили с собой жён-полек (ср. семьи Г. Я. Виташевского и Г. С. Кумпанейца).

В связи с этим становится более объяснимой информация о неизвестной католичке, погребённой вместе с наиболее достойными казачьими деятелями ЧКВ в конце XVIII – начале XIX в. Как сообщает архивный документ, «1887 года, июля 11 дня, при рытье рва для фундамента вновь строящейся в Екатеринодаре церкви, на месте бывшего Войскового собора, освящённого в 1804 году и разобранного в 1876 году, отрыты могилы, в которых схоронены были трупы – по признакам найденных в истлевших гробах предметов они признаны: один – кошевого атамана господина генерал-майора З. А. Чепеги; другой – войскового атамана генерал-майора Котляревского; третий – войскового протоиерея Романа Порохни; четвёртый – войскового полковника Алексея Височина; пятый – неизвестной женщины-католички и шестой – неизвестного отрока» [цит. по кн.: 18, с. 19]. Вероятно, эта женщина, сохранившая веру предков, была супругой одного из казачьих деятелей. Конкретным примером того, что казачьи лидеры вступали в брак с польками-католичками служит биография исполняющего должность наказного атамана ЧКВ (в 1844–1852 гг.) Г. А. Рашпиля, чья супруга – Каролина Адамовна, урождённая Лепарская, сохранила веру предков при переезде в Черноморию и подарила мужу семерых детей [6, ф. 690, оп. 1, д. 33, л. 31 об.; 10, с. 146].

Ещё одним любопытным фактом присутствия католиков в Черномории является сообщение о подготовке приезда в конце апреля 1826 г. в Екатеринодар супериора ордена иезуитов Иоанн Войшвилла, ежегодно объезжающего Кавказскую область для исповеди и приобщения святых таинств, проживающих здесь воинских чинов римско-католического вероисповедания. Ответственность за достойное пребывание католического священника на землях ЧКВ легла на войскового атамана Г. К. Матвеева [6, ф. 261, оп. 1, д. 229е].

Таким образом, потомки польских родов были составной частью многонационального черноморского казачества, сыграв заметную роль в построении нового этнополитического организма на южных рубежах Российской империи. Память о польских корнях могла постепенно стираться или уже не быть такой значимой как раньше. Поляки-казаки прочно интег-

рировались в войсковую структуру. Сообщения о поляках в рядах ЧКВ становятся всё более эпизодическими. Только с преобразованием ЧКВ, которое в 1860 г. вошло в состав вновь образованного Кубанского казачьего войска, в его составе вновь появляется множество польских фамилий и приверженцев католицизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Алмазов Б.А.* Военная история казачества. М., 2008.
2. *Бабич А.В.* Православные священники Кубани – выходцы из западных губерний Российской империи // Мир славян Северного Кавказа. Вып. 4. / Под ред. О.В. Матвеева. Краснодар, 2008.
3. *Бентковский И.В.* Заселение Черномории с 1792 по 1825 г. // Памятная книжка Кубанской области. Екатеринодар, 1881.
4. *Бондарь Н.И.* Кубанское казачество // Очерки традиционной культуры казачеств России. Т. 1. М.; Краснодар, 2002.
5. *Васильев И.Ю.* Роль шляхетского элемента в формировании системы ценностей запорожского казачества // Культурная жизнь Юга России. 2006. № 4 (18).
6. Государственный архив Краснодарского края.
7. *Грушевский М.С.* Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями. Донецк, 2007.
8. *Дмитренко И.И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. 3. СПб., 1896.
9. *Дмитриев М.В.* Польская шляхта в XVI–XVIII вв. // Европейское дворянство XVI–XVII вв.: границы сословия. М., 1997.
10. *Клочков О.Б.* Польский «след» в судьбе генерала Г.А. Рашиля // Поляки в России: история и современность / Отв. ред. А.И. Селицкий. Краснодар, 2007.
11. *Короленко П.П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Екатеринодар, 1896.
12. *Короленко П.П.* Предки кубанских казаков на Днепре // Кубанский сборник. Т. VIII. Екатеринодар, 1901.
13. *Костомаров Н.И.* Казаки. М., 1995.
14. Кубань и казачество (конец XVIII в. – 1920 г.): Историко-правовое исследование / Научн. ред. Л.П. Рассказов. Ростов н/Д., 2003.
15. *Лескинен М.В.* Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. М., 2002.
16. Первая перепись казаков-переселенцев на Кубань в конце XVIII в.: исторические документы. Краснодар, 2006.

17. *Скальковский А.А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Ч. 3. Одесса, 1886.
18. *Соловьёв В.А.* Екатеринодарская крепость. Краснодар, 2006.
19. *Тананаева Л.И.* Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. М., 1979.
20. [Трёхбратов Б.А.] Бурнос Пётр Григорьевич // Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времён до октября 1917 г. / Сост. и научн. ред. Б.А. Трёхбратов. Краснодар, 1997.
21. *Флоря Б.Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. 2002. № 2.
22. [Фролов Б.Е.] Переселение ЧКВ на Кубань // Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времён до октября 1917 г. / Сост. и научн. ред. Б.А. Трёхбратов. Краснодар, 1997.
23. *Фролов Б.Е.* Национальный состав Черноморского казачьего войска (1787–1860 гг.) // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2002. № 2.
24. *Фролов Б.Е.* Переселение Черноморского казачьего войска на Кубань. Краснодар, 2005.
25. *Шевченко Г.Н.* Черноморское казачество в конце XVIII – первой половине XIX в. Сословный строй. Социальные отношения. Краснодар, 1993.
26. *Шкуро В.И.* Сын шляхтича Пётр Григорьевич Бурнос – третий в ряду кубанских георгиевских кавалеров // Поляки в России: XVII–XX вв.: Материалы Межд. науч. конф. / Науч. ред. и сост. А.И. Селицкий. Краснодар, 2003.
27. *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска. Т. 1. Екатеринодар, 1910.
28. *Яворницкий Д.И.* История запорожских казаков. Т. 2. Киев, 1990.
29. *Niesiecki K.* Herbarz Polski. Т. 8. Lipsk, 1841.
30. *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. Warszawa, 1979.
31. *Енциклопедія сучасної України* Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://esu.com.ua/>

Ірина СКИБІЦЬКА,
*кандидат історичних наук, голова
Краснодарської крайової громадської організації
«Співдружність Кубань – Україна»,
(м. Краснодар, Росія)*

**НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ В ПОЛІТИЦІ
РОСІЙСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ
ЩОДО ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ
НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ КАВКАЗЬКОЇ ВІЙНИ**

Заселення козаками Закубанья і Чорноморського узбережжя було важливою складовою частиною стратегії російського командування у війні на Північно-Західному Кавказі. Козацька колонізація мала стати дієвим засобом в досягненні основної мети – підкоренні горців. У березні 1830 р. було затверджено Постановлення Петербурзького комітету про управління кавказькими горцями. На захоплених черкеських землях планувалося створення особливої російської провінції у відомстві начальника кавказького краю. Генерал О.О. Вельямінов бачив безпосередню користь саме в козацькому поселенні, припускаючи, що всі горці, які залишалися між верхньою Кубанню і Урупом, підкоряться. А підкорення закубанських горців, що живуть між Лабою і берегом Чорного моря, значно полегшиться [10, с. 45]. Імператор Микола I також вважав за необхідне заселяти козацьким населенням низовини Кавказьких гір. При цьому будівництво станиць мало починатися тільки після підкорення горців на даній території. Козаки чорноморські і лінійні не повинні були виселятися цілими станицями, а переселятися добровільно за власним бажанням. Планувалося при необхідності поповнення Чорноморії новими колоністами, вихідцями з малоросійських губерній [10, с. 98].

У 1844 р. генерал-ад'ютант О.І. Будберг запропонував переселити за Кубань азовських козаків і утворити з них Закубанське козацьке військо. Його територія мала охоплювати землю племені натухайцев. Для посилення Азовського війська

передбачалося приймати до нього добровільних переселенців з Росії та горців, які визнали російську владу і дали присягу цареві. Однак козаки не прагнули залишати насиджені місця і з 4369 козаків, за Кубань були готові переселитися тільки 667 осіб, і цей проект було відкладено на невизначений термін. Вирішуючи проблему нестачі переселенців, віце-адмірал Л. М. Серебряков хотів скористатися заворушеннями, що відбувалися в землях горців 1851 року і на землях азовських козаків, котрих планувалося переселити за Кубань, поселити черкеських вихідців, які бажають перейти під покровительство Росії. Згідно з цим проектом козацька колонізація мала охопити простір від гирла Кубані і околиць Анапи на схід до річки Адагум [7, с. 293–297].

Незважаючи на численні проекти, з початку 40-х рр. колонізація Закубанья здійснювалася повільними темпами, обмежуючись тереном між Лабою і Кубанню [3, с. 1]. Активне просування в питанні колонізації починається з моменту призначення в 1856 р. головнокомандувачем Кавказької армії князя О. І. Барятинського. Восени 1857 р. О. І. Барятинський доручив Головному штабу армії та особисто його начальнику Д. О. Мілютіну розробити проект колонізації російським козацьким населенням Північного Кавказу. Детальну розробку проекту колонізації князь доручив новому начальнику Кубанської області генералу М. І. Євдокимову. Вже 14 листопада 1860 р. останній надав головнокомандувачу детальний план, згідно з яким всі горці повинні були бути виселені з гір на рівнини, прилеглі до лівих берегів Кубані і Великої Лаби. Нагорні і передгірні місця заселялися козацьким населенням. У заселенні Закубанського краю за проектом М. І. Євдокимова повинні були взяти участь також чорноморські й азовські козаки. За його підрахунками для заселення 60 станиць в Закубанському краї було необхідно 18 000 тисяч родин або 90 000 тисяч душ обох статей. Він підрахував, що тільки внутрішні станиці 1-ї, 4-ї, 5-ї та 6-ї бригад Кавказького лінійного козацького війська складають 20 000 родин в кількості 100 000 тисяч душ, що цілком вистачало для заселення Закубанья. Однак покладати весь тягар колонізації на лінійців Євдокимов не хотів і запропонував О. І. Барятинському взяти

від лінійного війська на переселення 40 000 тисяч, від Чорноморського 45 000 тисяч душ обох статей, а в Натухайський округ переселити Азовське військо, яке налічувало 4740 душ чоловічої статі [7, с. 311–316].

Навесні 1861 р. генерал М. І. Євдокимов був готовий приступити до реалізації задуманого плану в повному обсязі, що дозволило б, на його думку, здійснити заселення великого простору між рр. Лабою і Білою. Однак О. І. Барятинський не наважувався дати дозвіл на виконання такого масштабного плану колонізації. Князь побоювався, що подібні заходи могли б розпалити хвилювання в козацькому середовищі, що було б вкрай небезпечно в міжнародних умовах того часу [7, с. 320].

У квітні 1861 р. головнокомандувач Кавказької армії генерал-фельдмаршал князь О. І. Барятинський наказав будувати за Кубанню нові станиці і переселяти туди, фактично в повному складі, деякі станиці Кубанської області. До переселення готували Щербинівську, Конеловську, Спіцевську, Сергієвську, Олександрівську, Круглолеську і Грушовську станиці. Побоювання О. І. Барятинського щодо чорноморських козаків виявилися не марними: ще в лютому 1861 р. станичні громади Щербинівської та Конеловської підготували свої пропозиції з обґрунтуванням, чому не можна переселяти чорноморців цілими станицями за Кубань. Вони запропонували кількість 770 родин з війська Чорноморського, розкласти не на дві станиці (Щербинівську й Конеловську), а на все станиці колишнього Чорноморського війська. Вони підготували відповідного листа до головнокомандувача Кавказької армії О. І. Барятинського і наказного отамана Кубанського козацького війська М. І. Євдокимова [7, с. 331–332].

У зв'язку з необхідністю заселення великою кількістю козацьких родин передгір'їв по обох скатах Кавказького хребту від р. Лаби до Анапи, головнокомандувач розпорядився почати переселення по округах, з початку Єйського округу, як найбільш віддаленого від театру військових дій, потім Єкатеринодарського і Таманського округів. Військовому начальству надавалася можливість призначати станиці і число сімейств з кожної станиці, при цьому станичні громади повинні були призначати самі сімейства до переселення, або за бажанням, або

за громадським присудом, або за жеребом. Також планувалося призначити переселенців з станиць, прилеглих до моря, лиманів та р. Кубані. Жителі приморських станиць повинні були бути поселені разом з азовськими козаками на березі Чорного моря, при гирлах головних річок. На землях, що мали звільнити козаки, О. І. Барятинський дав дозвіл селити землевласників («собственников-землевладельцев») з числа козаків і навіть інших людей вільних станів. Для відшкодування військового капіталу, він дозволив пустити в продаж частину козацьких земель [5, *ф. 347, оп. 1, д. 44, л. 9–10*], що було грубим порушенням попередніх законів і козацьких прав.

Щоб здійснити такий масштабний проект колонізації, князь О. І. Барятинський прагнув створити нове козацьке військо, здатне покірно виконувати будь-які накази військового командування, на відміну від чорноморських козаків. Тому в жовтні 1860 р. він підготував проект перетворення Чорноморського і Кавказького лінійного козацьких військ, згідно з яким Чорноморське військо підлягало перейменуванню на Кубанське козацьке військо, до його складу надходили перші шість бригад Кавказького лінійного війська, а решта останнього утворювала особливе військо під назвою Терського [5, *ф. 347, оп. 1, д. 38, л. 4*].

Відомий кубанський історик П. П. Короленко відзначав, що за проектом Барятинського Чорноморське і Кавказьке лінійне військо не тільки були перетасовані як колода карт, але і позбавлені своєї назви [7, *с. 321*]. О. І. Барятинський не довіряв чорноморським козакам і з цієї причини прагнув якомога швидше злити їх з російським козацьким елементом. Якщо чорноморці були для уряду періодично неблагонадійними, козаки-лінійці не протиставляли себе Росії і не прагнули відокремитися від неї.

Однак здійснити проект Барятинського в повній мірі не вдалося внаслідок історично сформованих різних типів політичних культур. Чорноморці не могли змиритися з можливістю відриву їх від земель дідів, дарованих Катериною II, і переселенням їх цілими станицями за Кубань. З юридичної точки зору чорноморські козаки мали рацію. Вони підкреслювали, що мали невід'ємне право на землі, пожалувані імпе-

ратрицею. Важливо відзначити, що М. І. Євдокимов діяв, не маючи дозволу імператора, а керувався лише розпорядженням головнокомандувача О. І. Барятинського.

Козаків підтримав генерал-майор Я. Г. Кухаренко: він вказав козакам на те, що кавказьке начальство «не решиться передвигать целое казачье войско с его населением на другое место жительства» і порадив довести розпорядження князя Барятинського до відома імператора [7, с. 327]. Лист, підготовлений дворянами колишнього Чорноморського козацького війська, викликав обурення вищого військового командування. Особливо його обурювали вимоги чорноморців «о возвращении Кубанскому войску прежнего имени "Черноморского"».

Ставлення князя Барятинського до чорноморців наочно відображено у листі з Дрездена від 14 (26) червня 1861 р. до Мілютіна про дії Євдокимова: «Весьма прискорбно было для меня увидеть, какой неблагоприятный оборот приняло казачье дело... Я, признаться, удивлен, до какой степени он в этом случае не оправдал моих ожиданий... По-моему, какие бы ни возникали временные затруднения, мы должны ненарушимо соблюдать основную нашу цель, состоящую в постепенном перенесении казачьих линий на дальнейшие пункты и с этою целью всеми мерами заинтересовать казачьи сословия к переселению». Далі Барятинський підкреслював: «По моему мнению, следует сделать весьма ясную и громкую оговорку этого исключения в пользу Кавказского казачьего войска и не в пример другим, так как оно стоит в исключительном положении, столь долго лицом к лицу с неприятелем... Нет никакого сомнения, что все эти недоразумения и неурядицы были следствием подстрекательств так называемого казачьего дворянства и в особенности черноморских панов... С самого моего прибытия главнокомандующим на Кавказ я с каким-то невольным недоверием смотрел на черноморских казаков. Поэтому я в особенности почел долгом слить их в одно, по возможности скорее, с прекрасным нашим казачьим русским элементом на Кавказе». Барятинський радив Мілютіну викликати в Петербург генерала Кухаренка і тим самим тимчасово видалити його від впливу на Кавказі, бо нібито мав інформацію, що Кухаренко прагне стати отаманом чорноморців

з окремим управлінням. Пізніше, 29 серпня (10 вересня) і 3 (15) вересня 1861 р. Бярятинський писав Олександрю II, який в цей час збирався відвідати Кавказ, про свої думки з приводу переселення козаків [6, с. 377–382, 381–383].

24 червня 1861 р. генерал М. І. Євдокимов отримав секретне розпорядження військового міністра генерал-ад'ютанта Д. О. Мілютіна провести секретне дізнання і з'ясувати, хто з колишніх чорноморських козаків склав цього листа. Після чого особи, що сприяли хвилюванням, повинні були бути видалені з Кавказу, а викриті в злочинних діях повинні були бути віддані до військового суду [1, с. 914]. Обурений опором чорноморців генерал Євдокимов повідомляв із Ставрополя військовому міністру наступне: «Из затруднений, встреченных в Кубанской области при наряде казаков на переселение, выяснилось, что особенных правительственных мер требует Черноморье. Большинство тамошнего дворянства, наследуя и храня заповеди бывшего малороссийского гетмана Мазепы, старается поддерживать дух отдельной национальности в мысли простого народа, им же угнетенного. Оно ропщет на присоединение 6-ти бригад кавказских казаков единственно от того, что боится внесения в Черноморию внешних идей и изменения прежнего порядка, утвердившего в Черномории дух ненависти к москалям и за панами право безнаказанного притеснения казаков. Я только теперь узнал Черноморию и убедился, что это язва на теле русской земли излечима только при совершенном слиянии ее с кавказскими казаками и при уменьшении панства» [9].

Слід зазначити, що проект масового переселення сколихнув не тільки чорноморців: опір військовому командуванню надавали і козаки колишнього 1-го Хоперського полку, відмовляючись переселятися за Лабу. Історик Ф. А. Щербина писав, що в Кубанському війську Хоперський полк був найстарішим, при зародженні хоперського війська, частину його склали вихідці зі Слобідської України разом із запорожцями. Як наслідок, це вело до того, «что запорожские порядки, обычаи и дух должны были лечь в основу организации Хоперского войска» [15, с. 212]. Звідси неприйняття хоперцями свавілля, що чинило військове командування.

Не отримавши позитивної відповіді на свої прохання від графа Євдокимова і головнокомандувача князя Барятинського, представники козаків станиць Круглолеської, Северної та Олександрівської без дозволу начальства покинули місце служби і самовільно з'явилися в Петергоф до Олександра II з проханням. Так само як і чорноморці, хоперці вказували на неправомочність оголошеного розпорядження про переселення за Лабу протягом шести місяців майже всього Хоперського полку. Козаки прохали імператора скасувати переселення, що загрожувало їм господарським розоренням, залишити їх на колишніх місцях проживання, котрі були подаровані їм імператором Миколою I у 1845 р., і здійснювати переселення «посредством выбора охотников», а якщо їх не вистачить – за жеребом. Прохання козаків імператором прийнято не було, вони були заарештовані, а їх долю мало вирішувати місцеве військове начальство [1, с. 918–919].

Таким чином, намічене на 1861 р. масштабне переселення було зірване. Розчарований імператор змушений був затвердити розпорядження графа М. І. Євдокимова про скасування переселення за Кубань станиць 1-го Хоперського і Ставропольського полків, а також 770 сімей з Єйського округу. Крім того, військове керівництво змушене було піти на певні поступки, щоб розрядити ситуацію і залучити якомога більше «охотників» (охочих) з числа козаків. Кубанському козацькому війську надавалися в користування землі в передгір'ях західної частині Кавказького хребта, що звільнялися від горців. Заселення мало здійснюватися переважно за рахунок охочих, а в разі нестачі переселяти певну кількість сімей від усього Кубанського війська за жеребом або за громадськими присудами станичників.

Національний фактор в політиці російського командування при створенні Кубанського козацького війська у 1860 р. привніс зміни в етнічний склад колишнього Чорноморського війська. Новостворене Кубанське козацьке військо було поповнене бригадами Кавказького лінійного війська (західна половина якого складалася переважно з донських козаків і одноворців, головним чином російського походження). Крім цього, на етнічний склад козацтва вплинув процес колонізації Західного Кавказу. З 1861 по 1865 р. на Західному Кавказі було

оселено російського населення близько 90 станиць і селищ в кількості 16 000 родин. До цього числа належало 147 офіцерських родин Кубанського війська, 3850 козацьких родин колишнього Чорноморського війська, 4490 – Кавказького лінійного війська, 51 – Терського, 1008 – Донського, 1051 – Азовського, 425 – Оренбурзького, 83 – Уральського, одружені нижчі чини Кавказької армії склали 1014 родин. Всі інші переселенці були з селян і міщан різних міст і губерній. У їх числі – малоросійські козаки і селяни Полтавської, Воронежської, Харківської, Чернігівської губерній [8, с. 48]. З Кубанського козацького війська до етнічних українців, перш за все, слід віднести родини чорноморських і азовських козаків. Важливий і той факт, що командування намагалося селити їх упереміш, хоча козаки бажали селитися окремо, з урахуванням своїх етнокультурних особливостей. Однак влада переслідувала прямо протилежну мету, спрямовану на якнайшвидшу етнокультурну асиміляцію, щоб не допустити будь-яких сепаратистських виступів.

Про національну самоідентичність чорноморців писав відомий географ М. І. Венюков: «В бывшем Черноморском войске, состоящем из малороссиян и хранящем предания Запорожской Сечи, эта отдельность принимает вид национальности и выражается нерасположением к иногородцам, которых казаки недружелюбно называют москалями» [4, с. 252–253]. Незважаючи на певну етнокультурну асиміляцію, Чорноморія продовжувала зберігати специфічні особливості в управлінні, землеволодіння та землекористування, а головне – в культурі, самосвідомості та мові.

Директор Науково-дослідного центру традиційної культури при Кубанському козакому хорі професор М. І. Бондар з політичних причин насаджує на Кубані теорію, згідно з якою вже на початку XX ст. нібито склався єдиний субетнос «кубанське козацтво», що відірвався від українського народу. Це спростовують дослідження В. К. Чумаченка, Н. О. Супрун-Яремко, Д. Д. Білого [11; 14; 12; 13; 2]. Національна ідентичність чорноморців яскраво проявилася у вигляді гострих протиріч між ними і козаками-лінійцями в період Громадянської війни 1918–1920 рр., коли перші орієнтувалися на союз із Україною, а другі виступали за єдину і неподільну Росію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т. XII. Тифлис, 1904. 1558 с.
2. *Білий Д.Д.* Українці Кубані в 1792–1921 роках: Еволюція соціальних ідентичностей. Монографія. Львів – Донецьк, 2009. 543 с.
3. [*Венюков М.И.*] М. В. Население Северо-Западного Кавказа в три эпохи его колонизации русскими: в 1841, 1860 и 1863 годах // Известия Императорского Русского географического общества. СПб., 1864. Кн. 1. Отдел II. С. 1–8.
4. *Венюков М.И.* К истории заселения Западного Кавказа, 1861–1863 гг. // Русская старина. 1878. № 6. С. 249–270.
5. Государственный архив Краснодарского края.
6. *Зиссерман А.Л.* Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. 1815–1879. Т. II. М., 1890. XVIII, 458 с.
7. *Короленко П.П.* Переселение казаков за Кубань в 1861 г. с приложением документов и записка полковника Шарапа // Кубанский сборник. Т. XVI. Екатеринодар, 1911. 1-я паг. С. 263–576.
8. *Кравцов И.С.* Кавказ и его военачальники: Н.Н. Муравьев, князь А.И. Барятинский, граф Н.И. Евдокимов. 1854–1864. М., 2007. 80 с.
9. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Ф. 169. Карт. 63. Ед. хр. 38. Л. 3 об. – 4.
10. Проекты и планы о покорении горцев на Западном Кавказе // Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзия и реальность, начало XIX – начало XX вв. / Сост. Я.А. Гордин и др. СПб., 2005.
11. *Супрун-Яремко Н.А.* Украинский субэтнос на Кубани // Культурная жизнь Юга России. Краснодар, 2003. №3. С. 51–56.
12. *Супрун-Яремко Н.* Народна пісня українців історичної Чорноморії в контексті історії і сучасності // Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 2005. №3/4. С.60–73.
13. *Супрун-Яремко Н.О.* Українці Кубані та їх пісні: Монографія. В 2 ч. К., 2005. 784 с.
14. *Чумаченко В.К.* Идентичность кубанского казачества (научный и идеологический аспекты проблемы) // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям: матеріали науково-практичної конференції. (Матеріали науково-практичної конференції, м. Донецьк, 17 грудня 2004 р.). Донецьк, 2004. С. 194–200.
15. *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска. Т. II. История войны казаков с закубанскими горами. Екатеринодар, 1913.

Ігор ТОДОРОВ,

*доктор історичних наук, професор, директор
центру міжнародної безпеки та євроатлантичної інтеграції
Ужгородського національного університету*

РУМУНСЬКА ВЗАЄМОДІЯ З НАТО В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Вступ до Альянсу фундаментально змінив статус Румунії на євроатлантичному просторі. Для Румунії членство в НАТО означає наявність гарантій безпеки і стабільності яких країна не мала протягом усієї своєї історії. Румунія виступає за розширення присутності НАТО в Чорноморському регіоні, а також за поглиблення співпраці між Північноатлантичним альянсом та Україною, Молдовою і Грузією. 9 жовтня 2017 р. розпочалось розгортання нової багатонаціональної бригади на території Румунії в рамках своєї стратегії зі зміцнення східних кордонів у зв'язку з агресією Росії на Сході України та анексією нею Кримського півострова. До складу контингенту входитимуть військовослужбовці 10 держав-членів НАТО, проте переважатимуть серед них румунські військові. Багатонаціональні батальйони НАТО, дислоковані в Румунії, є частиною заходів Альянсу щодо стримування РФ. Румунія активно підтримує збільшення присутності Альянсу в Чорноморському регіоні. Російська інвазія в Україну стала реальним каталізатором цих процесів. Конкретними проявами активізації участі Румунії в НАТО стало створення бюро контррозвідки Організації, розгортання багатонаціональної бригади, збільшення загальної присутності альянсу в регіоні. Саме такі рішучі дії спроможні зупинити агресивну політику Російської федерації. Проте, Альянс потребує більш акцентованої спільної стратегії у довготривалому вимірі, діалогу з позиції сильної оборони і стримування.

Ключові слова: членство в НАТО, Румунія, Чорноморський регіон, агресія Росії, спільна стратегія НАТО, сильна оборона і стримування.

Вступ до Альянсу фундаментально кардинально змінив статус Румунії. Для Румунії членство в НАТО означає наявність гарантій безпеки і стабільності яких країна не мала протягом

усієї своєї історії. Румунія була першою країною, що приєдналась на початку 1994 р. до ініціативи альянсу «Партнерство заради миру». Офіційно Румунія увійшла до Організації Північноатлантичного договору в березні 2004 року після рішення, прийнятого на саміті в Празі в листопаді 2002 року. Тоді союзники запросили до членства сім країн – Болгарію, Естонію, Латвію, Литву, Румунію, Словаччину та Словенію. 29 березня 2004 року Румунія подала документи про ратифікацію Державному департаменту США – депозитарію Північноатлантичного договору. Відповідно до закону, прийнятого у 2005 році, "День НАТО в Румунії" відзначається на початку квітня.

Для Румунії вступ до альянсу став важливим чинником з вирішальним впливом на зовнішню і внутрішню політику країни. Членство в НАТО представляє гарантію безпеки і зовнішньої стабільності, що є життєво важливим для забезпечення успішного розвитку країни. Румунія відіграє активну роль в просуванні цінностей і завдань альянсу, вона бере участь в практично всіх операціях і місіях Альянсу. Незважаючи на розбіжності в парламенті і серед населення країни, Румунія свого часу підтримала НАТО в косовській кампанії і надала офіційно надала свій повітряний простір для використання силами Альянсу.

У Бухаресті 2-4 квітня 2008 року пройшов саміт НАТО. Це була найбільша в історії Альянсу зустріч: у ній взяли участь усі глав держав і урядів організації, а також керівники багатьох країн-партнерів. Для України той саміт мав особливе значення, адже на ньому розглядалася питання надання Грузії і Україні статусу кандидата на вступ до Альянсу. І хоча через недалекоглядну позицію деяких західноєвропейських країн, Україна не отримала Плану дій щодо членства, проте в п.23 Декларації Бухарестського саміту було зафіксовано, що вона буде членом НАТО [1].

Основними цілями Румунії як члена Альянсу є: надійний і відповідний союз на основі твердого трансатлантичного партнерства, здатного ефективно реагувати на нові загрози безпеці; надійне та динамічне трансатлантичне партнерство є вирішальним фактором у вирішенні нових ризиків безпеки, що

стоять перед трансатлантичним співтовариством; виконання зобов'язань як члена НАТО щодо участі в операціях та місіях НАТО. Румунія, як і Україна, бере участь у всіх місіях та операціях Альянсу, включаючи ті, що проходили за межами євроатлантичного регіону. Країна підтримує роль НАТО у забезпеченні стабільності та регіонального співробітництва в безпосередній близькості від Румунії (Балкани та Чорноморський регіон). Румунія вважає, що євроатлантичний кордон, заснований на демократії, свободі та безпеці, не повинен зупинятися на його східному кордоні. Європа не може бути повною без інтеграції України, Грузії та Західних Балкан у європейські та євроатлантичні структури. Румунія вважає, що партнерства НАТО з ЄС та ООН забезпечують співпрацю у питаннях, що становлять спільний інтерес, і значною мірою сприяють протидії загрозам та викликам міжнародної безпеки. Румунія продовжуватиме сприяти процесу трансформації НАТО, спрямованій на посилення реагування на нові види загроз (тероризм, розповсюдження зброї масового знищення) [2].

В 2014 році протиправні дії Росії докорінно змінили безпекову ситуацію в Європі і світі. Саме тому Румунія ініціювала створення Бюро контррозвідки НАТО. Президент Клаус Йоганніс звернувся до парламенту з ініціативою про відкриття у румунській столиці такої структури. Створення на території Румунії загону контррозвідки НАТО було покликане сприяти зміцненню безпеки сил Альянсу в регіоні та протидії гібридним війнам. Ця ініціатива висунута в контексті виконання Румунією зобов'язань, взятих під час липневого 2016 року саміту Північноатлантичного альянсу у Варшаві, а також з метою зміцнення позицій НАТО у Південно-Східній Європі [3].

У разі заморожування взаємин Туреччина-НАТО (така тенденція має місце), найважливішим партнером Північноатлантичного альянсу в Чорноморському регіоні стане Румунія. США спробують компенсувати втрачену довіру до Туреччини зближенням із Румунією [4].

Росія традиційно звинувачує НАТО у спробі оточити її та загрожуючи стабільності в Східній Європі, яку НАТО заперечує. Чорноморські країни Румунія, Болгарія та Туреччина є членами НАТО, Грузія та Україна прагнуть приєднатися до

альянсу. Сили НАТО мають на меті розвивати свою присутність у Чорноморському регіоні, багатому на нафту і газ, без загострення напруженості, втім чітко і послідовно протистояти планам Росії створити тут буферну зону. Російська операція по розміщенню військ в регіоні Південної Осетії в Грузії, анексія Криму, організація та підтримка сепаратистів на сході України з 2014 року підняли ставки.

В травні 2016 р. Генеральний секретар НАТО Йенс Столтенберг відвідав Бухарест. Він високо оцінив внесок Румунії в безпеку регіону Чорного моря, її зобов'язання збільшити витрати на оборону до 2% ВВП та продовження участі в місіях під проводом НАТО в Афганістані та Косові. Він подякував Румунії за прийняття важливих активів НАТО, включаючи багатонаціональний відділ південно-східних штабів та блок з питань інтеграції сил НАТО в Бухаресті. Було також констатовано, що Румунія робить важливий внесок у систему захисту від балістичних ракет і відіграє ключову роль у проектуванні стабільності за її межами, у Молдові, Грузії та Україні [5].

Верховна рада оборони Румунії навесні 2017 р. затвердила мандат, з яким Румунія йшла на зустріч НАТО в Брюсселі в кінці травня 2017. Очікування Румунії було пов'язане з підтвердженням важливості трансатлантичних відносин, що базується на єдності і солідарності між союзниками. В ході травневої зустрічі альянсу були відзначені внески Румунії в НАТО, зокрема, в забезпеченні європейської та євроатлантичної безпеки і окреслені нові напрямки діяльності в рамках підготовки Саміту 2018 року. Верховна Рада оборони Румунії також затвердила оновлену версію Програми оснащення армії. Рішення було прийнято в умовах коли оборонні витрати вже склали в цьому році 2% від ВВП від державного бюджету. Програма спрямована на трансформацію, розвиток і оснащення армії до 2026 року. Її цілями є забезпечення необхідних війську можливостей для захисту національних інтересів і виконання міжнародних зобов'язань. Програмою, узгодженою з керівництвом НАТО, ініційовані проекти з оснащення та участі національних економічних операторів у виробництві деяких видів військової техніки, як наприклад: броньовані транс-

портери, броньовані та неброньовані автомобілі, багатоцільові літаки, системи командування і управління та корвети [6]. Румунія направить власний військовий контингент (120 військовослужбовців) для поповнення бойової групи НАТО, яка розташована на території Польщі [7].

9 жовтня 2017 р. у Румунії почала функціонувати багатонаціональна бригада НАТО, яку було розгорнуто у зв'язку з російською експансією. Цей підрозділ спочатку був побудований на базі румунської бригади (до 4000 солдатів) і підтриманий контингентами з дев'яти інших країн НАТО. Його доповнює 900 військовослужбовців США. Сухопутний компонент нараховуватиме 3-4 тисячі осіб, проте більшість із них складатимуть румунські солдати. Наступним за Румунією найбільшим контрибутором багатонаціональної бригади є Польща. Болгарія, Італія і Португалія також долучилися до діяльності багатонаціональних сил НАТО в Румунії. Очікується, що і ФРН надасть своїх солдат для цієї місії. У частині військово-морської присутності планується збільшити кількість візитів кораблів ВМФ країн-членів НАТО до портів Румунії і Болгарії. Військово-повітряний компонент також буде посилений – очікується збільшення присутності ВПС Великої Британії, які будуть діяти спільно із літаками ВПС Канади та Португалії. Останні на сьогодні здійснюють патрулювання повітряного простору над Румунією. Розгортання додаткових сил буде сигналом рішучості НАТО відповідати на російські виклики [8]. В контексті реакції на агресію РФ в Україні, НАТО сформувало також ще чотири багатонаціональні батальйони – у Литві, Латвії, Естонії та Польщі. Їхньою метою є стримування Росії на східних кордонах Альянсу[9]. Східні європейці хочуть, щоб новий щит НАТО з захисту балістичних ракет, який включав компоненти в Румунії, був частиною східної позиції НАТО протидії Росії. НАТО вважає, що порівняно легка багатонаціональна модель нагадує союзу підтримку Західного Берліну у 1950-х роках, коли присутність британських, французьких та американських сил не дала змоги Радянському Союзу контролювати весь Берлін. Згідно 5-й статті Північно-атлантичного договору, напад на одного союзника – це напад на всіх. Це зокрема означає, що всі 29 країн-членів НАТО будуть

зобов'язані відповідати у разі будь-якої потенційної російської агресії. Посилена присутність НАТО в Румунії є дипломатичним успіхом для Бухареста. Румунія сподівається на більшу військову присутність НАТО на Чорному морі. Важливість цього збільшується в умовах, коли Болгарія боїться провокувати Росію, а Туреччина підтримує лише обмежене посилення НАТО в регіоні [10].

На початку жовтня 2017 р. в Бухаресті відбулося засідання 63-ї щорічної Парламентської асамблеї НАТО. Щорічна сесія в Бухаресті об'єднала близько 300 делегатів з 29 країн-членів НАТО, а також з 23 країн-партнерів та спостерігачів. ПА НАТО представляє членів національних парламентів і забезпечує важливий зв'язок між Альянсом та громадянами в Євро-атлантичному регіоні [11]. Парламентарі з країн НАТО і країн партнерів, оцінили виклики, що стоять перед альянсом, включаючи напружені відносини з Росією, безпеку навколо Чорного моря, загрози терору, що походять з зони Близького Сходу та нові тенденції в проведенні інформаційних війн. У серії резолюцій законодавці ПА НАТО спонукають членів Альянсу поважати зобов'язання збільшувати військові бюджети, зменшити фрагментацію європейської оборонної промисловості, підтримувати технічну перевагу НАТО та поглиблювати зв'язки з Європейським Союзом. Депутати розглянули відносини Альянсу з Москвою на підставі суперечливих військових навчань в Білорусі, що відбулися у вересні 2017 р. Генсек НАТО Й. Столтенберг, зокрема, висловив стурбованість щодо відсутності прозорості під час проведення російсько-білоруських навчань "Запад-2017" і закликав Росію виконувати свої міжнародні зобов'язання [12]. ПА НАТО закликала союзників до подальшої відданості у стримуванні і протидії російським провокаціям. Було констатовано, що після багатьох років падіння військових бюджетів більшості країн альянсу у 2015 році відбулося реальне збільшення оборонних витрат серед європейських союзників та Канади. Це тривало в 2016 році, в 2017 році очікується ще більший річний приріст (у реальному вимірі – 4,3%). Безумовно головним чинником цього виступає агресивна політика Росії. Розгортання НАТО в країнах Центрально-Східної Європи є прямим відгуком на інвазію Росії

в Україну. Дії НАТО є оборонними, пропорційними та цілком відповідають міжнародним зобов'язанням. Вони спрямовані на те, щоб запобігти, а не провокувати конфлікт. Виступаючи на Парламентській асамблеї НАТО в Бухаресті, президент Румунії Клаус Іоханніс стверджував, що НАТО не є ворогом Росії. Водночас, існує необхідність всеохопної та послідовної позиції щодо Російської Федерації. По відношенню до Росії, необхідна всебічна, узгоджена, довгострокова союзницька стратегія. Це повинно включати діалог, але з позиції сили [13].

На думку низки експертів, Бухарестська сесія Парламентської асамблеї НАТО прийняла резолюцію, яка де-юре створює підстави для того, щоб Україна почала обрання алгоритму щодо підготовки вступу в Північноатлантичний Альянс. Про це повідомила народний депутат України, голова підкомітету з питань безпеки державних інформаційних систем Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Ірина Фриз. У резолюції "Зміцнення стабільності і безпеки в Чорноморському регіоні" з урахуванням поправки української делегації передбачати продовження обговорення з Україною і Грузією питання посилення співпраці в рамках НАТО. Подальша співпраця між Києвом і Альянсом спрямована на зміцнення безпеки в регіоні та реалізацію політичного рішення Бухарестського саміту НАТО 2008 року. Резолюція ПА НАТО створює юридичні підстави для переходу до обрання алгоритму щодо підготовки вступу в НАТО. Після прийняття відповідних нормативних актів про євроатлантичну інтеграцію України повернулася до активного політичного процесу підготовки до вступу в Альянс. Важливою умовою для цього є виконання Україною власного завдання – якісного впровадження реформ для досягнення відповідності стандартам і критеріям НАТО. Політична підтримка з боку партнерів сприяє таким змінам і відкриває двері для євроатлантичної інтеграції України [14]. В цьому контексті, принципово важливим було рішення ПА НАТО про проведення 66-й парламентської асамблеї в 2020 році в Україні (тобто в країні, яка поки ще не є членом Альянсу).

У Румунії вважають, що двосторонні українсько-румунські відносини між державами вдалося поглибити завдяки

участі військових обох країн у спільних багатонаціональних навчаннях. Зараз процес надання нелетального військового обладнання уряду України перебуває на завершальній стадії. Специфічні деталі щодо цього є предметом консультацій між Румунією і Україною[15]. Румунія надасть Україні обладнання для кіберзахисту на більш ніж 1 млн євро в рамках трастового фонду НАТО з кібербезпеки [16].

Водночас, Росія вважає Румунію форпостом НАТО та "явною загрозою" [17]. МЗС Росії не приховує свого роздратування і занепокоєння, коли йдеться про зміцнення відносин Румунії з євроатлантичними союзниками та Україною. З 2014 року ми бачимо наявність справжніх "інформаційних бомб", призначених для перевірки реакцій Румунії та спостереження за відсутністю конструктивного спілкування [18]. В Росії домінує недовіра, теорії змови. Ідеологічною віхою цього є так звана "четверта теорія". Її автор О.Дугін розглядає основні ідеології двадцятого століття – лібералізм, комунізм, фашизм і будує власне бачення неоконсервативної та постліберальної супердержави. "Четверта теорія" зображує Російську Федерацію як революційну політичну силу, що веде до справедливого, багатополярного світу та пропагує консервативні цінності та «справжню» свободу. Ця "четверта теорія" насправді втілює концепцію зовнішньої політики, висунуту Російською Федерацією в 2013 році, концепцію, яка в основному відзначає занепад Заходу та підйом інших [19].

Росія прагне погіршити відносини між Румунією та Україною. Проте, українці не бачать ворога в Румунії. Румунія після Революції Гідності представлена в українських медіях набагато більш позитивно, ніж було раніше. І це незважаючи на наявність історичних претензій з обох сторін. Позитивна роль Румунії в Україні представлений через допомогу українській армії для боротьби з кібер-загрозами і підтримку України у європейській та євроатлантичній інтеграції. Досвід Румунії у боротьбі з корупцією є наявним прикладом для українських правоохоронних органів. Безумовно, існує серія проблемних питань між Україною та Румунією. Зокрема, суперечки про розмежування економічної зони в Чорному морі (щодо імплементації вердикту Міжнародного суду ООН), питання

щодо прав румуномовної меншини в Україні, розбіжності щодо навігаційних споруд у дельті Дунаю. Раніше українська влада підозрювала Бухарест в бажанні відновити проект «Велика Румунія». Двосторонні відносини набули нового імпульсу з 2014 року. Румунія була однією з перших країн, яка засудила анексію Криму та російське втручання на Донбасі. Саме Румунія є однією з п'яти країн (також Литва, Польща, Велика Британія та Швеція), які наполягали на поглибленні санкцій проти Росії. Крім того, Румунія була однією з перших країн, яка ратифікувала Угоду про асоціацію між Європейським союзом та Україною. Румунія та Україна мають спільні інтереси у протидії російській політиці в регіоні. Російська загроза чорноморській безпеці є спільною точкою, де перетинаються інтереси Києва і Бухареста. Україна має бути залучена до спільних безпекових проєктів з членами НАТО – Румунією, Туреччиною та Болгарією. НАТО розпочало п'ять проєктів реформування української військової підготовки після початку війни в Донбасі. Один з цих проєктів – це боротьба з кібер-атаками (керівництво відповідного центру знаходиться в Румунії) [20].

Минулого року Президент України Петро Порошенко чотири рази зустрівся зі своїм румунським колегою Клаусом Йоганнісом. Ознаки поліпшення стосунків обома країнами можна побачити в угоді про перетин кордону для жителів Чернівецької та Одеської областей. Мешканці цих регіонів мають право відвідувати Румунію без віз. Домовлено про відкриття прямих рейсів Київ-Бухарест.

Таким чином, членство Румунії в НАТО змінило її політичний та безпековий статус в Європі і світі. Румунія активно підтримує збільшення присутності Альянсу в Чорноморському регіоні. Російська інвазія в Україну стала реальним каталізатором цих процесів. Конкретними проявами активізації участі Румунії в НАТО стало створення бюро контррозвідки Організації, розгортання багатонаціональної бригади, збільшення загальної присутності альянсу в регіоні. Саме такі рішучі дії спроможні зупиняти агресивну політику Російської федерації. Проте, Альянс потребує більш акцентованої спільної стратегії у довготривалому вимірі, діалогу з позиції сильної оборони і стримування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація Бухарестського саміту, прийнята главами держав і урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради в Бухаресті 3 квітня 2008 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_8443.htm?selectedLocale=uk
2. Romania – NATO [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.mae.ro/en/node/2066>
3. Румунія планує створити Бюро контррозвідки НАТО. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://tsn.ua/svit/u-rumuniyi-vidkrivayetsya-samit-nato.html>; Румунія стає головним партнером НАТО в Чорноморському регіоні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://defence-ua.com/index.php/home-page/1409-rumuniya-staye-holovnym-partnerom-nato-v-chornomorskomu-rehioni>
4. Secretary General in Bucharest: NATO is committed to Romania's security [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_130677.htm
5. Secretary General in Bucharest: NATO is committed to Romania's security [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_130677.htm
6. NATO launches Black Sea force as latest counter to Russia [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.reuters.com/article/us-russia-nato/nato-launches-black-sea-force-as-latest-counter-to-russia-id>
7. Румунія вирішила підсилити бойову групу НАТО в Польщі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2197481-rumunia-virislila-pidsilili-bojovu-grupu-nato-v-polsi.html>
8. НАТО посилює свою присутність у Румунії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/nato-posilyuje-svoyu-prisutnist-u-rumuniji-442834.html>
9. Нова бригада НАТО в Румунії досягла оперативної готовності. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/10/9/7072056/>
10. Robin Emmott NATO launches Black Sea force as latest counter to Russia [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.reuters.com/article/us-russia-nato/nato-launches-black-sea-force-as-latest-counter-to-russia-id>
11. Ongoing Russia tensions, terror threat top NATO PA agenda in Romania [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.nato-pa.int/news/ongoing-russia-tensions-terror-threat-top-nato-pa-agenda-romania>

12. Генсек НАТО назвав розгортання в Румунії сил НАТО "прямою відповіддю на агресію Росії в Україні". [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gordonua.com/ukr/news/worldnews/-gensek-nato-nazvav-rozgortannja-v-rumuniji-sil-nato-prjamoju-vidpoviddju-na-agresiju-rosiji-v-ukrajini-211363.html>

13. Secretary General Stoltenberg: Romania is helping keep NATO's citizens safe [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.romania-insider.com/stoltenberg-romania-keep-natos-citizens-safe/>

14. НАТО запустила процес підготовки вступу України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/nato-zapustila-protses-pidgotovki-vstupu-ukraini.htm>

15. Румунія вирішала передати Україні нелетальне військове обладнання. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://wartime.org.ua/25594-rumunya-virshila-peredati-ukrayin-neletalne-vyskove-obladnannya.html>

16. Румунія в рамках трастового фонду НАТО надасть Україні обладнання для кіберзахисту на 1 млн євро, – Климпуш-Цинцадзе. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ua.censor.net.ua/video_news/445850/_1_mln_yevro

17. Russia calls Romania a 'clear threat' and Nato outpost for hosting US missile shield [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-romania-clear-threat-nato-outpost-us-anti-missile-shield-putin-tensions-a7571031.html>

18. Ce spune mae-ul ruseie despre Romania? Strategia comunicarii diplomatilor rusi 2003-2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://larics.ro/ce-spune-mae-ul-rusiei-despre-romania-strategia-comunicarii-diplomatilor-rusi-2003-2017/>

19. Lucian Dumitrescu Razboul informational ca razboi civilizational. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://alarics.ro/razboul-informational-ca-razboi-civilizational/>

20. Vasile Gancev Rusia caută să înrăutățească relațiile dintre România și Ucraina [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://moldnova.eu/ro/rusia-cauta-sa-inrautateasca-relatiile-dintre-romania-si-ucraina-2902.html/>

Борис ФРОЛОВ,
*старший научный сотрудник отдела
истории и этнографии Краснодарского государственного
историко-археологического музея-заповедника
им. Е. Д. Фелицына, (г. Краснодар, Россия)*

**«ВОЛЧИЙ РОТ, ЛИСИЙ ХВОСТ»:
ТАКТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ПЛАСТУНОВ
ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА**

Пластунство – один из удивительных феноменов социальной и военной жизни Черномории первой половины XIX в. Прямые аналоги этому явлению подыскать довольно трудно. Охотники-профессионалы, первоначально добровольно охранявшие границы, военные товарищества, штатные элитные команды «стрелков-разведчиков» – вот схематичная линия эволюции черноморского пластунства.

Пластуны были наиболее боеспособной частью Черноморского казачьего войска, наиболее профессионально подготовленной; они создали своеобразное, только им присущее военное искусство – пластунство. Удивительно, что, разбивая пластунство на составляющие его элементы, мы легко находим подобные в русской и зарубежных армиях. В целом же это явление самобытное, уникальное.

Один из первых историков Кубани И.Д. Попко в своем очерке «Пластуны» привел интереснейшие сведения о тактике наших «героев плавен». «Что касается тактики пластуна – она немного сложна. Волчий рот и лисий хвост: вот ея основные правила. В ней всedневную роль играют: след, «сакма», и засада, «залога». Тот не годится «пластуновать», кто не умеет убрать за собою собственный след, задушить шум своих шагов в трескучем тростнике; кто не умеет поймать следы противника и в следах его прочитать направленный на линию удар. Где спорят обоюдная хитрость и отвага, где ни с то, ни с другой

стороны не говорят: иду на вас! – там нередко один, раньше или позже схваченный след решает успех и неудачу.

Перебравшись через Кубань, пластун исчезает. А когда по росистой траве или свежему снегу след неотвязно тянется за ним, он заплутывает его: прыгает на одной ноге и, повернувшись спиной к цели своего поиска, идет пятками наперед, «задкует», – хитрит, как старый заяц, и множеством известных ему способов отводит улику от своих переходов и притонов» [7, с. 253].

Рассмотрим основные составляющие повседневной боевой работы пластунов. Прежде всего следует остановиться на пограничной службе, так как именно пластуны служили «вернейшей опорой» кордонной линии. Противостоять отработанной и выверенной тактике черкесского набега могла только тщательно организованная система караульной службы. Опыт пограничной борьбы с адыгами был обобщен в начале XIX века и нашел свое отражение в специальных инструкциях кордонным начальникам [4, ф. 249, оп. 1, д. 462].

Цепь пикетов предписывалось располагать у самой Кубани. Днём казаки несли службу в так называемых открытых пикетах, откуда их снимали после захода солнца. Число людей варьировало от четырех до пяти в разных дистанциях. Ночные, или секретные пикеты, насчитывающие не менее восьми казаков, заступали в караул в сумерках, «чтобы черкесы со своей стороны видеть того никак не могли». Эти пикеты казаки покидали с восходом солнца, предварительно сойдясь с конным разъездом.

В самых опасных местах дистанции, примерно в 600 метрах от Кубани, напротив пикетов располагали конные залого из шести человек. Кроме того, вдоль Кубани несли караул регулярные конные разъезды. Первый разъезд из восьми человек отправлялся в путь после заката солнца, второй (десять человек) – в полночь, третий (двенадцать человек) – на рассвете. Вечерний и световой разъезды возглавлял офицер, а полуночный – сотенный есаул (урядник). Разъездные казаки следовали один за другим на видимом расстоянии. Командиры

находились в середине. В особо опасное время разъезды полагалось «чинить» беспрерывно.

О появлении неприятеля выстрелом оповещали соседний пикет, тот подавал сигнал следующему, и так по всей линии. На место тревоги первыми спешили казаки конной залоги. Соседние пикеты присоединялись только по приказу и так, чтобы адыги не могли этого заметить.

Порядок несения пограничной службы постоянно совершенствовался и окончательно сложился в начале 20-х годов XIX века. Сбор полка на службу осуществлялся с помощью специальных «бланкет открытого предписания». К своей штаб-квартире полк двигался на значительном расстоянии от границы; в течение 5–6 дней старый и новый полки несли службу совместно.

Все караулы делились на дневные и ночные. Дневную службу несли пикеты и часовые на вышках. Ночью в охране находились секретные караулы (называемые на Кубани залогом), разъезды и резервы. Залог ставились и снимались только в темноте. Оклики и отзывы на них запрещались, а употреблялись особые условные знаки.

Разъезды, в свою очередь, делились на ночные и дневные. Ночные (не меньше пяти человек) совершались четыре раза. Время отправления и маршрут движения постоянно менялись. Разъезды соседних постов встречались в условленном месте и обменивались специальными деревянными ярлыками (введены для контроля за казаками, часто не доезжавшими до «съездного» места). Для поддержки секретных караулов и разъездов от каждого поста в обе стороны выделяли по конному резерву.

Важнейшее значение на границе имела четко налаженная связь и сигнализация. Все средства оповещения, применяемые на кордонной линии, можно разделить на три группы: нарочные, звуковые сигналы и маяки. Последние подразделялись на дневные и ночные. На дневном в случае тревоги поднимали сплетенные из ивовых прутьев шары, которые и давали знать соседям об опасности. Образцовый ночной маяк представлял собой девятиметровый дубовый столб, обмотанный снизу

доверху «конопляным клочем», вымазанным дегтем, со смоляной полубочкой наверху [4, *ф. 249, оп. 1, д. 947, л. 13*]. Название «ночной» условно, ибо эти маяки зажигали и днем, и они оповещали об опасности густым столбом дыма.

Пластуны были рассеяны особыми товариществами по самым передовым постам, батарейкам и пикетам. Помимо несения службы в пикетах и секретных караулах в обязанность пластунов входил осмотр своей дистанции вдоль берега реки Кубань. Они должны были «поймать» следы неприятеля и «прочитать» направленный на линию удар, осмотреть глухие места (куты, займища, излучины...), где мог прятаться противник, «открыть» новые броды и другие возможные места переправы. В документах XIX века задача пластунов чаще всего определяется словом «открыть» – найти, разведать, осмотреть. Естественно, осматривая свой берег, пластуны внимательно вглядывались в противоположный, пытаясь заметить неприятеля.

Архивные дела первой трети XIX века содержат массу приказов пластунам что-либо «открыть». В декабре 1821 года командующий в войске Черноморском генерал-майор Власов затребовал из Славянского поста трех казаков «для употребления в открытии мест удобных к переправе закубанских хищников на нашу сторону и самих сборищ» [4, *ф. 249, оп. 1, д. 792, л. 357*]. В рапорте полковника Табанца к атаману Г. К. Матвееву говорится о казаках «для употребления в открытии Кара-Кубанского острова, примечания неприятельских сборищ и знающих в пластунстве оборот» [4, *ф. 249, оп. 1, д. 812, л. 9*].

Прекрасно иллюстрирует статус пластуна и род его занятий справка Черноморской войсковой канцелярии, подготовленная в 1829 г. для «Комитета по изысканию способов к улучшению состояния Черноморского казачьего войска» (текст справки дадим не точной цитатой, а перифразом). «Кубань образует куты, покрытые кустарником, камышом и плавною травой. Эти места открывают особые команды, для всегдашней известности о положении неприятеля беспрестанно находятся в оных пластуны: то есть искусные стрелки, опытные

в деле с неприятелем и расторопные» [4, *ф. 249, оп. 1, д. 1035, л. 10*].

Интересно отметить, что подобную тактику в действиях с неприятелем применяли и линейные казаки. В 1850 г. главнокомандующий Отдельным Кавказским корпусом дал разрешение на выделение из Владикавказского казачьего полка «10 человек в пластуны, самых расторопных, отважных и хороших стрелков, при двух урядниках, которые бы разделились на две части и могли постоянно ходить по Тереку между станицами Змейскою и Котляревскою, где имеются камыши и леса, для наблюдения за прорывами хищников, дабы не дать им укрываться там» [4, *ф. 670, оп. 1, д. 35, л. 122*].

Парадоксально, но «открывая» свою территорию, пластуны несли потери, пожалуй, большие, чем во время поисков на земле горцев. Очень часто будничный осмотр превращался в стычку, а то и в небольшое сражение с переправившимися через Кубань отрядами конных хеджретов и пеших психадзе. Вот что пишет по этому поводу И.Д. Попко: «Психадзе тихо просачиваются сквозь кордонную плотину, в незаметные скважины, которые при всем старании, при всех хлопотах не могут быть прочно забиты; а хеджреты переливаются через верх, волнами внезапных и шумных приливов... Психадзе – по-русски «стая водяных псов», так называются у самих горцев пешие, неотвязные и надоедливые хищники, достигающие добычи украдкой, ползком, рядом мученических засад, – больше шакалы, чем львы набегов. Хеджрет – это открытый, доброконный, иногда закованный в кольчугу наездник, это лев набега. Это люди... свинцом засевают, подковой косят, шашкой жнут. Хеджреты принадлежат к разряду людей, для которых жизнь копейка, а голова наживное дело» [7, *с. 237*].

Но, по словам того же И.Д. Попко, именно психадзе считались у казаков более опасными. С таким серьезным противником нельзя расслабиться, поэтому пластуны и на своей территории проявляли бдительность и величайшую осторожность. Вот как описал действия пластунов соучастник событий генерал-майор Я.Г. Кухаренко – известный кубанский

историк, писатель, этнограф, исполнявший обязанности наказного атамана Черноморского казачьего войска: «Вот пластунские обходы и делаются по два, а то и целым отрядом: один за другим идут, но не близко, не рядом. Потому что бывает, как засядут черкесы, так одним ружейным залпом могут побить или, неожиданно бросившись из укрытия, взять в плен. Идут, говорю, пластуны что днем, что ночью отрядом, один за другим в отдалении. Когда первый остановился, то и второй, и третий, и все остальные. А если первый присел – все тоже присядут. Передний прислушивается – все прислушиваются. Кто кого подстережет?

Если пластуны первыми заметили черкеса, то их верх, а как черкесы заметят первыми – то и пластунам беда. Бывает и так: не тех сила, что первыми заметили врага. Тогда они пропустят сильнейший отряд вперед. Если слабее черкесы, то после такой встречи они либо возвращаются назад, либо торопятся на воровство дальше; а когда послабее пластуны, то, пропустив черкесов, нападают на них с тыла. Но нападать на черкесов уже нет резона, нужно избежать стычки, потому что пластуны уже себя выдали: мало их. А если открыто ударить по черкесам, то ведь и черкесские ружья заряжены, и всякий выстрел их будет без промашки» [6, с. 88]. Обратите внимание, как четко участник Кавказской войны и к тому же офицер Черноморского казачьего войска расставил все акценты и выделил критерии победы.

Я.Г. Кухаренко упомянул о двух казаках, совершающих обход границы. Конечно, это минимальное количество. В середине 1850-х годов на открытие правого берега Кубани стали высылать по одному пластуны (затрудняемся сказать, чем это было обусловлено). Закончилась эта практика печально: всех пластунов захватили в плен. 12 января 1856 года последовал приказ по Черноморскому войску: «...для обрезаywania (? – *Б. Ф.*) берега и открытия партий неприятельских были посылаемы одиночные пластуны, которые, встречаясь с многочисленными партиями, после мужественной защиты, не поддержанные из ближайших постов, израненные попались в руки неприятеля» [4, ф. 249, оп. 1, д. 624, л. 79].

Далее атаман писал, что, дорожа каждым казаком Высочайше вверенного ему войска и особенно пластунами, приобретшими себе всеобщую известность своею храбростью и самоотвержением, и для отвращения случаев пленения неприятелем этих необходимых и дорогих войску людей он запрещает посылать их в одиночку. Обычная численность пластунских партий была в пределах 9–10 человек.

Осмотр правого (своего) берега Кубани нередко заканчивался серьезными боями. В январе 1810 года пластуны «усмотрели, что промеж Петровского и Староредутского кордонов» закубанцы собираются в большую партию. Подполковник Еремеев «откомандировал из поста таковых же охотников 50 человек... кои, следуя по-над Кубаном, встретились с оными... и учинили перепалку, а когда дошли до Варениковской пристани, то, напав на самую толпу, конную и пешую, в немалом количестве переправившуюся на сую сторону... учинили с ними немалое сражение, 1 убили и 3 ранили...» [4, ф. 249, оп. 1, д. 624, л. 79].

Чуть ли не ежедневно подобные стычки с черкесами происходили в мае. 4-го числа «охотники» напали на большой неприятельский разъезд между Марьинским и Новоекатериновским кордонами. Казаки смогли убить двух горцев, «выбросив при сражении» 585 патронов [Там же, л. 90]. Разумеется, в данном случае речь идет о выстрелянных патронах.

Еще более опасным и рискованным было открытие левого, вражеского берега реки Кубань. «Истина общеизвестная, – писал И.Д. Попко, – что шаг за низовую Кубань – шаг в неприятельский лагерь, потому что поселения горцев на самом деле составляют обширный военный стан, в котором шатры заменены хижинами... И какая бдительность, какая удивительная готовность в этом оседлом лагере! По первому дыму сигнального костра – днем, по первому выстрелу и гик у ночью все при ружье, все на коне и в сборе» [7, с. 254].

Осмотр правого берега Кубани мы отнесли к пограничной службе, осмотр же левого берега можно классифицировать как военную разведку, ведь все действия происходят на вражеской

территории. В пластунской военной разведке мы выделяем два основных направления: ближняя разведка и глубинная разведка. Ближняя включала территорию прибрежной зоны и близлежащие к Кубани аулы. Задача пластунов заключалась в определении места сбора неприятеля, количества бойцов в конных и пеших партиях, выявлении направления, конкретного места удара. Разведчики выясняли маршруты подхода к Кубани и способы переправы через нее.

Здесь, наверное, уместно будет сказать о тактике черкесского набега [10, с. 136, 137]. Наиболее эффективно действовали отряды средней численности, примерно 20–50 человек. Более малочисленные группы довольно легко переходили границу, но при обнаружении с ними могли справиться объединенные казачьи пикеты. При удаче объектом действия таких групп становились отдельные люди, маленькие хутора, дома на окраине. Большие отряды, как правило, собирались довольно долго, и сведения о готовящемся набеге поступали к казакам заблаговременно. Против этих групп подтягивались значительные силы и артиллерия, которая чаще всего и решала исход дела.

Средние партии формировались очень быстро и быстро переправлялись. Обнаружить их было так же трудно, как и малую группу, а их боевая мощь заставляла пикеты ретироваться в кордоны или же просто прятаться. Даже будучи замеченными, они нередко успевали захватить добычу в ближайших населенных пунктах и благополучно уйти до подхода казачьих резервов. Все черкесские партии часто маневрировали на своем берегу, затрудняя тем самым определение направления главного удара.

Перед набегом адыги проводили тщательную разведку, наблюдая со своего берега за передвижениями казаков. Ночью они подслушивали пароли и отзывы для определения местонахождения залог. Такое же наблюдение за несколько дней до нападения вели черкесские разведчики на правом берегу Кубани. Когда же звуковые сигналы на линии отменили, то места казачьих залог стали определять по сену, которым

казаки (несмотря на строжайшие запреты) выстилали дно своих укрытий.

Большое значение придавалось самой переправе. Она должна была пройти как можно быстрее и бесшумнее. Летом использовали следующие способы переправы через Кубань: вплавь, на лодках (по казачьей терминологии – лунтры и каюки), на тулуках и плотах. В ряде документов отмечен и такой интересный способ: большая лодка с командой из нескольких человек тянула камышовые снопы, за которые держались люди.

Огромное внимание придавали черкесы и моменту выхода на берег. Нередко до часа они находились в воде у самого берега, тщательно вслушиваясь в темноту. Если казаки чем-то выдавали себя, то группа легко и без потерь возвращалась.

На правом, казачьем берегу часто выделялся отряд для маскировки следов или даже имитации якобы уже обратного движения из Черномории за Кубань. Применялись и «старые следы», показывающие, что группа побывала здесь будто бы несколько дней назад. На своем берегу горцы оставляли небольшую группу прикрытия, в задачу которой входила огневая поддержка возвращавшихся из набега и раскладка костров, указывающих место перехода.

Искусные и отважные профессионалы военного дела, мастера выкованной веками набеговой системы – такими предстают черкесы со страниц воспоминаний русских офицеров, работ российских историков и трудов зарубежных исследователей и путешественников. Таков портрет противника казачьих стрелков-разведчиков. Кстати, они тоже очень лестно отзывались о черкесских воинах: «Встречаясь с турецкими башибузуками в минувшую войну, мы видели, что они настолько же стоят ниже наших горцев в храбрости, как и в вооружении. Самому курду, так славному на Востоке удалством, наш закубанский горец не доверит даже почистить своего оружия» [5, с. 131].

Для пластунов переправа через Кубань также была непростой и опасной задачей. И дело не только в неприятельских разъездах, а в ловушках, которые устраивали черкесы.

На излюбленных пластунских тропах они выкапывали глубокие колодцы и маскировали их ветками и листьями. Коля в дно не вбивали, так как хотели взять пластуна живьем. Но большинство пластунов из этих колодцев выбирались с помощью небольшого якоря на длинном ремне. Митрофан Седых – старый казак-пластун – вспоминал, что самые опасные ловушки черкесы устраивали в воде, на местах перехода. Это были капканы с чрезвычайно сильными пружинами – человеку перебивало ноги, в лучшем случае он оставался калекой. Но пластуны быстро наловчились ощупывать дно шестом, и в капкан обычно попадали только пьяные [8].

Приведем несколько документов, касающихся ближней разведки. Очень выразительно сообщение генерал-майора М. Г. Власова войсковому атаману Г. К. Матвееву: «Чтобы получать достоверные сведения о местах, на левой стороне Кубани лежащих, кои еще мне неизвестны и по коим долженствовали проходить войска, к поиску неприятеля назначаемые, и не надеясь на лазутчиков, весьма дорожащих своею жизнью, я всегда предварительно посылал туда отборных из казаков войска Черноморского пластунов (стрелков), кои, подкрадываясь туда скрытными местами, разузнав, доставляли мне оные» [4, *ф. 249, оп. 1, д. 909, л. 218*]. В 1828 году в полки, стоящие на кордоне, поступил приказ: «Чтобы вы могли лучше встретить неприятеля и вступить с ним в дело, предварительно секретно узнать чрез пластунов настоящее место неприятеля и открыть движение неприятеля еще за Кубанью» [4, *ф. 286, оп. 1, д. 63, л. 115*].

В июле 1830 года русские войска рубили лес за Кубанью. Их прикрывали цепью пеших команд, а сами эти команды решили прикрыть еще и пластунами. Из рапорта атамана Черноморского войска А. Д. Безкровного от 22 июля: «Дабы закубанские хищники не могли подходить скрытными путями к цепи наших команд... выбрано мною из полков войска Черноморского 40 пеших казаков отличных стрелков, храбрейших в деле с неприятелем и расторопнейших, называемых пластунами, которые малыми партиями разосланы по разным направлениям...» [4, *ф. 249, оп. 1, д. 1057, л. 126*]. Далее атаман

рассказывает, как партия пластунов из пяти человек, будучи окружена 60 черкесами, убила семь противников и сумела скрыться.

Граница между ближней разведкой и глубинной весьма условна. Жестких временных или территориальных параметров для той или другой, конечно, нет. Бывало, что одна партия пластунов вела поиск близ Кубани целую неделю (или даже больше), а другая за это же время успевала «смотаться» за сотню километров. Время поиска в том и другом случае зависело от поставленной задачи и конкретных обстоятельств, в которых он проходил. Поэтому расстояние выступает в роли главного критерия глубинной разведки. И.Д. Попко место действия дальней разведки образно определил как «сердцевина гор».

Вот что он сказал на этот счет: «...в прежние годы, когда еще в горах не было русских укреплений, а в обществах горцев не было так называемых «приверженных» к нам людей, пластуны проникали в самую сердцевину гор, осматривали местоположение аулов, сторожили за неприятельскими сборищами и их движениями – и своим бескорыстным самоотвержением заменяли продажные, так часто лживые услуги нынешних лазутчиков» [7, с. 254]. В 1824 году генерал-майор М. Г. Власов отправил трех конных пластунов разведать дороги, ведущие в земли абадзехов [4, *ф. 249, оп. 1, д. 909, с. 218*].

Конную разведку чаще практиковали пластуны Лабинской линии и линейные казаки. Вот что пишет о разведке в своих «Записках» А.Шпаковский: «Разведка была одной из самых трудных служб пластуна: высмотреть и разузнать в горах о намерениях неприятеля... На разведку большей частью отправлялись конными, так как предстоял дальний путь и нужна была как внезапность нападения, так и уход восвояси. Для разведки редко отправлялось более 3–4 пластунов на самых резвых и сильных конях» [11, с. 188].

«Тихо пришли, тихо посмотрели, тихо ушли» – так звучит (и сегодня тоже) главная заповедь военных разведчиков. Нарушение одного из пунктов грозит свести на нет все усилия. Но пластунам в их реальной боевой практике далеко не всегда удавалось следовать этому золотому правилу. Особенно если

это был не разведывательный поиск по приказу начальства, а «частный» поиск льготных пластунов за добычей. Я.Г. Кухаренко в упомянутом уже нами очерке отметил: «Выгоднее всего пластуны грабят черкесов на их, на черкесской стороне. Там черкес не бережется и если напорется на казака, то тут ему и аминь» [6, с. 88]. В общем-то, это обычная практика враждующих сторон.

Во всех архивных документах, в воспоминаниях участников тех событий в качестве оружия для снятия часового упоминается кинжал (не считая изобретения Крымской войны – «севастопольского крючка»). Кинжалом всегда бьют, в некоторых случаях (как отмечалось в мемуарах) – его кидают. Никаких пресловутых секретных пластунских приемов: их никто не видел, о них никто не слышал и никто не описал. Удалось зафиксировать два удара ногой. В первом случае пластун, подползая к часовому, потерял кинжал, ударил прикладом, но неудачно. Пластун повис на часовом (сковывая его движения) и ударил его ногой по ноге (то есть применил известную даже ребятишкам, борющимся во дворе, переднюю подсеку, или переднюю подножку). Подбежал второй пластун и ударом кинжала прервал возню на земле [1]. Во втором случае («Записки» А.Шпаковского) горца взяли в плен, сбив с ног ударом ноги в пах (этот прием знают даже женщины).

Взятие «языка» было более сложным предприятием, чем снятие часового. По воспоминаниям В. А. Гиляровского (о Русско-турецкой войне 1877–1878 гг.), на «эти операции посылали охотников самых ловких, а главное, сильных, всегда вдвоем, иногда и по трое». В одной такой вылазке Гиляровский участвовал лично вместе с казаком по прозвищу «Дядя», обладавшим огромной силой – серебряный целковый свертывал в трубочку. «Оружия, кроме кинжалов, у нас не было никакого. "Дядя" приказал только мне взять в карман два булыжника с кулак величиной да инструмент, носящий весьма некрасивое название, состоящий из двух ремешков с дощечкой, обернутой сукном. То же самое было и у него...

Мы были уже в пяти шагах от часового. Оказалось, что он не спал, а смотрел в противоположную от нас сторону... "Дядя"

поднял руку и бросил через голову часового камень. Тот вздрогнул и обернулся назад, где стукнул упавший камень. "Дядя" выпрямился и в один миг сидел на опрокинутом им часовом, старавшемся вырваться из железных объятий. Я подоспел и сел на ноги часового, с помощью которых он старался перевернуться, между тем "Дядя" своей громадной правой рукой зажал ему рот, а левой крепко прижимал к земле. – Машинку ему надо, чтоб не заорал, ты держи его, а я сделаю, – тихо сказал он мне... "Дядя" по-турецки сказал ему не уху, чтоб тот молчал: "а то, мол, зарежу". Пока я держал помертвевшего с испугу низама (часового), "Дядя" вставил ему в рот лопатку, обернутую сукном и завязал на затылке два ремешка. Затем часовой был связан тонким шпагатом по рукам и ногам» [Цит. по: 2, с. 16].

Каждому ясно, что «Дядя» – старый пластун, прошедший школу Кавказской войны, – взял «языка» за счет огромной физической силы, ловкости, сноровки, а не за счет мифического пластунского приема, которым он мог был «вырубить» часового, а потом спокойно связать.

В боевой практике пластунов важное место занимали условные сигналы и приметы: «Настоящий пластун, – писал Я.Г. Кухаренко, – и залает лисицей, и зачмышит кабаном, крикнет, как олень или дикая коза, запоеет диким петухом, зафырчит барсуком, завоет волком, забрешет собакой. Каждый пластун до этого дела мастер» [6, с. 94]. Предупреждая товарищей об осторожности, пластун производил писк, «подобный тому, как кучер понуждает лошадь, только гораздо тише...». Тихий свист пластунов мало кто мог отличить от крика сыча.

Важным коммуникативным средством на границе являлись пластунские приметы. В качестве них чаще всего выступали естественные предметы, предметы из окружавшего пластуна природного мира. Это могли быть сухая верба, кустарник, камыш и т.д. Некоторые из них надо было еще искусственно превратить в примету. Допустим, связать несколько камышин или просто обломать их верхушки, наклонить ветки кустарника в определенную сторону. В

приказах 1820-х годов говорится о приметах, оставленных на деревьях, обрубках палки.

В качестве примет использовались и артефакты: подкова, кусок материи, кованый гвоздь... Содержание приметы оговаривалось заранее. Чаще всего она сообщала о том, что здесь побывали пластуны соседнего кордона. Группа, нашедшая примету, «переиначивала» ее (дабы сообщить – «и мы здесь были») и возвращалась обратно на свой пост, причем уже другой тропой.

Партии пластунов, собиравшихся на «вольный поиск», избирали себе руководителя. В повести Н.Н. Толстого «Пластун» он называется «ватажным», то есть предводителем ватаги [9, с. 122]. В цитированных нами воспоминаниях пластуна М.Седых этот человек назван «вожатко», то есть вожатый, проводник... В войсковых документах несколько раз встретился термин «вожатый», причем один ваз «вожатым» команды пластунов был прапорщик Джембулет Немиров [4, ф. 670, оп. 1, д. 21, л. 295]. Возможно, известный со средневековья термин «вож», «вожак» – человек, указывающий путь, – трансформировался в термин «вожатко». Значение термина как «проводник» мы считаем основным для Черномории.

Впрочем, мы не исключаем возможности бытования на Кубани и термина «ватажный», особенно на раннем этапе развития пластунства. «В то время пластуны были большей частью бобыли, – говорит герой повести Н.Толстого, – люди, у которых не было ни родных, ни кола ни двора, которым нечего было терять, кроме жизни и воли; зато они и дорого продавали свою жизнь и дорого ценили свою волю. Они не признавали над собой никакого начальства; редкие из них жили в станице, большею частью жили на берегу Кубани в землянках среди камышей и лесов. Каждая ватага состояла из девяти или пятнадцати человек, которых свел случай». Предводителя такой вольной ватаги «ранние» пластуны вполне могли звать «ватажным».

Этот очерк мы хотим завершить психологическим портретом пластуна, который принадлежит И.Д. Попко: «Это

обыкновенно дюжий, валкий на ходу казак, первообразного малороссийского складу и закалу: тяжелый на подъем и неутомимый, не знающий удержу после подъема; при хотении – бегущий на гору, при нехотении – еле плетущийся под гору... Сквозь сильный загар описываемой личности пробиваются добродушие, которое легко провести, и вместе суровая сила воли и убеждения, которую трудно погнуть или сломать. Угрюмый взгляд и навощенный, кверху вздернутый ус придают лицу пластуна выражение стойкости и неустрашимости. В самом деле, это лицо, окуренное порохом, превращенное в бронзу непогодой, как был говорит вам: не бойсь, перед опасностью ни назад, ни в сторону!» [7, с. 243].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Андреевич П.* Рассказ пластуна // Военный сборник. 1859. № 5.
2. *Бартош А.* Кубанские пластуны Кавказской армии в русско-турецкой войне 1877–78 гг. // Станица. 2009. № 1 (52).
3. *Вишневецкий Н.И.* Исторические воспоминания. Краснодар, 1995.
4. Государственный край Краснодарского края. Ф. 249. Оп. 1. Д. 462, 624, 792, 812, 909, 947, 1035, 1057; Ф. 286. Оп. 1. Д. 63; Ф. 670. Оп. 1. Д. 21, 35.
5. *Есаул [И. Д. Попко].* Пешие казаки // Военный сборник. СПб., 1860.
6. *Кухаренко Я.Г.* Пластуны // Збирник творив. Киев, 1880.
7. *Попко И.Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. СПб, 1858.
8. *Седых М.* Записки пластуна 20-х годов // Кубанские областные ведомости. 1896. № 247–250.
9. *Толстой Н.Н.* Пластун // *Толстой Н.Н.* Сочинения. Тула, 1987.
10. *Фролов Б.Е.* Тактика черкесского набега // Северный Кавказ: геополитика, история, культура. Материалы всероссийской научной конференции (Ставрополь, 11–14 сентября 2001 г.). Ч. 1. М.; Ставрополь, 2001. С. 135–137.
11. *Шпаковский А.* Записки старого казака // Военный сборник. 1871. № 8.

ОСВІТА

УДК 378.4(430)

Володимир БІЛЕЦЬКИЙ,
доктор технічних наук, професор,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ ТА ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

Описано сучасний стан розвитку і рейтинги вищих навчальних закладів, зокрема, технічного профілю в Україні і за кордоном. Окреслено коло першочергових завдань і заходів, конкретних дій, які пропонується реалізувати для підвищення рейтингу вітчизняних вузів, підвищення їх індексів якості науково-педагогічного потенціалу, якості навчання, міжнародного визнання. В основу матеріалу покладена доповідь у Полтавському національному технічному університеті імені Юрія Кондратюка в рамках заходів конференції «Нафта. Газ. Сервіс»-2016.

Ключові слова: університетська освіта, українські та зарубіжні технічні університети, рейтинг університетів.

Розвиток і входження української освіти в міжнародний простір обумовлюють необхідність уніфікації української системи освіти, зокрема критеріїв її оцінки, системи ступенів, наукового інформаційного та мовного простору. Таким чином, вітчизняна університетська освіта модернізується, вбирає в себе досвід інших країн.

Зупинимося на двох аспектах університетської освіти – по-перше, її оцінюванні, що сьогодні суттєво віддзеркалюється в рейтингуванні вузів, і, по-друге – конкретних діях, заходах і механізмах, а також ресурсах, які дозволяють підвищити якість навчання, вітчизняний і світовий рейтинг ВНЗ.

1. Рейтингування вузів.

Рейтингування вузів за кордоном. У сучасному глобалізованому світі оцінка університетської освіти здійснюється за визнаними на міжнародному рівні рейтингами, серед яких найвпливовішими є рейтинги «"Таймз" – вища освіта» (Times Higher Education World University Rankings). Крім того, користуються популярністю світові університетські рейтинги «К'ю-Ес Квакквареллі–Симондз» (QS Quacquarelli Symonds World University Rankings) та так званий Шанхайський рейтинг (англійська аббревіатура – ARWU). [1, 2]. За класифікацією «"Таймз" – вища освіта» технічні університети належать до підгалузі «Інженерія та технології» (Engineering & Technology).

До глобального рейтингу за 2014-15 академічний рік у підгалузі «Інженерія та технології» увійшла чільна сотня провідних навчальних закладів університетського рівня, 20 з яких ми наводимо нижче (максимальна теоретична оцінка вузу становить 100 балів) [2, 4]:

1. Массачусетський технологічний інститут (США) – 93,6;
2. Стенфордський університет (США) – 92,9;
3. Каліфорнійський технологічний інститут (США) – 89,9;
4. Принстонський університет (США) – 89,3;
5. Кембриджський університет (Сполучене Королівство) – 89,2;
6. Імперіал-коледж – Лондон (Сполучене Королівство) – 88,3;
7. Оксфордський університет (Сполучене Королівство) – 87,9;
8. Швейцарський федеральний технологічний інститут – 87,1;
9. Каліфорнійський університет – Лос-Анджелес (США) – 86,3;
10. Каліфорнійський університет – Берклі (США) – 86,0;
11. Джорджійський технологічний інститут (США) – 83,9;
12. Лозаннська федеральна політехнічна школа (Швейцарія) – 82,9;

13. Сінгапурський національний університет (Сінгапур) – 81,7;
14. Техаський університет в Остіні (США) – 81,2;
15. Мічиганський університет (США) – 80,6;
16. Університет Карнегі–Меллон (США) – 78,1;
17. Корнеллський університет (США) – 76,4;
18. Іллінойський університет в Урбані-Шампейні (США) – 76,1;
19. Делфтський технологічний університет (Нідерланди) – 75,2;
20. Північно-західний університет (США) – 75,2.

При цьому підсумки діяльності університетів оцінюють за показниками чотирьох елементів їх **суспільної місії**: **1. викладання, 2. наукові дослідження, 3. розповсюдження знань, 4. міжнародної співпраці**. Для оцінки інженерно-технічного рейтингу ВНЗ ступінь важливості окремих елементів така[3]:

Викладання: навчальне середовище – 30 %

Дослідження: обсяг, дохід і репутація – 30 %

Розповсюдження знань (цитування, вплив) – 27,5 %

Міжнародна перспектива: співробітники, студенти та наукові дослідження – 7,5 %

Промисловий дохід: інновації – 5 %.

При цьому жодна установа не може бути включена в загальний світовий *University Rankings*, якщо ВНЗ не опублікував мінімум 200 наукових робіт в рік протягом п'яти років, які досліджуються. Ця цифра може бути дещо змінена в залежності від обсягу публікацій та конкретної галузі.

Географія розташування і узагальнена рейтингова оцінка технічних університетів світу подана в табл. 1 [4]:

Таблиця 1. – Узагальнена рейтингова оцінка технічних університетів світу
(перша двадцятка)

№	Країна	К-сть	Рейтингова оцінка*	№	Країна	К-сть	Рейтингова оцінка
1	США	34	14 + 7 + 8 + 5	12	Франція	3	0 + 1 + 0 + 2
2	Сполучене Королівство	12	3 + 1 + 3 + 5	13	Швейцарія	2	2 + 0 + 0 + 0
3	Австралія	7	0 + 4 + 2 + 1	14	Сінгапур	2	1 + 1 + 0 + 0
4	Німеччина	6	0 + 1 + 4 + 1	15	Данія	1	0 + 1 + 0 + 0
5	Канада	4	1 + 1 + 2 + 0	16	Бельгія	1	0 + 1 + 0 + 0
6	Японія	4	1 + 1 + 2 + 0	17	Тайвань	1	0 + 0 + 1 + 0
7	Гонконг	4	1 + 1 + 0 + 2	18	Російська Федерация	1	0 + 0 + 1 + 0
8	Нідерланди	4	1 + 0 + 1 + 2	19	Ізраїль	1	0 + 0 + 1 + 0
9	Південна Корея	4	0 + 3 + 0 + 1	20	Італія	1	0 + 0 + 0 + 1
10	Швеція	4	0 + 1 + 0 + 3	21	Туреччина	1	0 + 0 + 0 + 1
11	Китай	3	1 + 1 + 0 + 1				

* розподіл технічних закладів за чотирма чвертями рейтингу – від першої, найвищої до четвертої, найнижчої)

За регіонами світу:

1. Північна Америка – 38 (15 + 8 + 10 + 5);
2. Західна Європа – 34 (6 + 6 + 8 + 14);
3. Східна Азія – 16 (3 + 6 + 3 + 4);
4. Австралія та Океанія – 7 (0 + 4 + 2 + 1);
5. Південно-Східна Азія – 2 (1 + 1 + 0 + 0);
6. Близький Схід – 2 (0 + 0 + 1 + 1);
7. Пострадянський простір – 1 (0 + 0 + 1 + 0).

Як правильно зауважує відомий дослідник Ю.Чернецький, майже 90 % провідних навчальних закладів інженерно-технологічної підгалузі зосереджені в трьох регіонах світу: ***Північна Америка, Західна Європа, Східна Азія.*** Сучасне обличчя інженерно-технологічної освіти вирішальною мірою формують університети саме цих трьох регіонів світу.

Важлива тенденція: провідні інженерно-технологічні навчальні заклади за характером своєї діяльності у більшості випадків вже перетворилися на класичні університети.

Російський навчальний заклад, – це МДУ імені Ломоносова, – який у світовому рейтингу університетів займає доволі скромну 66-ту позицію.

Зупинемося на оцінках *World University Rankings*, який є найбільш універсальним, бо до нього входять університети всіх профілів. Зауважимо, що до рейтингу *World University Rankings 2015/16* за версією *Times Higher Education* вперше за історію рейтингу увійшли два українські університети: Київський національний університет ім. Шевченко та Харківський національний університет ім. Каразіна. Обидва університети представлені у категорії позицій від 601 до 800. [5]

Цікавим може бути порівняння динаміки зміни рейтингів університетів Світу, що віддзеркалює глобальний розвиток університетської науки і освіти. За версією [5] компаративна картина розвитку університетів у 2014 – 2015 роках виглядає наступним чином.

По-перше, спостерігається ослаблення позицій США на тлі посилення позицій європейських університетів. Разом з тим, Сполучені Штати представлені майже п'ятою частиною всіх університетів рейтингу. Загалом до топ-800 рейтингу *Times* увійшли 147 американських університетів. *California Institute of Technology* вже вп'яте поспіль посідає перше місце в таблицях *Times Higher Education*. На даний час США представлені 63 університетами в топ-200, у порівнянні з 74 в 2014-му. Шість з них входять до топ-10.

Одним з головних конкурентів США в рейтингу є Велика Британія, яка 2015 року збільшила присутність своїх університетів. Загалом 78 навчальних закладів цієї країни увійшли до топ-800, а 34 з них представлені у топ-200.

Німеччина має в 2015 р. 20 університетів в топ-200, що на вісім навчальних закладів більше, ніж 2014 року. Нідерланди мають 12 університетів у топ-200, у порівнянні з 11 в 2014-му. В цілому, Європа представлена 345 навчальними закладами у топ-800 університетів світу.

Університетом номером один в Азії вперше за 12-річну історію рейтингу визнаний National University of Singapore.

Усього в рейтингу 2015 року представлені університети з 70 країн, що на 29, більше ніж минулого року.

Рейтингування вузів України. Що стосується вітчизняної оцінки рейтингу університетів, то вона багато в чому аналогічна світовому досвіду. Рейтинг ВНЗ України «200 найкращих вишів України» («Top 200 Україна») складений співробітниками кафедри ЮНЕСКО «Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика» при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут». При цьому передбачена зовнішня експертиза проекту «Top 200 Україна», яку здійснюють спеціалісти наглядової ради міжнародної експертної групи з визначення рейтингів університетів (IREG Observatory) [6].

У методиці, запропонованій кафедрою ЮНЕСКО, діяльність вузу визначається з допомогою інтегрованого індексу рейтингової оцінки – I_3 (80% «ваги» оцінки ВНЗ). Цей індекс включає три комплексні складові:

$$I_3 = I_{\text{НП}} + I_{\text{ян}} + I_{\text{МВ}},$$

де: $I_{\text{НП}}$ – індекси якості науково-педагогічного потенціалу, $I_{\text{ян}}$ – індекс якості навчання, $I_{\text{МВ}}$ – індекс міжнародного визнання.

Усього для формування зазначених індексів використовують 20 індикаторів прямого вимірювання і дві експертні оцінки. Дані про ці індикатори вибирають із кількох незалежних джерел (дані вузів, дані МОН України, дані Комітету з питань державних премій України і премій ім. Т.Шевченка, дані міжнародних асоціацій університетів, дані інших відомств).

У 2010 до комплексного оцінювання діяльності вишів було включено два додаткові параметри:

- експертне оцінювання якості науково-педагогічного потенціалу і якості навчання – 15%;
- показник інформаційних ресурсів (якість та функціональна повнота веб-сайтів університетів) – 5%.

Консолідований рейтинг вищих навчальних закладів складено інформаційним ресурсом *Освіта.іа* на підставі найбільш відомих в Україні рейтингів вузів: "*ТОП-200 Україна*", "*Scopus*" і "*Вебометрикс*" [7]. При цьому, як показано вище, "*ТОП-200 Україна*" оцінюється за допомогою агрегованого показника (інтегрального індексу I_3), який формується на підставі індикаторів прямого вимірювання (80%), експертної оцінки якості підготовки випускників ВНЗ представниками роботодавців та академічного співтовариства (15%), а також з використанням міжнародних наукометричних і веб-метричних даних (5%).

Рейтинг "Scopus" – результати рейтингу вищих навчальних закладів базуються на показниках бази даних Scopus, що є інструментом для відстеження цитованості наукових статей, які публікуються навчальним закладом або його працівниками у наукових виданнях. У рейтинговій таблиці вищі навчальні заклади України ранжовані за індексом Гірша – кількісним показником, що базується на кількості наукових публікацій і кількості цитувань цих публікацій.

Міжнародний рейтинг "Вебометрикс" – враховує кількість проіндексованих пошуковими системами сторінок сайту вузу, зовнішні посилання на нього, цитованість ресурсу, а також кількість завантажених на сайт файлів (іншими словами, змістовну та інформаційну активність сайту навчального закладу).

У консолідованому рейтингу кожному вузу присвоєно бал, що дорівнює сумі його місць у рейтингах "*ТОП-200 Україна*", "*Scopus*" і "*Вебометрикс*".

У табл. 2 показано технічні університети України, які вибрано із загального рейтингу-2015 "*Топ 200 Україна*" [8]. (зауважимо, що зміни в рейтингу-2016 і 2017 рр. не є радикальними).

Таблиця 2. – Технічні університети в рейтингу ВНЗ «ТОП 200 УКРАЇНА» 2015

№ п/п	Місце в "Топ 200" 2015	ВНЗ	Оцінка якості науково- педагогічного потенціалу (Іпп)	Оцінка якості навчання (Іяп)	Оцінка міжнародного визнання (Імв)	Оцінка інтегрального показника діяльності ВНЗ (Із)
1	1/2	Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут"	34,01586015	23,27596244	24,09906801	81,3908906
2	4	Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"	17,63757374	9,432969324	18,71213113	45,7826742
3	6	Національний університет "Львівська політехніка"	8,751396898	15,33781537	21,40650423	45,4957165
4	7	Національний гірничий університет	19,68292552	9,459010783	15,06216184	44,20409814
5	11	Національна металургійна академія України	15,25493281	7,299620025	19,22397409	41,77852693
6	15	Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського "Харківський авіаційний інститут"	9,838643582	8,396858119	20,60453805	38,84003975
7	16	Харківський національний університет радіоелектроніки	12,5215492	7,286777042	18,11104754	37,91937378

Продовження табл. 2

№ п/п	Місце в "Топ 200" 2015	ВНЗ	Оцінка якості науково- педагогічного потенціалу (Іпп)	Оцінка якості навчання (Іан)	Оцінка міжнародного визнання (Імв)	Оцінка інтегрального показника діяльності ВНЗ (Із)
8	20	Донецький національний технічний університет	8,167709232	9,241059331	17,409291	34,81805956
9	22	Одеський національний політехнічний університет	6,45177694	7,297265847	19,55623475	33,30527754
10	27	Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя	9,909317872	8,253617392	14,32874996	32,49168522
11	28	Вінницький національний технічний університет	15,23030991	6,224425148	10,799422229	32,25415735
12	31	Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу	7,643318419	6,67336928	17,10170629	31,41839399
13	47	Запорізький національний технічний університет	6,330835304	7,093096137	14,38592056	27,80985201
14	54	Кіровоградський національний технічний університет	10,70534801	8,681677124	6,394164864	25,78119
15	71	Донбаська державна машинобудівна академія	9,473766681	4,349202592	10,44171504	24,26468431

Закінчення табл. 2

№ п/п	Місце в "Топ 200" 2015	ВНЗ	Оцінка якості науково- педагогічного потенціалу (Інп)	Оцінка якості навчання (Іян)	Оцінка міжнародного визнання (Імв)	Оцінка інтегрального показника діяльності ВНЗ (Із)
16	75	Львівський національний технічний університет	4,121957417	4,548801267	15,15198416	23,82274285
17	82	Херсонський національний технічний університет	7,68502089	7,930996007	7,554909792	23,17092669
18	97	Приазовський державний технічний університет	5,226931843	4,71672853	11,41558164	21,35924202
19	111	Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка	5,167184777	7,922978887	7,341963143	20,43212681
20	120	Донбаський державний технічний університет	7,27975462	4,101330792	7,675561798	19,05664721
21	128	Запорізька державна інженерна академія	5,388159155	6,4564558	6,506332473	18,35094743
22	143	Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова	6,753173942	5,103526238	5,597482871	17,45418305
23	146	Державний університет телекомунікацій	3,979973463	5,726960091	7,655093741	17,3620273
24	171	Дніпродзержинський державний технічний університет	4,587579831	3,557943833	6,636044163	14,78156783

Інформаційний ресурс "Освіта.іа" представляє вузи Полтави та Полтавської області, що посіли найвищі місця в консолідованому рейтингу вищих навчальних закладів України 2015 року (табл. 3).

Таблиця 3. – Рейтинг вищих навчальних закладів Полтави у 2015/2016 році [9].

Назва навчального закладу	Місце	Місце у загальному рейтингу	Топ-200 України	Webometrics	Scopus	Підсумковий бал
Кременчуцький національний університет ім. М. Остроградського	1	43	55	69	57	181
Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка	2	61/71	111/97	16/45	111/94	238/236
Українська медична стоматологічна академія	3	65	53	114	82	249
Полтавська державна аграрна академія	4	101	113	79	123	315
Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка	5	135	182	104	100	386
Полтавський університет економіки і торгівлі	6	172	148	193	123	464
Кременчуцький університет економіки, інформаційних технологій і управління	7	239	201	244	123	568
Кременчуцький інститут Дніпропетровського університету ім. Нобеля	8	267	201	274	123	598

2. Підвищення якості навчання, вітчизняного і світових рейтингів ВНЗ. Проаналізуємо можливості, конкретні дії, заходи і механізми підвищення рейтингу вітчизняних вузів, при цьому акцентуємо увагу в першу чергу на технічних університетах. Для виконання цієї задачі звернемося до портрету і конфігурації провідних світових ВНЗ.

Логічно звернутися до прикладу Массачусетського технологічного інституту (МТІ), який у глобального рейтингу за 2014-15 академічний рік у підгалузі «Інженерія та технології» займає першу позицію [2, 4]. МТІ – приватний вуз, заснований в 1861 р., сталий фонд, або ендавмент (фінансові пожертви спонсорів) на сьогодні складає 13,5 млрд. доларів США на рік. Професорсько-викладацький колектив МТІ налічує понад 1,8 тис. викладачів. 81 науковців, які вчилися або працювали у Массачусетському технологічному інституті стали Нобелівськими лауреатами – це рекордний показник серед ВНЗ планети. Тут навчаються 11,3 тис. студентів, з яких на бакалавраті – 4,5 тис. осіб, на магістерському та аспірантському («докторському») рівні – 6,8 тис. осіб. Університетське містечко (кампус) МТІ розташовується в Кембриджі штату Массачусетс [4, 10].

Структуру МТІ складають п'ять «шкіл», що за розмірами та змістом діяльності аналогічні вітчизняним факультетам або навчально-науковим інститутам (передбаченим ч. 1 п. 7 статті 33 Закону України «Про вищу освіту»), у кожній з яких функціонують навчальні департаменти, а саме, в алфавітному порядку [4]:

Інженерна школа (10 департаментів);

Слоунівська школа менеджменту МТІ (1 департамент – менеджменту);

Школа архітектури та містобудування (3 департаменти);

Школа гуманітарних дисциплін, мистецтв і соціальних наук (11 департаментів);

Школа природничих наук (6 департаментів).

Тобто загалом школи МТІ об'єднують 31 департамент. Поза їх межами додатково функціонує окрема навчальна Програма з океанографії і прикладних океанічних наук та інженерії.

За кількістю департаментів найбільшою в МТІ є Школа гуманітарних дисциплін, мистецтв і соціальних наук з такими департаментами (кафедрами): – департамент антропології; – департамент гуманітарних дисциплін; – департамент економіки (може, краще перекладати «економічних дисциплін», однак на цьому питанні зупинюсь окремо в іншій статті); – департамент іноземних мов і літератур; – департамент історії; – департамент лінгвістики та філософії; – департамент літератури; – департамент музичного і театального мистецтва; – департамент «Наука, технології та суспільство»; – департамент політичних наук; – департамент порівняльних медійних студій і писемної мови.

Важливо зазначити, що протягом шести десятиліть у закладі працює такий підрозділ, як *Центр міжнародної науково-освітньої діяльності МТІ (MIT Center for International Studies)*, кадровий склад якого – 160 осіб.

Партнерські заклади у сфері міжнародного академічного обміну – Кембриджський університет, Стокгольмська школа економіки, мережа Швейцарських федеральних технологічних інститутів, Токійський університет та ін.

Параметри *Массачусетського технологічного інституту* не є виключенням. Так *Стенфордський університет* має 16100 студентів і аспірантів, 2100 викладачів, його бюджет складає 3,1 млрд. доларів США.

Каліфорнійський технологічний інститут має 2175 студентів, бакалаври – 967, магістри та аспіранти – 1208. Навчальний і науковий процес ведуть 294 професорів та 1207 наукових співробітників. Бюджет 1.55 мільярда \$ США.

Для порівняння візьмемо провідний технічний ВНЗ України – *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*. Тут навчається 36 000 студентів. Працює 430 професорів та 3290 інших викладачів. Бюджет університету у 2015 р. близько 40 млн. доларів США (832 167 600 грн.) [11].

Полтавський національний технічний університет має близько 10 тисяч студентів на 42 спеціальностях 8 факультетах Університету. Освітній процес підтримує 528 викладачів 18 з яких носять почесні наукові звання, 37 докторів наук,

професорів, 386 кандидатів наук, асистентів та 16 лауреатів державної премії України у галузі науки і техніки. Факультети: Архітектурний, Будівельний, Електромеханічний, Гуманітарний, Факультет нафти, газу та природокористування, Фінансово-економічний, Факультет інформаційних та телекомунікаційних технологій і систем, Факультет менеджменту та бізнесу.

Аналізуючи характеристики зарубіжних та вітчизняних ВНЗ неважко бачити, що останні мають суттєво менше викладачів 1000 студентів, рівень фінансування – не порівнюваний (оціночно – у 10-15 разів менший).

Зауважимо, що за Державною цільовою науково-технічною та соціальною програмою "Наука в університетах" на 2008-2017 роки у 2016 р. з Державного бюджету виділяється 85,4 млн. грн. (близько 4 млн. дол. США), що не співвимірно з масштабами задач по розвитку української науки [12].

Все це обумовлює суттєво менш потужну матеріально-технічну і науково-дослідну базу, потенційний рівень досліджень вітчизняних університетів у порівнянні з зарубіжними. Врешті це віддзеркалюється у рівні наукових досягнень і якості освіти.

Що можна і треба зробити за існуючих умов для покращання позицій українських ВНЗ, зокрема технічних?

Для підвищення індексу якості науково-педагогічного потенціалу необхідно збільшення кількості: штатних співробітників, обраних академіками та член-кореспондентами НАН України, докторів наук та кандидатів наук, професорів та доцентів серед штатних співробітників ВНЗ, штатних співробітників, нагороджених Державною премією в області науки і техніки або Державною премією ім. Т. Шевченка.

Тому кадрова політика університетів повинна бути спрямована на залучення фахівців вищої кваліфікації (докторів і кандидатів наук) та усілякої підтримки, заохочення написання докторських і кандидатських дисертацій. З цими задачами корелює створення і підтримання при ВНЗ Спеціалізованих вчених рад, активізації роботи аспірантури та докторантури.

За досвідом американських, європейських та азійських ВНЗ треба запровадити систему декількох (2-3) консультантів (керівників) аспірантів і докторантів, мінімум один з яких є

представником світової наукової школи (Америка, Європа) або ін. ВНЗ, які посідають високі місця у *World University Rankings*. Аспіранти та докторанти частину часу навчання в аспірантурі та докторантурі повинні затрачати на працю у ВНЗ закордонного керівника (консультанта).

Для підвищення індексу якості навчання необхідно збільшення кількості: студентів, переможців та призерів міжнародних олімпіад (конкурсів), переможців та призерів загальноукраїнських олімпіад (конкурсів), співвідношення кількості магістрів до кількості бакалаврів і спеціалістів, збільшення масштабу ВНЗ.

Якість навчання забезпечується високофаховим професорсько-викладацьким складом ВНЗ, якісними і доступними підручниками, системою дистанційного навчання, індивідуальною роботою зі студентами, поєднанням науково-дослідницької та навчальної роботи. Важливим є повне провадження «Закону про вищу освіту» в частині 1,5-2 річної підготовки магістрів, тобто за системою більшості західних ВНЗ «бакалавр-магістр». Всі ці складники потребують сучасного прогресивного менеджменту. Зокрема, навчальна література в технічних ВНЗ часто застаріла, парк підручників і посібників потребує оновлення. Процес іноді пушено на самоплив. Добрим тут є досвід Харківського національного університету, який оцінює написання підручників і посібників годинами навчального навантаження.

Для підвищення індексу міжнародного визнання необхідно збільшення кількості іноземних студентів, членство навчального закладу у Європейській асоціації університетів, у Великій хартії університетів, в мережі університетів країн Чорноморського регіону. Таке членство наповнюється реальною співпрацею – починаючи від стажування студентів, аспірантів та докторантів. Обов'язковим є також стажування кандидатів та докторів наук за кордоном – бажано у профільних ВНЗ, які посідають високі місця у *World University Rankings*. Обов'язковим для провідних фахівців ВНЗ є забезпечена ВНЗ участь у престижних тематичних міжнародних Конференціях, Симпозіумах, особливо тих, які відбуваються за межами України, в англомовному світі.

Названі показники визначають результати розрахунку інтегрованого індексу рейтингової оцінки: $I_3 = I_{\text{нп}} + I_{\text{ян}} + I_{\text{мв}}$.

Вказані показники ВНЗ, а також їх Webometrics перебувають як у прямій, так і опосередкованій залежності від таких чинників:

- наявність і сучасність матеріально-технічної бази університетів;

- наявність і сучасність бібліотечного фонду Університету (як книжкового, так і електронного), зокрема, забезпеченість магістерських, аспірантських та докторантських запитів на фаховий інформаційний продукт;

- наявність потужної сучасної видавничої бази ВНЗ і фахівців у цій галузі;

- наявність дослідно-технічної бази, сучасного обладнання лабораторій Університету;

- наявність у ВНЗ індексованих в наукометричних базах фахових періодичних видань (Scopus, Web of Science, Index Copernicus, Ulrich's, WorldCat, Bielefeld Academic Search Engine (BASE) та ін.);

- представлення повнотекстових версій видань ВНЗ на окремих сайтах в Інтернет (особливо – на платформі *Open Journal Systems*);

- наявності мобільної потужної інформаційної складової про ВНЗ та його фахівців; Зокрема:

- розвиненого сайту університету українською та іноземними мовами, в першу чергу – англійською;

- Web-сторінки власне ВНЗ на ресурсі Вікіпедія (в різних мовних версіях, зокрема англійською та провідними європейськими мовами – німецькою, польською, іспанською та ін.),

- Web-сторінки всіх докторів наук ВНЗ на ресурсі Вікіпедія (в різних мовних версіях, зокрема англійською мовою),

- профіль всіх провідних членів професорсько-викладацького складу ВНЗ на *Google Scholar* – єдиному ресурсі, який дає можливість обчислювати *індекс Гірша* кириличних текстів, вільній доступній пошуковій системі, яка індексує повний текст наукових публікацій всіх форматів і дисциплін;

- профіль на *ORCID (Open Researcher and Contributor ID)* – єдиному міжнародному реєстрі вчених ORCID, а також *ResearcherID*;

- профілі провідних вчених ВНЗ на окремих базах даних: *Scopus*, *Web of Science*, *Gemeinsame Normdatei (GND)* (Німецька нормативна база даних), *Index Copernicus*, *Scientists Panel*) та ін.

Крім того, для підвищення **Webometrics** Університету в Україні і світі необхідно за досвідом провідних українських ВНЗ створити **Портал магістрів**. На ньому у режимі вільного зовнішнього доступу слід розташовувати автореферати магістерських робіт українською та англійською мовами.

Щодо мовної політики у науковому та освітньому середовищі України, перспективним є, очевидно, один вектор – українсько-англійської двомовності (випуск друком періодичних видань, монографій та навчальної літератури одночасно двома мовами – українська та англійська версії).

Фінансування вітчизняних ВНЗ – «ахіллесова п'ята» всієї вітчизняної університетської освіти.

У міжнародній практиці застосовуються близько 4 тис. схем фінансування вищої освіти. Вони відрізняються ступенем покриття державою вартості навчання у ВНЗ, механізмом відбору потенційних студентів, рівнем самостійності ВНЗ у визначенні ціни навчання, включенням до системи державного фінансування приватних ВНЗ та за іншими факторами [14]. Переважають такі підходи фінансування ВНЗ [15]: Фінансування за видатками, Фінансування за результатами, договірне (ВНЗ – Міністерство освіти), модель державного замовлення, фінансованого на нормативно-подушній основі, модель визначення нормативної потреби в бюджетних коштах, нормативно-подушне фінансування на основі категоризації ВНЗ, – інтегрована (комплексна) модель бюджетного фінансування ВНЗ (модель фінансування «за формулою») та ін. Дивесифікують джерела фінансування у такий спосіб: встановлення плати за навчання, фінансові пожертви від випускників, індивідуальних і корпоративних донорів з метою створення ендаументів – фондів цільового капіталу, випуск облігацій, як це зробив у 2010 р. Кембриджський університет, формування підприємницьких університетів, використанням грантів, позик тощо.

Щодо українських ВНЗ, то вони фінансуються як з бюджету (переважно), так і додаткових джерел фінансування, статус бюджетної установи обмежує можливості ВНЗ і у використанні залучених (позабюджетних) фінансових ресурсів.

Що стосується грантів, то майже кожен ВНЗ України має партнерів за кордоном. Це – добра можливість для студентів стати учасником програм обміну або побувати на практиці у спорідненому ВНЗ за кордоном. Інша можливість отримати вищу освіту за кордоном – міжнародні освітні програми, які здійснюються іноземними фондами та їх представництвами в Україні а також урядові гранти іноземних держав. Щорічно по лінії міжнародних освітніх програм на навчання до США і країн ЄС виїжджає по декілька тисяч студентів.

Гранти на наукові дослідження бажано брати «знизу» (тобто на рівні кафедр і факультетів), хоча можливо і через попередні рамкові угоди «зверху». У першому випадку авторський колектив повинен уже мати непересічні досягнення в певній галузі, відшукати партнерів (наприклад, при зустрічі на міжнародній Конференції, Симпозіумі тощо). Гранти на пошукові роботи рідкісні. При пошуку грантових можливостей майже обов'язковим є висока фаховість, знання англійської мови, апробований і визнаний у науковому світі інтелектуальний продукт (способи, пристрої, їх застосування та ін.). При цьому стендова та промислова апробація розроблених технічних рішень на вітчизняних підприємствах суттєво підвищить імовірність успіху міжнародної співпраці.

ЛІТЕРАТУРА

1. World University Rankings 2015-2016 methodology // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <https://www.timeshighereducation.com/news/ranking-methodology-2016>
2. Юрій ЧЕРНЕЦЬКИЙ. Вища технічна освіта – у глобально-рейтинговому вимірі // Журнал NEWSSKY.COM.UA [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://newssky.com.ua/vishha-tehnichna-osvita-u-globalno-reytingovomu-vimiri/>
3. Subject Ranking 2014-15: Engineering & Technology methodology // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу :

<https://www.timeshighereducation.com/subject-ranking-2014-15-engineering-technology-methodology>

4. Юрій ЧЕРНЕЦЬКИЙ. Вища технічна освіта – у світлі діяльності найкращих закладів світу // Журнал NEWSSKY.COM.UA [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://newssky.com.ua/vishha-tehnichna-osvita-u-svitli-diyalnosti-naykrashhih-zakladiv-svitu/>

5. Рейтинги університетів світу // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/abroad/higher_school/university-raiting/47995/

6. IREG Observatory on Academic Ranking and Excellence // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://ireg-observatory.org/en/>

7. Консолідований рейтинг вузів України // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/rating/25752/>

8. ТЕХНІЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ В РЕЙТИНГУ ВНЗ «ТОП 200 УКРАЇНА» 2015 // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=4080>

9. Рейтинг вищих навчальних закладів Полтави у 2015 році // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/rating/45562/>

10. Massachusetts Institute of Technology // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://web.mit.edu/>

11. Бюджет Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://kpi.ua/files/%D1%81ost_estimate-15.pdf

12. ДЕРЖАВНА ЦІЛЬОВА НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ПРОГРАМА "Наука в університетах" на 2008-2017 роки // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1155-2007-%D0%BF>

13. Закон України "Про вищу освіту" (2014 р.) // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

14. Кузьмина Н. Г. Зарубежный опыт финансирования образования в условиях возрастания автономии вузов / Н. Г. Кузьмина // Вестник Волгоград. гос. ун-та. – Серия 3: Экономика, экология. – 2008. – № 2 (13). – С. 233–237.

15. ШЕВЧЕНКО Л. С. Фінансування вищої освіти: диверсифікація джерел // [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <file:///C:/Users/Asus/Downloads/finansirovanie-vysshego-obrazovaniya-diversifikatsiya-istochnikov.pdf>

Ганна ОНКОВИЧ,

*доктор педагогічних і кандидат філологічних наук,
професор, завідувач лабораторії медіаосвіти та
інструментальної медіадидактики
Миколаївського обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти (Київ-Миколаїв, Україна)*

ВІКІДИДАКТИКА ТА ЇЇ ТЕХНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ВІДКРИТОЇ ОСВІТИ

ВІКІДИДАКТИКА – це частина медіапедагогіки, котра розробляє технології застосування Вікіпедії у навчальному процесі, розглядає й рекомендує до впровадження нові дидактичні матеріали і засоби з опертям на вікіджерела.

Вікіпедія – це глобальна, вільна та багатомовна Інтернет-енциклопедія, найстаріший та найбільший проект Фонду Вікімедіа. Швидкий процес її розвитку триває у всьому світі, що призводить до появи нових концепцій і термінів. Сьогодні ми можемо говорити про нові спеціальності: вікімедійник – створювач програмного забезпечення, вікіпедист – автор і редактор статей, вікіпедагог – учитель, котрий використовує Вікіпедію у навчанні й вихованні, вікідидакт – той, хто навчає писати й редагувати статті у Вікіпедії, а також створює навчально-методичні посібники і т.ін. Відтак – з'явилися нові підрозділи ще у зовсім нових педагогічних відгалуженнях, якими є медіапедагогіка й медіадидактика.

У статті розглянуто нові тенденції у вітчизняному освітньому просторі, які стимулюють розвиток української педагогіки, зокрема, її нових атрибутів – медіаосвіти, медіадидактики, медіапсихології та їхніх відгалужень. Показано це на прикладі вікідидактики, що нині переживає свій розквіт, є тематично спільною зі світовою наукою, але уособлює вітчизняний медіаосвітній фактаж і розробляє нові інструментальні технології щодо використання Вікіпедії в освітньому процесі.

Ключові слова: *освітній простір, медіакультура, медіаосвіта, професійно-орієнтована медіаосвіта, педагогічна медіаосвіта, медіадидактика.*

Вступ. Ми живемо у світі мінливих соціально-економічних ситуацій, обумовлених соціальними та груповими освітніми потребами і запитами, задоволенню яких сприяє складна соціальна система. Вона має назву – відкрита освіта – й базується «на світоглядних і методологічних засадах відкритості та безперервності процесу пізнання» [8; 9; Вікіпедія <https://goo.gl/Vfr2d6>]. При розробці ідеї відкритої освіти наголошується, що основу освітнього процесу тут складає *«цілеспрямована, контрольована, інтенсивна самостійна робота учнів, які можуть вчитися в зручному для себе місці, за індивідуальним розкладом, маючи при собі комплект спеціальних засобів навчання і погоджену можливість контакту з викладачем, а також контактів між собою. Метою відкритої освіти є підготовка учнів до повноцінної і ефективної участі у громадській та професійній діяльності в умовах інформаційного та телекомунікаційного суспільства»*. Проте, на нашу думку, мову слід вести не тільки про «самостійну роботу учнів», а про самоосвіту особистості будь-якого віку і статусу. Спеціалізовані технології і засоби навчання – застосування комп'ютерів, мережових засобів, мультимедійних технологій, спеціального програмного забезпечення – сприяє повноцінному навчанню без потреби вносити зміни у поточний освітній процес. Зокрема, відбувається це завдяки медіаосвітнім технологіям. У статті ми ілюструємо це можливостями використання Вікіпедії у навчальному процесі [8, 9].

Чому люди читають Вікіпедію? Наприкінці червня 2017 р. у 14 мовних розділах – арабському, бенгальському, китайському, нідерландському, англійському, німецькому, угорському, японському, румунському, російському, іспанському, українському, мовами іврит та гінді – провели опитування читачів, метою якого було зрозуміти: 1) чим викликана потреба читання (перевірка фактів, пошук ґрунтовних знань чи загальних відомостей); 2) чи читачі знайомі з темою чи це для них щось нове; 3) що мотивує читати (цікавість, робота/навчання, нудьга тощо). Усього понад 215 тисяч людей взяли участь у цьому опитуванні, в українській частині – понад 8 тисяч осіб. Попередні результати дослідження показують, що Вікіпедію українською читають найбільше заради отримання

грунтовних знань з якоїсь теми і для відомостей про поточні події. Останнє є досить незвично, якщо порівнювати з іншими мовними розділами. Але дослідження ще не завершено: очікувались більш повні результати. Однак наслідки другої хвилі опитувань було представлено Leila Zia, працівницею Wikimedia Foundation на міжнародній щорічній конференції Wikimania 2017 у Монреалі. (Про результати опитування 2016 року можна більше прочитати тут: <https://arxiv.org/abs/1702.05379>).

Постановка проблеми і стан її вивчення. Вікіпедія (англ. Wikipedia) – глобальна, вільна та багатомовна інтернет-енциклопедія, найстаріший і найбільший проект Фонду Вікіпедія – найпопулярніший довідник в Інтернеті. Бурхливий процес її розвитку триває в усьому світі, що призводить до появи нових понять, термінів. Назва утворена від слів «вікі» (технологія для створення сайтів) та «енциклопедія». Її перший розділ (англомовний) з'явився 15 січня 2001 року. Нині це – найбільша та найповніша в історії людства енциклопедія, котра твориться 295 мовами й найбільшою кількістю редакторів. Водночас це – один із найбільших у світі волонтерських рухів, адже існує завдяки добровольцям, які наповнюють її у свій вільний час знаннями, котрі є надбанням людства. Вікіпедію може редагувати кожен, незалежно від професії, приналежності до соціальних груп, місця проживання та національності. Єдина вимога для того, аби приєднатись до когорти редакторів-волонтерів Вікіпедії, – це мати доступ до Інтернету та джерел інформації, на основі яких може бути створена або доповнена стаття. На відміну від паперових енциклопедій, вона не має обмежень в обсязі та кількості статей, які існують при укладанні паперових енциклопедій. У Вікіпедії висвітлюється значно ширше коло тем, аніж це можливо у паперових енциклопедіях, у т. ч. вузькоспеціалізованих. До того ж, існує можливість постійного доповнення статей та оновлення в них даних у режимі реального часу. У паперових енциклопедіях, над створенням яких працюють не один рік, це неможливо. Відкритість проекту для всіх людей, які мають доступ до Інтернету, простота редагування дозволяють написати більшу кількість статей за одиницю часу. Це дає можливість збільшити кількість вікікористувачів.

Технічну підтримку та розвиток низки вікі-проектів, найвідомішим з яких є Вікіпедія, здійснює Фонд Вікімедія – Wikimedia Foundation – американська недержавна некомерційна організація, основною метою якої є поширення у світі вільних знань. Регіональні відділення Фонду Вікімедія існують у 40 країнах світу. В Україні це громадська організація «Вікімедія Україна», яку було створено 31 травня 2009 року. Того ж року Фонд Вікімедія офіційно визнав її своїм регіональним відділенням. Основна мета «Вікімедія Україна» – сприяння розвитку Вікіпедії та інших дружніх проектів українською мовою. Станом на 10 листопада 2017 року в українській Вікіпедії налічується: 746 542 статті, 2 245 146 сторінок, 21 579 029 редагувань, 378 480 користувачів, 2637 активних користувачів та 40 адміністраторів. Вона посідає 16 позицію серед усіх мовних розділів, третю – серед розділів слов'янськими мовами. Її сторінки переглядають близько 50 млн користувачів щомісяця.

«Вікімедія Україна» пропагує створення і поширення вільних знань, передусім у проектах Вікімедія. Для цього проводяться віківишколи, де пояснюється всім бажаючим, як редагувати Вікіпедію й брати участь в інших проектах Вікімедія; організовуються конкурси з написання статей, фотоконкурси; пропагується написання студентами статей у вікіпроекти. Залучаються до роботи у вікіпроектах і бібліотекарі, інші зацікавлені особи. Нещодавно український уряд запропонував внести зміни до навчальних програм з інформатики, географії, історії та літератури для старшої школи із залученням до процесу навчання україномовного розділу «Вікіпедії». Вперше в історії України влада на такому високому рівні підтримала пропозиції вікіпедистів, які на волонтерських засадах працюють над поліпшенням якості україномовного розділу Вікіпедії та реалізують на національному рівні низку міжнародних освітніх і культурних проектів. [23; 24]

На сьогодні 295 мовних розділів Вікіпедії є окремими сайтами, з назвами на зразок *uk.wikipedia.org*, де перші дві чи три літери – код мови (зазначимо принагідно, що слід розрізняти код української мови – *uk* й України як країни – *ua*). Ось, наприклад, на що зауважує Віра Моторко: «Кожна стаття

пишеться окремо і, в принципі, не залежить від версій про цей же предмет іншими мовами (крім випадків, коли статтю повністю перекладають з однієї мови іншою, але й тоді, після завершення перекладу стаття починає жити власним життям і подальші редагування не обов'язково стаються внаслідок змін в інших мовних розділах). Статті пишуться на основі різних джерел. Певний мовний розділ Вікіпедії значно залежить від кількості та якості джерел, на які посилається, бо дописувачів, які можуть перекладати з інших мов, зазвичай менше. Тому статті про якогось політичного діяча можуть кардинально різнитися, скажімо, англійською, українською і китайською» [20].

Сьогодні ми можемо говорити про нові спеціалізації: вікімедійник – створювач програмного забезпечення, вікіпедист – автор і редактор статей, вікіпедагог – учитель, котрий використовує Вікіпедію у навчанні і вихованні, вікідидакт – той, хто навчає писати й редагувати статті у Вікіпедії, а також створює навчально-методичні посібники і т.ін. Відтак – з'являються нові підрозділи ще у зовсім нових педагогічних відгалуженнях, якими є медіапедагогіка й медіадидактика. Зокрема, вікідидактика, котра розглядається нами як частина педагогіки, що займається питаннями застосування вікіпедії у навчальному процесі, розроблянням й апробацією нових дидактичних матеріалів з опертям на вікіджерела.[4; 21]

Як зазначає адміністратор української Вікіпедії Анатолій Луцюк (м. Одеса, Україна) [19], ідея універсальної і загальнодоступної енциклопедії з'явилася досить давно. «Вікіпедія – не місце для викладу вашої особистої думки, особистого досвіду або особистих переконань, тому всі учасники повинні слідувати правилам про заборону оригінальних досліджень і прагнути бути точними». Крім того, важливою особливістю Вікіпедії є можливість отримувати інформацію рідною мовою. Після відкриття англійської почали відкриватись й інші вікіпедії, і вже до кінця 2001 року було створено 18 мовних розділів. Було декілька спроб започаткувати україномовну версію декількома незареєстрованими користувачами і 30 січня 2004 року була створена перша україномовна стаття – Атом. Ця дата вважається Днем народження

української Вікіпедії. Авторами перших українських статей стали брати Юрій та Іван Ковальови, українські школярі, які в той момент мешкали в Японії. Про це можна дізнатись зі спогадів автора першої статті Вікіпедії Юрія Ковальова [19; 22]. Історія наповнення української Вікіпедії має такі віхи.

30 січня 2004 : створено першу статтю – Атом.

4 квітня 2004 : офіційно активовано українську частину вікіпедії. Кількість статей – 1000.

28 березня 2008 : написано 100 000-ну статтю, на честь чого було розповсюджено прес-реліз.

7 квітня 2010 : написано 200 000-ну статтю, з нагоди чого 8 квітня ГО «Вікімедіа Україна» провела прес-конференцію та розповсюдила прес-реліз.

12 лютого 2011 : український розділ обійшов фінський, посівши 15-те місце за кількістю статей.

26 жовтня 2011 : загальна кількість сторінок перевищила 1 мільйон.

12 травня 2014 року була написана 500 000-на стаття.

13 листопада 2015 року була написана 600 000-на стаття.

4 червня 2017 року була написана 700 000-на стаття.

Освітня програма Вільної інтернет-енциклопедії – «міжнародна програма, у рамках якої освітяни й студенти долучаються до поліпшення Вікіпедії у рамках навчального процесу», – таке визначення дає Вікіпедія. Проте до поліпшення текстів у Вільній енциклопедії долучаються не тільки «освітяни й студенти», а освітяни й вікіпедисти прагнуть не лише поліпшити Вікіпедію [<https://goo.gl/Y1WGXF>]. Останнім часом це можна простежити на низці публікацій, що й засвідчують наші посилання.

У січні 2017 Прем'єр-міністр України Володимир Гройсман підтримав пропозиції громадськості, спрямовані на розвиток україномовного розділу «Вікіпедії», та доручив органам виконавчої влади вжити у 2017 році заходів для їх реалізації. Серед запропонованих громадськістю заходів: внесення змін до навчальних програм для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів щодо використання україномовного розділу «Вікіпедії»; можливість підготовки студентами матеріалів для «Вікіпедії»; сприяння проведенню

української частини міжнародного конкурсу «Вікі любить пам'ятки»; сприяння проведенню конкурсу з розміщення наукових робіт в українському розділі «Вікіпедії». На цей час «Вікіпедія» мала 292 мовні розділи та містила близько 41 млн. статей. Україномовний розділ «Вікіпедії» посідав 16 місце серед всіх розділів за кількістю статей.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Громадська організація «Вікімедіа Україна» – українська неприбуткова громадська організація, регіональне відділення Фонду Вікімедіа – об'єднує активних вікіпедистів (користувачів Вікіпедії), котрі займаються популяризаторською діяльністю. Ця організація має на меті підтримку і популяризацію вікі-проектів Фонду Вікімедіа на території України та сприяння розвитку вікі-спільноти – редакторів, які гуртуються навколо Вікіпедії та інших проектів Фонду Вікімедіа. Основні зусилля спрямовані на проекти Фонду Вікімедіа українською та мовами інших народів, які проживають на території України. Розвиток української Вікіпедії сприяє популяризації наукових знань в українському суспільстві та розвитку української мови й культури. Можливості використання матеріалів Вікіпедії безмежні, тож можемо прогнозувати успіх вікідидактики – нового педагогічного відгалуження.

Подібні процеси відбуваються й в інших країнах. Зокрема, у вересні 2017 р. в Університеті Міссісіпі побачив світ перший випуск часпису Wiki Studies [7], присвячений вікідослідженням з досвіду перетину Вікіпедії та вищої освіти. Перші три статті представлені як "тематичні дослідження". Це звіти викладачів про досвід, набутий від використання Вікіпедії в різних аспектах вищої освіти. У статті “Wikipedia as a Pedagogical Tool: Complicating Writing in the Technical Writing Classroom,” Drew Virtue of Western Carolina University (США) повідомляє про використання Вікіпедії під час викладання технічного письма, при чому автор виходить за межі навчального закладу, підкреслює, як взаємодія студентів зі спільнотою редагування Вікіпедії може посилити та поліпшити освітню якість будь-якої аудиторії. Енн Матсуучі Ann Matsuuchi у статті під назвою “Connecting Wikipedia and the Archive: Building a Public History of HIV/AIDS in New York City” повідомляє про досвід

студентської громади у ролі дослідників первинних документів для покращення доступу громадськості до фактів про історію охорони здоров'я в Нью-Йорку. У дослідженні *The third case study in this first issue is co-authored by Rebecca Thorndike-Breeze and Greta Kuriger Suiter* повідомляється про побудову робочих зв'язків між факультетами, щоб посилити свої можливості та розширити свій професійний розвиток. У статті “*Investigating the Gendered Pronoun Gap in Wikipedia*”, Mehrdad Yazdani досліджує гендерну тенденцію у статті Вікіпедії, зосереджуючи увагу на дисбалансі гендерних займенників, пропонує нову міру його виявлення, а потім оцінює кілька типів статей Вікіпедії. У майбутньому редактор-засновник видання Robert E. Cummings, до існуючих розділів, присвячених тематичним дослідженням та технічним аналізам, планує додати розділи, присвячені теоретичним дослідженням та оглядам. Тут же Роберт Е. Каммінгс з Університету Міссісіпі дякує Фонду Wiki Education за підтримку в проведенні Wiki Conference North America, на якій ці та інші статті вперше з'явилися як рецензовані презентації [3; 6; 8].

«Наука показує, що Вікіпедія – найкраща частина інтернету» – такий заголовок має стаття у *The Washington Post* [2]. Йдеться про перше у своєму роді дослідження, яке здійснили науковці з Гарвардської бізнес-школи: Shane Greenstein, Yuan Gu та Feng Zhu. Дослідження використовує ключові слова і фрази, щоб дослідити, як тисячі редакторів Вікіпедії спілкуються між собою. Науковці зосередились, зокрема, на історії редагування статей англійської Вікіпедії, що стосуються політики Сполучених Штатів. Вони виявили, що редактори на 15% більш схильні редагувати статті, текст яких розкриває точку зору, протилежну їхній власній. Скептики, зокрема й серед самих редакторів, заперечать, що в такій схильності немає нічого хорошого: десятки користувачів витрачають свій час на обговорення того, як правильно читати (а українською – і писати) прізвища Rowling чи Palahniuk, чи ставити крапку в кінці підпису зображення або як ставити внутрішні посилання на роки – замість того, щоб займатися власне написанням тексту.

Але дослідники виявили, що потяг редакторів Вікіпедії до сперечання з опонентами приносить більше користі, ніж можна було б думати. Адже в результаті зважування аргументів усіх сторін остаточний текст статті має більше шансів наблизитися до того, чому поклоняються усі вікіпедисти – нейтральної точки зору. Шейн Грінштейн говорить, що це дає надію: дивовижно, як показне бажання протилежних сторін знищити одна одну призводить до того, що все якраз тримається купи. «І тут головний момент: саме це відрізняє Вікіпедію від інших майданчиків взаємодії користувачів інтернету між собою – у першу чергу, соцмереж на зразок Facebook чи Twitter. У соцмережах люди опиняються замкнені у свою соціальну камеру, де відлунюють власні думки, таким чином тільки зміцнюючи її. Одну й ту ж тему обговорюють тут і там, користувачі зазвичай проходять повз, залишаючи коментарі, але не повертаючись до обговорення. Вікіпедія ж дає змогу виробляти цілісність» [2].

Автор із The Washington Post пропонує уявити, що було б, якби Александр Македонський мав доступ до інтернету. Він міг би загрузнути у Twitter, хвалячись перемогами, що було б сумно. А міг би заснувати Вікіпедію – проект, який уже давно перевершив за кількістю записів історичну Александрійську бібліотеку. І продовжує зростати.

Вплив Вікіпедії на епістемологічні процеси приваблює багатьох дослідників із різних галузей знань: соціологів, психологів, фахівців із медіакомунікацій, аналізу даних та інформаційних технологій. Творці WikiLit, баз даних наукових публікацій, присвячених вікіпедії, у своїй оглядовій статті “The Sum of Human Knowledge”: A Systematic Review of Scholarly Research on the Content of Wikipedia перераховують шість основних напрямків досліджень: *«Вивчення Вікіпедії в цілому. Внутрішній устрій, зміст, участь, читачька аудиторія і корпус текстів»* [1].

Ці напрямки, на думку Fallis D., тягнуть до двох проблемних полів, котрі можна умовно позначити як «спільнота»» (формування ідентичності авторів Вікіпедії, система зв'язків між учасниками, їхні мотивації і стратегії дискурсивної поведінки в ситуаціях т.зв. «війн правок») і

«контент» (тематичне наповнення і «параметри якості інформації: точність, повнота, актуальність, доступність для сприйняття» [33]. У них переважають міждисциплінарні дослідження статей різного змісту, що дозволяє формувати думку про їх об'єктивність та інформативність [4]. Останнім часом до категорії дослідників Вікіпедії додалися педагоги – вікіпедагоги, вікідидакти.

Безперечно, зарубіжний досвід цікавий і потребує більш ґрунтовного аналізу, проте наша мета – представити у цій статті українські напрацювання в контексті можливостей використання Вікіпедії в освітньому просторі. Ці процеси ми відстежуємо на сторінці «ВІКІДИДАКТИКА» [<https://www.facebook.com/groups/1796426670616724/>] в мережі Фейсбук з вересня 2016 р. Спільнота об'єднує авторів Вікіпедії і тих, хто навчає створювати й редагувати статті в українській он-лайн енциклопедії й сприяє обміну досвідом в організації навчальної роботи засобами Вікіпедії.

Метою статті є аналіз новітніх тенденцій у вітчизняному освітньому просторі, поширення досвіду використання Вікіпедії в житті соціуму, визначення ролі й місця медіадидактики у контексті націотворення.

Виклад основного матеріалу. Освітня програма Вікіпедії реалізується в різних видах. Деякі з них – «традиційні». Однак останнім часом в Україні – завдяки ентузіастам вікіпедистам і вікідидактам – з'явилося чимало нових форм. Робимо спробу узагальнити цей досвід. Почнемо з діяльності Фонду «Вікімедіа Україна», котрий проводить віківишколи/вікітренінги з основ редагування Вікіпедії. Навчання у таких формах проводяться у різних регіонах України. Зауважимо, що ці напрацювання, основна мета яких – поповнення україномовного розділу Вікіпедії, успішно використовуються вікіпедагогами у процесі навчання. Як й інші, «статутні», заходи організації. Спільно з іншими громадськими та благодійними організаціями Фонд займається проведенням конкурсів у Вікіпедії, ідея яких полягає у написанні найбільшої кількості статей високої якості з різної тематики, а також задля залучення до спільноти нових користувачів.

За сприяння «Вікімедіа Україна» проводяться вікі-експедиції Україною з метою збору матеріалів для поліпшення текстів та ілюстрування статей Вікіпедії та інших проєктів Фонду «Вікімедіа». Пізніше фотографії завантажуються до Вікісховища за вільною ліцензією. Поповнення вікісховища інтенсифікуються під час проведення тематичних Тижнів і Місячників, фотоконкурсів. Наприклад, фотоконкурс Wiki Loves Earth («Вікі любить Землю») уперше проведений 2013 року в Україні. У 2014 році став міжнародним, у ньому взяло участь 15 країн, у 2015 році – 26 країн. З 2014 року – конкурс міжнародний. Його учасники фотографують пам'ятки природи і об'єкти природно-заповідного фонду і завантажують їх на Вікісховище. Метою заходу є зібрання фотографій пам'яток природи і об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) та розміщення їх у Вікісховищі для ілюстрування статей Вікіпедії – вільної енциклопедії, яку щодня переглядають мільйони користувачів, а також охорона навколишнього природного середовища. Сайт конкурсу в Україні – <http://wle.org.ua>. «Вікімедіа Україна» спільно з партнерами, крім основних переможців, відзначала також найкращі фото пам'яток дерев'яної архітектури, грецької та вірменської спадщини в Україні тощо. Для потреб конкурсу членами організації та волонтерами було укладено найповніший реєстр пам'яток культурної спадщини України. «Вікі любить Землю», вперше проведений 2013 року в Україні, з 2014 – міжнародний. Вікімедіа Україна провела пілотний фотоконкурс 2013 року й була організатором міжнародної частини конкурсу 2014 року. В українській частині конкурсу 2014 року з 1 до 31 травня взяли участь 416 осіб, які завантажили у Вікісховище 12089 світлин 1324 об'єктів ПЗФ України [19; 22].

Інший фотоконкурс – Wiki Loves Monuments («Вікі любить пам'ятки») – фотоконкурс пам'яток культурної спадщини, що проводиться майже в 40 країнах світу регіональними відділеннями Фонду Вікімедіа, в тому числі й в Україні. Його мета – зібрати фотографії всіх пам'яток культурної спадщини світу і розмістити їх на Вікісховищі, що дасть змогу ілюструвати статті Вікіпедії. Ініціатива проведення конкурсу Wiki Loves monuments належить нідерландським вікіпедистам,

які 2010 року запропонували сфотографувати 50 тисяч пам'яток Нідерландів. Наступного року ініціативу нідерландців підхопили 18 країн. Конкурс проводився у два тури – національний і міжнародний. 2012 року географія конкурсу охопила 35 країн світу з 4 континентів. Серед них була й Україна, яка зібрала 33 тисячі фотографій.

Фотографії як медіапродукти стають наочністю при вивченні різних навчальних тем. Їхня географія поширюється не тільки на відтворення українських ландшафтів, флори й фауни. У доробку українських документалістів – різні частини світу. Авторами світлин стають навіть учні, і добре роблять ті педагоги, котрі це помічають, заохочують дітей долучатися до прекрасного. Кращі світлини поширюються не тільки у вікісховище: видаються альбоми, листівки, календарі.

Тематичні Тиждні й Місячники – не тільки сучасна технологія підвищення інтересу до матеріалів Вікіпедії. Водночас під час таких проєктів з'являються цікаві й пізнавальні тексти. Наприклад, Антон Процюк у своєму пості від 6 листопада 2017 року представляє проєкт «Пані у червоному» для Української Вікіпедії. Це – місячник написання статей про жінок в Українській Вікіпедії. Назва «Пані у червоному» обрана за аналогією із відповідним проєктом в англомовній Вікіпедії. Червоним кольором у Вікіпедії виділені посилання на ті статті, яких ще не існує, тож ці жінки на сторінці Вікіпедії у «червоному». Їх пропонується переодягнути у «синій». Навіщо потрібен місячник про жінок? За статистикою, із 132314 біографічних статей в Українській Вікіпедії тільки 18120 – про жінок, тобто 13,69 %. І для зміни цього дисбалансу може долучитися кожен чи кожна. Мотив «представництва» є суттєвим – чим більше жінок зможуть дізнатися більше про видатні досягнення інших жінок, тим більше це мотивуватиме їх до звільнення від гендерних стереотипів і підвищувати представництво жінок у суспільному житті загалом. Наприклад, дослідження політичної системи США показало пряму пропорційність між кількістю жінок у великій політиці та кількістю жінок, які зацікавлені в політичній діяльності на локальному рівні. Як стверджує

авторка дослідження Амелія Шоуальтер, «жінки на високих посадах не лише стають рольовими моделями для дівчаток – вони нормалізують політику для дорослих жінок, які потребують легенького поштовху» [Процюк, 35]. В анонс-статті зазначається: «Після багатьох століть гендерної стереотипізації, яке передбачало витіснення жінок з політики, їм потрібен позитивний приклад – цей легенький поштовх, який може мотивувати їх на звершення. Як-от приклад інших жінок, які досягли значного успіху в управлінні країною – попри те, що суспільство передвизначило для них ролі викладачки молодших класів або соціальної працівниці. Це саме стосується і наукової діяльності, кінематографу та багатьох інших сфер суспільного життя». [35] Дописувач констатує, що наявність рольових моделей видатних жінок є ключовим фактором для їхньої мотивації та, як результат, розширення їхніх можливостей. І тут постає дидактичне питання – якими засобами популяризувати ці рольові моделі? Як саме розповідати жінкам про інших жінок, з яких можна брати приклад? Відтак розбудова статей про видатних жінок, ще не представлених у Вікіпедії, і є таким важливим завданням. «Окрім очевидної енциклопедичної та освітньої мети, створення і покращення таких статей стане важливим внеском у розвиток рівного представництва жінок у суспільному житті. І тому Вікіпедії надзвичайно потрібна «Пані у червоному». Внесок до цього проекту мене і кожного з нас буде не лише кроком у розвиток україномовного контенту в Інтернеті, а й важливим починанням на користь гендерної рівності – саме тим «легеньким поштовхом», який призведе до вагомих результатів», – зазначео в дописі-анонсі. Тут же наводяться приклади, адже ідея реалізувати такий проект в україномовному розділі Вікіпедії виникла на Вікіконференції 2017 у Херсоні. Від ідеї до втілення пройшло понад два місяці: потрібно було знайти статистику, створити списки статей до створення та поліпшення, підготувати сторінку місячника, спробувати знайти інформаційних партнерів тощо. Користувач Sergento написав програму, яка вивела список статей про жінок, які існують в інших Вікіпедіях (зокрема англійською та російською), але яких немає українською мовою. Таких статей

тисячі. До прикладу, дописувач дає підказку: українською мовою ще не було статті про Енні Лондондеррі – першу жінку, що здійснила кругосвітню подорож... на велосипеді. Її подорож тривала трохи менше ніж 15 місяців – із 27 червня 1894 року по 12 вересня 1895 року. Нема також статті про Френсіс Олдхем Келсі – фармаколога, яка відмовилася ліцензувати талідомід у США, через сумніви у його безпечності. Відсутні статті про Луїзу Кадамуро (французька футболістка), Памелу С. Расмуссен (американська орнітологиня), Анніку Зеєн (німецька баскетболістка на візку), Анджелу Джеймс (канадійська хокеїстка), Маріо Терезу Феррарі (аргентинська лікарка, перша професорка у Латинській Америці і одна з перших жінок, якій дозволили викладати медицину), Джоан Каррен (винахідниця дипольних відбивачів), Лолу Болдвін (перша жінка-поліцейська у США), Мері Геррінг (австралійська лікарка), Дургу Шакті Нагпал (індійська держслужбовиця, відома боротьбою з корупцією), Дебру Мічелі (італійсько-американська водійка Monster Truck та професійна реслерка), Мері Вінстон Джексон (математик, інженер)... і ще багато кого іншого. Звісно, можна не тільки перекладати, можна писати статті про видатних жінок України: Бурда Раїса Іванівна (ботанік-еколог), Горбенко Галина Петрівна (біофізик), Єгорова Тамара Петрівна (геофізик)... На сторінці місячника написані імена цих «пані у червоному». Долучайтесь, щоб про них були статті українською. Під час тренінгу організатори прагли збільшити цю кількість і доповнити вже існуючі статті інформацією про дослідниць та благодійниць, що навчалися, працювали чи опікувалися долею української та світової науки та культури, відомі своїми неординарними творчими, спортивними та іншими набутками.

Тренінг з редагування статей у Вікіпедії, присвячений місячнику додавання статей у Вікіпедію «Пані в червоному» (https://wikimediaukraine.wordpress.com/.../06/pani-u-chervon...), проводився, зокрема, для викладачів та студентів НаУКМА. Його учасники створювали і покращували статті про науковиць та меценаток Києво-Могилянської академії, зокрема, залучали дані з інституційного репозитарію eKMAIR. Цим заходом Наукова бібліотека НаУКМА поклала початок активному

редагуванню та додаванню статей упродовж місяця – з 15 листопада до 15 грудня. Основним джерелом інформації мав стати інституційний репозитарій Академії – eKMAIR. У такий спосіб заохочували могилянських викладачок та аспіранток доповнювати цей електронний архів своїми публікаціями, оскільки статті в eKMAIR-і повно і коректно розповідали про власну наукову роботу.

В анонсі до події зазначалося: *«І долучайтесь не тільки створеними чи поліпшеними статтями – поширення інформації про цю ініціативу нам теж потрібне. І якщо Ви ще не знаєте як чи не дуже певні своїх власних сил, щоб дописувати до Вікіпедії – ми можемо допомогти навчанням, матеріалами, порадами. Щорічно Фонд організовує щорічні конференції вікіпедистів задля широкого обговорення тем щодо подальшого розвитку Вікіпедії (принагідно зауважимо про конференцію «Вікіманія», котру щорічно проводить Фонд Вікімедіа)».*

Цікавість викликають й інші проекти Вікіпедії: ***Веломісяць-2017, Тиждень Української діаспори, Місяць неолімпійських видів спорту, Місяць фантастичних творів 2017*** тощо.

Наприклад, Веломісяць – конкурс з написання та редагування в українській Вікіпедії статей, присвячених велосипедистиці, проводився в рамках Європейського тижня мобільності, що тривав із 22 серпня до 24 вересня 2017 року. Мета – створення та доповнення найважливіших статей, присвячених велосипедам, велоруху, велокультури, велоспорту в Українській вікіпедії. Такий конкурс проводився вперше. Організатори: «Вікімедіа Україна» та Львівська асоціація велосипедистів.

От як виглядав прес-анонс ще до одного тижня: *«Привіт усім! Запрошую долучатись до тематичного тижня Харківщини! Вікіпедії російською, англійською, німецькою, польською, французькою, італійською та й багато інших, містять статті про Харківщину, що не мають відповідника українською, тому пропоную провести тематичний тиждень для заповнення прогалін. Тим паче, востаннє такий захід проводився років з 5 тому)».*

У січні 2017 року в Україні три дні тривав традиційний Вікімарафон. Він був приурочений: до 13-річчя української Вікіпедії, 9-річчя кримськотатарської та 16-річчя Вікіпедії англійською. Форми його проведення були найрізноманітніші – від бесід, занять гуртків, тренінгів до обговорення зробленого. Ідею проводити таку акцію підтримував Ігор Костенко, вікіпедист із Небесної сотні. А запропонував подібне дійство дописувач із ніком ХЕндрюХ, який вважає: *«Замість того, щоб нарікати на якість україномовного розділу Вікіпедії, кожен може зробити щось корисне і не важливо, мале це чи велике, адже кожне мале згодом може перетворитися на щось велике. Кожне редагування – це маленька цеглинка у фундамент Української Вікіпедії і тільки разом ми зможемо зробити його міцним. Комуś здається, що це складно, але насправді головне – не боятися зробити перший крок. Тож хочу подякувати всім і кожному, хто долучився до цієї події»*.

Протягом трьох днів було створено 2031 статтю, із них 428 – створено автоматизованими програмами (ботами). Хоча б одну статтю створили 558 користувачів, 165 із них зареєструвалися у Вікіпедії вперше саме під час Вікімарафону. Нові користувачі створили 232 статті. Як зазначає дописувач Н_Anna, частина цих статей була написана на вікізустрічах, що анонсувалися на ці три дні у 33 населених пунктах України, серед яких були не лише столиця та обласні центри, але й невеликі міста та села. Загалом географія вікізустрічей у рамках Вікімарафону охопила країну від Львова до Северодонецька та від Глухова до Одеси. У бібліотеках, освітніх закладах, вільних просторах досвідчені вікіпедисти навчали правил Вікіпедії, допомагали авторам із оформленням статей та нагороджували сувенірами від «Вікімедіа Україна» з символікою Вікіпедії.

Одним із напрямків роботи «Вікімедіа Україна» є залучення до Вікіпедії студентів та створення ними – як альтернативної форми самостійної роботи – статей до Вікіпедії. На це, зокрема, орієнтує міжнародна освітня програма Вікіпедії – міжнародна програма з поширення практики написання статей як форми самостійної роботи студентів або учнів у навчальних закладах. Маємо вже й певний історичний досвід. Так,

2013 року Харківський політехнічний інститут оглосив, що студенти можуть писати статті до українського розділу онлайн-енциклопедії замість рефератів. Досвід Чернігівського педагогічного університету свідчить про цікаву форму гурткової наукової роботи. Тут в навчально-науковому інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського створено ВікіСтудію [<https://www.facebook.com/groups/1565189783740050/?fref=ts>] з історичних дисциплін. Дослідження студійців одразу стають світовим надбанням через статті у Вікіпедії. Також «Вікімедіа Україна» співпрацює з українськими громадськими організаціями, науковими установами, творчими спілками та закладами культури.

Проте існують й інші україномовні вікіпроекти, куди можна себе «задіяти», якщо формат енциклопедії здається невідповідним: **Вікісховище** – тут щомісячно проводяться тематичні конкурси фотографій. **Вікісловник** – вільний багатофункціональний словник та тезаурус, в якому містяться граматичний опис, пояснення та переклад слів, а також відображається інформація про етимологію та фонетику слів. <http://uk.wiktionary.org>. **Вікіцитати** – вільне інтернет-зібрання висловів відомих людей. <http://uk.wikiquote.org>. **Вікіджерела** (або **вікітека**) – розділ мережевої вікібібліотеки «першоджерел»: тексти художньої літератури та історичні документи, які перебувають у суспільному надбанні або публікуються під вільною ліцензією. <http://uk.wikisource.org>. **Вікіпідручник** – вікісередовище для колективного написання навчальної літератури, де кожен може читати та редагувати текст. <http://uk.wikibooks.org>. **Вікіновини** – відкрите новинне інтернет-видання, яке діє на тих же принципах написання статей, що і всі проекти «Фонду Вікімедіа». <http://uk.wikinews.org>. **Віківиди** – довідник із таксономії біологічних видів, який працює на технології вікі. Статті в ньому містять перелік вищих таксонів видів і підвидів, їх класифікації, найменування, в т.ч. й народні <http://species.wikimedia.org/wiki/>. **Віківерситет** – проект Фонду Вікімедіа, який позиціонує себе як нова форма інтерактивної освіти і ведення відкритих наукових проектів, основний його

принцип – сприяння відкриттю та поширенню знань найприроднішим шляхом, допомога людям навчатися і ділитися освітніми матеріалами <http://beta.wikiversity.org>. **Вікікниги** – це технологія 21-го століття. Перехід від звичайних книжок на вікікниги дехто порівнює з переходом від переписування книжок до книгодрукування. Ці книги мають ряд переваг над звичайними. Їх можна читати ще до завершення, переглядати всі наявні версії, що з'явилися у процесі написання. Від виправлення помилки до можливості читача користуватися виправленим текстом проходять долі секунди. Книги мають сторінки обговорення, де коментар, залишений читачем, може бути прочитаний авторами (на відміну від коментаря на полях звичайної книжки) [goo.gl/j67ogJcontent_copyCopy short URL]. Як бачимо, ці вікіпроекти – нові методи і прийоми навчання, викладання, підготовки й організації освітнього процесу. Маємо нові підходи до освіти, базовані на продуктивному і творчому використанні новітніх технологій, їх творче новаторське використання в освітній сфері. Питання застосування новітніх технологій на засадах реалізації принципів відкритої освіти висвітлюються, зокрема, у працях провідних науковців Інституту інформаційних технологій і засобів навчання Національної академії педагогічних наук України [9], проте там не йдеться про використання медіапродуктів, якими є названі й неназвані вікіпроекти.

На сторінці «Вікіпедія: Освітня програма Вікіпедії / Практика», створеної для координації співпраці студентів, котрі проходять практику у ГО «Вікімедіа Україна» та спільнотою української Вікіпедії представлено формат співпраці університетів із Вікіпедією [goo.gl/zivBPVcontent_copyCopy short URL]. Зокрема, студенти відповідних спеціальностей (переважно це – майбутні редактори й філологи) можуть проходити практику у ГО «Вікімедіа Україна», яка передбачає: навчання правил оформлення статей у Вікіпедії (чи інших вікіпроектах Фонду Вікімедіа); розроблення індивідуального плану практики; написання та поліпшення статей в україномовному розділі Вікіпедії (чи в інших вікіпроектах); створення ілюстрацій для Вікіпедії (за бажання та наявності

відповідних навичок); отримання офіційного підтвердження про проходження практики. На сторінці наявний перелік навчальних закладів, котрі зареєстровані учасниками практики, хід роботи, коли між кафедрою та ВМУА укладається угода, студент створює сторінку користувача. Для студентів проводиться вишкіл, створюється (разом із координатором) список статей, які практикант має створити чи доповнити, джерела тем для статей, шаблони-повідомлення для них. Виокремлюється позиція, де зазначається, що студенти факультетів іноземних мов можуть перекладати статті з мови, яку вони вивчають, і в такий спосіб поповнювати українськомовну Вікіпедію. Далі практикант працює над статтями під контролем координаторів. За період практики він має накопичити 15 умовних одиниць (1 одиницю становить 2000 знаків оригінального тексту, 6 000 знаків відредагованого (зміна стилю на енциклопедичний, вікіфікація) тексту або 1 зображення). У рамках практики студент може завантажити 2–3 зображення.

Ціль Вікіпедії – доступ до знань. Це усвідомлюють і вікіпедагоги, адже розвиток української Вікіпедії сприяє популяризації наукових знань в українському суспільстві та розвитку української мови й культури. Є група мовних розділів, які ще не створені окремо, а перебувають у так званому Інкубаторі, поки мовний комітет спільноти не вирішить, що такий сайт має своїх дописувачів і буде розвиватися. Статті, котрі носять рекомендаційно-пізнавальний характер для дописувачів, часто містяться на сторінці «Вікімедіа Україна» [27]. Ось, наприклад, на що зауважує Віра Моторко: *«Кожна стаття пишеться окремо і, в принципі, не залежить від версій про цей же предмет іншими мовами (крім випадків, коли статтю повністю перекладають з однієї мови іншою, але й тоді, після завершення перекладу стаття починає жити власним життям і подальші редагування не обов'язково стаються внаслідок змін в інших мовних розділах). Статті пишуться на основі різних джерел, і найвірогідніше – джерел тією мовою, що є рідною для дописувача. Певний мовний розділ Вікіпедії дуже залежить від кількості та якості джерел, на які посилається, бо дописувачів, які можуть перекладати з інших*

мов, зазвичай менше. Тому статті про якогось політичного діяча можуть кардинально відрізнятися, скажімо, англійською, українською і китайською» [20].

Статті пов'язані між собою міжмовними посиланнями. У Вікіпедії є службова сторінка «Сторінки з найбільшою кількістю інтервікі-посилань», де можна побачити список статей, створених різними мовами. Немає жодної статті, що мала б 295 мовних версій. Найближче наблизилась стаття про Фінляндію – 283. Перший десяток виглядає так: Фінляндія (283 міжмовні посилання), Росія (282). Чилі (281). Туреччина (275), Сполучені Штати Америки (275), Німеччина (272), Італія (271), Вікіпедія (269), Польща (268), Європа (267). Найбільше серед них статей про країни, далі статті Віра Моторко групує їх у такі типи: час (місяці, дні тижня, роки, дати), населені пункти, географічні та астрономічні об'єкти, поняття та інше, особи, мови, науки, жива природа, організації [Моторко]. Стаття «Україна» на 23–24 місці разом із «Канадою» – 253 версії.

Серед населених пунктів найбільше описане Ріо-де-Жанейро (244 посилання). 231 стаття – про село Курів на північному сході Польщі. З польських населених пунктів у список втрапили ще три: Варшава (219 посилань), Трояни (Мазовецьке воєводство) (203) і Конськоволя (195). Про що це свідчить? Щонайперше про те, що дописувачі про Курів були мотивованими й активними.

Серед днів тижня найбільш описані понеділок – 207 мов і неділя – 206. Серед статей про рік найбільше мовних версій належить 2012 рокові (201 посилання), а серед статей про дні року – 1 січня (191 посилання) і далі непослідовно, але про інші числа січня статті наявні також.

Серед наук лідирує: Географія (222 міжмовні посилання), Математика (209), Астрономія (208), Фізика (205), Історія (202), Біологія (200), Хімія (196), Філософія (195).

Про Рейгана написали більшою кількістю мов, ніж про Ісуса, про корейського політика Сунг Яеки – частіше, ніж про Гітлера (автора цих машинних перекладів згодом глобально заблокували), статей про Майкла Джексона така ж кількість,

що й про Ейнштейна. Стаття «Істинна церква Ісуса» має 261 мовну версію, «Організація Об'єднаних Націй» – 202.

Стаття «Вікіпедія» з'являється частіше (269), ніж «Біблія» (228), що зовсім не дивно для онлайн-енциклопедії, а «Коран» не втрапив у перші 500 статей. «Вода» в цьому списку на сто тридцять дев'яतій сходинці (214 мовних версій). Про собаку (Пес свійський) написали частіше, ніж про kota (Кіт свійський): 220 проти 211.

Як бачимо, навіть ці «сухі» факти, наведені Вірою Моторко у статті «Які статті найпоширеніші у Вікіпедіях різними мовами» дають багато інформації для використання як на вікіуроці, так і при вивченні певної дисципліни, в позанавчальній роботі [<https://wikimediaukraine.wordpress.com/2017/02/17/yaki-statti-naiposhyrenishi-u-wikipediakh-riznymy-movamy/>].

Сьогодні українські вікіпедагоги мають значний досвід використання Вікіпедії в освітньому процесі. Окремі експерименти з навчальною програмою і Вікіпедією в Україні вже були. Як зазначає відомий медіапедагог і вікідидакт В.І.Кодола, в Україні «Освітня програма Вікіпедії» реалізується з 2012 року. На цей час підписано меморандуми з кількома вишами щодо впровадження «Освітньої програми Вікіпедії». Осторонь не залишилась і середня школа. З метою активізувати цю роботу, ГО «Вікімедіа Україна» у квітні 2016 року було організовано перший вікітренінг для педагогів України, на який запросили творчих учителів та викладачів. Насамперед, учасники тренінгу були вмотивовані до редагування Вікіпедії наступним: 1) Суспільний мотив: Чи може стати українська Вікіпедія носієм інформації українською мовою? 2) Фаховий мотив: Чи завжди у Вікіпедії можна знайти необхідні матеріали? 3) Особистісно-професійний мотив. Як редагування Вікіпедії може сприяти особистісно-професійному зростанню? Отже, зазначає В.Кодола, ставлячи перед собою суспільну ціль, кожен педагог може наповнювати Вікіпедію якісним контентом. Коли взяти, для прикладу, статтю “Французька література”, то можна побачити, що вона не повна. Велика кількість червоних посилань свідчить про відсутність статей, які б сповна

розкривали тему. Та й сама загальна стаття поступається навіть російськомовній версії. Тому тут значну роль може відіграти фахова мотивація: кожен учитель може наповнювати Вікіпедію згідно зі своїм фахом [14].

Автори Вікіпедії знають, що робота над статтями – процес дуже копіткий. При створенні статті вікіпедист перегортає безліч матеріалу, пропускає його крізь себе – це сприяє кращому запам'ятовуванню, поповненню власних знань, які можна передати учням та розширити свій світогляд. На власному прикладі, зазначає Валентина Кодола, «ми переконалися у доречності залучення Вікіпедії до навчального процесу середньої школи, орієнтації учнів на створення і редагування текстів», адже не завжди в класі є обдаровані учні, які можуть брати участь у предметних олімпіадах та написанні робіт у МАН, а от статті за запропонованим шаблоном писати можуть учні навіть просто з достатнім рівнем знань. Тим більше, що робота над статтею носить водночас науковий та пошуковий характер, спонукає до опрацювання великої кількості авторитетних джерел, а вже потім відтворити їх – із дотриманням енциклопедичного стилю – у Вікіпедії. Така робота розвиває самостійність, уміння працювати з джерелами, аналізувати їх, виділяти головне [Кодола]. Валентина Кодола зазначає, що освітяни, які приєднуються до «Освітньої програми», можуть створювати власні освітні курси на спеціальних сторінках Вікіпедії. До цих курсів записуються студенти/учні, котрі пишуть статті («вікіпедисти»), і викладач курсів, педагог, котрий контролює їх створення («вікідидакт»). Подібні освітні курси можуть бути тематичними, за інтересами. Статті для них можна також створювати в рамках флешмобів, приурочених до певної події у Вікіпедії. Такі курси можуть розпочатись у рамках певного заходу або акції й тривати певний час.

Шендерівський НВК Корсунь-Шевченківського району Черкаської області став першим освітнім середнім закладом, який приєднався до «Освітньої програми». Учні 10–11 класів під керівництвом В.І.Кодоли створювали статті в рамках флешмобу до 12-річчя існування української Вікіпедії та в рамках

всесвітнього флешмобу «Фемінізм і мистецтво», із задоволенням – попри вік – відчули себе «вікіпедистами». Навчальна робота у старшій школі з використанням матеріалів української Вікіпедії, їхнє написання й редагування засвідчила, що освітній потенціал Вікіпедії, насправді, безмежний. Вчителька-ентузіаст із Черкащини Валентина Кодола створила кілька відео з рекомендаціями, як самостійно підключитися до процесу творення статей для Вікіпедії. У неї – кількарічний досвід такої роботи на уроках з учнями. Під її керівництвом діти шукають матеріали, дотичні до теми навчальної дисципліни, пишуть статті, обговорюють їх, завантажують в мережу.

Свій відеокурс з редагування пропонує й інший вікіпедагог і вікіпедист, кандидат педагогічних наук Андрій Гриценко з Глухова на Сумщині.

Набувають поширення й розмаїття **Вікіуроки** – уроки з оперттям на матеріали Вікіпедії. Вікіуроки можуть бути предметними – з урахуванням, матеріали якої дисципліни опрацьовуються, й «вікіпедичними» – з підготовкою статті до Вільної енциклопедії. Подібну роботу проводять учителі в багатьох регіонах України [<https://www.facebook.com/groups/495748843947287/?fref=ts>], котрі наразі працюють над створенням навчального посібника «Вікіпедія в освітніх закладах України».

Цікава новітня форма педагогічної роботи - заняття з умовною назвою "Людина з Вікіпедії". Чому новітня? Тому що Вікіпедія – молода, тому що там з'являються статті про персоналії, яких часто немає в інших джерелах, тому що...

От кілька прикладів.

Вчителька і керівник гуртка з медіаосвіти Ганна Гінкул зі своїми учнями Мішково-Погоріловської школи-інтернату на Миколаївщині після зустрічі із земляком – художником Валентином Меркуловим разом із школярами створила у Вікіпедії статтю про нього й додали світлини з цієї зустрічі.

Учитель Кременчуцького ліцею «Політ» під час Вікітренінгу в Полтавському інституті післядипломної педагогічної освіти запросив професора В.С.Білецького, про якого стаття у Вікіпедії вже була, на свій вікітренінг. Професор – наочний

приклад громадянського служіння Україні. А щодо нього як автора Вікіпедії – «важковаговик», один із тих, хто створив найбільшу кількість статей, чиї дописи мають найбільшу кількість переглядів у Вікіпедії (принаймні в останні 2 роки) – його (від осені до весни щомісяця - понад 1,0–1,5 мільйони...). Володимир Білецький є дописувачем в основному українського розділу Вікіпедії. Працює в розділах «Гірництво» та дотичних темах наук про землю, має суттєвий власний внесок у проект – понад 20000 нових вікістатей і понад 176 000 редагувань (станом на 5 червня 2017 р.). Загалом ним створено 26 600 вікісторінок). Показово, що попри переважно технічну тематику статей, започаткованих В. С. Білецьким, їх відвідує значна кількість користувачів Української Вікіпедії. Так, тільки у листопаді 2015 р. зафіксовано 1326629 переглядів цих статей, що складає 3.0182 % від загальної кількості переглядів. У жовтні 2017 р. перші три місця посідали: 1. Білецький В.С. + 1 577 789, 2. Albedo + 1 233 620, 3. Gutsul + 1 107 573.

Ще один урок з циклу «**Людина з Вікіпедії**», приклад із Тернополя. Тернополяни проводили перед вікітренінгом "вікізустріч" із тернопільським вікіпедистом Мар'яном Довгаником. На той час він створив 34867 статей, загальна кількість його редагувань в усіх проектах сягала 170 499, в укрвікі – 138 517. Найбільше Довганик пишається своїм вікіпроектom «Тернопільщина»: він багато працював над створенням і наповненням статей про Тернопільську область.

Учителька з Полтавщини Ольга Лобода з наймолодшими школярами "оживляє" статті у Вікіпедії. Одне із її занять було присвячено землякові з АТО й називалося «вікі-інформ-коктейль». Проводили його в День визволення рідного Хмелова від фашистських загарбників, використали інформацію з Вікіпедії про земляка, який уже три роки на війні в АТО, – лейтенанта Руслана Сулименка. За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі земляк нагороджений державними відзнаками. Розмову з ним супроводжував телеміст, після чого було відредаговано статтю про Героя у Вікіпедії [10].

Цікаву роботу про присутність у Вікіпедії українського письменника і політичного діяча Володимира Вінниченка підготувала учениця з Тернопільщини під керівництвом Світлани Дячок.

Отже, маємо приклади занять, котрі передбачають різні медіаосвітні технології, під узагальненою назвою «Людина з Вікіпедії»: – вікізустріч з дописувачем; – вікізустріч з: – людиною, про яку є допис у Вікіпедії; – людиною "до Вікіпедії" – зустріч із людиною, про яку готується стаття до Вільної енциклопедії. Це – наш, український "винахід", розвиваймо.

Подібна діяльність через вікі сприяє розвитку медіакомпетентності, дає педагогам розуміння того, як медіатексти – частина щоденного життя – допомагають пізнати довкілля й інформаційно насичене навколишнє середовище, вплинути на рівень медіакультури учня. Педагог, занурений у вікісередовище, яке підвищує рівень його медіакомпетентності, оволодіває навиками вивчення, аналізу, інтерпретації текстів, умінням створення самостійного вікіпродукту. Тільки таким чином, долучившись через вікі до світу медіа, учитель може сприяти формуванню медіакультури своїх учнів водночас сприяти розвитку критичного мислення (бачення, оцінювання). При створенні статей до Вікіпедії саме критичне мислення як психологічний механізм медіаграмотності розвиває здатність до сприймання повідомлень такими, якими вони є, з подальшим оцінюванням, глибоким розумінням історичного, економічного та художнього контекстів систем, представлених у повідомленні, здатність зробити висновки про сильні та слабкі сторони повідомлення [10; 11; 15; 17].

Учителі-предметники вже давно зрозуміли користь від використання Вікіпедії. Так, на заняттях можна обговорити питання «Які українські письменники найцікавіші користувачам англomовної Вікіпедії?» Відповідь на це запитання представлено на сайті *Читомо* [32].

Письменник Маркіян Камиш проаналізував запити англomовної Вікіпедії й склав топ українських авторів, якими найбільше цікавляться користувачі. Про це він повідомив на своїй сторінці у Facebook. Список очолили класики: Тарас

Шевченко, Іван Франко та Леся Українка. А відразу після них, на 4-му й 5-му місцях, опинилися сучасні письменники: Маркіян Камиш та Андрій Курков.

Редакція сайту «Читомо» попросила Маркіяна Камиша прокоментувати такі несподівані, на перший погляд, результати. От його думка: *«Статистика англомовної Вікіпедії – результат закономірний і красномовний. Це – наслідок моєї співпраці з серйозним французьким видавництвом та відповідний медіаефект у Європі. Я не можу пригадати іншої української книжки, окрім «Оформляндії», яку би Monaco Hebdo включав у рубрику «вибір місяця»; про яку схвально би відгукувалися Le Nouvel Observateur, Les Inrocks, L'Humanite та інші. Окрім, звісно, романів Андрія Куркова, якого абсолютно справедливо видають та шанують у всьому світі. Наслідок цього – не лише статистика, а і запрошення мене на найбільший літературний фестиваль у світі в індійському Джайпурі у січні 2018-го. До речі, досі такого запрошення удостоювався тільки Курков». На жаль, зазначає літератор, 99% видань українських письменників за кордоном – класичні «потьомкінські села»: типовий стейтмент сучукрліту: «Нашого улюбленого\улюблену видадуть у Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, США і Франції». Звучить, правда? (...) Звісно, не може не радувати, що мої колеги якось намагаються крутитися. Проблема тільки в тому, що подібні видання не мають багато впливу на книжковий ринок та європейські голови, оскільки книжки навіть не потрапляють на полиці, й пересічний житель ЄС просто не може ознайомитися з таким літературним продуктом, навіть якщо у нього це бажання раптом з'явилося. (...) У вітчизняному літературному просторі такі інформприводи роздуваються до масштабів, ніби автора одночасно підписали Penguin, Suhrkamp і Galimard. Звісно, про це особливо ніхто не говорить, бо враховуючи ці факти, все виглядає на те, що в Україні старанно вироцнений паралельний літературний світ і він, на жаль, дуже далекий від реальності».*

WIKIPEDIA
The Free Encyclopedia

Ким з українських письменників найбільше цікавились користувачі англomовної Вікіпедії за останній рік?

Статистика відвідуваності сторінок
за 2016.09.29 – 2017.09.29

1. Тарас Шевченко	77 487	16. Дмитро Павличко	1 771
2. Іван Франко	19 759	17. Валер'ян Підмогильний	1 519
3. Леся Українка	19 706	18. Юрій Винничук	1 292
4. Маркіян Камиш	17 731	19. Софія Андрухович	1 286
5. Андрій Курков	9 175	20. Тарас Прохасько	1 261
6. Григорій Сковорода	8 023	21. Марія Матіос	1 055
7. Ліна Костенко	6 435	22. Іван Малкович	948
8. Сергій Жадан	6 074	23. Юрій Покальчук	946
9. Володимир Винниченко	5 856	24. Олесь Ульяненко	935
10. Михайло Коцюбинський	4 197	25. Макс Кідрук	916
11. Ірена Карпа	4 069	26. Василь Шкляр	769
12. Юрій Андрухович	3 899	27. Катерина Бабкіна	725
13. Оксана Забужко	3 666	28. Василь Махно	652
14. Микола Хвильовий	2 680	29. Валерій Шевчук	521
15. Іван Драч	2 398	30. Вікторія Амельіна	452

Як бачимо, цей перелік і аналіз Маркіяна Камиша потребує коментарів. Учитель може запропонувати учням проаналізувати таблицю вдома й поділитися своїми думками на уроці. Можна скористатися схемою й звернутися до вікіпедій іншими мовами, порівняти статистику. Безперечно, прізвища знахили за кордоном українських письменників запам'ятаються, виникне бажання ознайомитися з їхньою творчістю.

Заступник директора з виховної роботи, учитель-методист української мови та літератури, зарубіжної літератури, трудового навчання Колиндянської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чортківського району Тернопільської області Дячок Світлана Олександрівна розглядає Вікіпроекти як форму виховання громадянина України: *«Сучасна людина має бути компетентною, щоб уміти самореалізуватися. На сьогодні докорінно змінені вимоги до рівня вихованості молоді, яка стоїть на порозі самостійного життя. Особливо актуальними є питання формування людини-громадянина, патріота, духовно розвиненої і морально зрілої особистості, яка готова йти в ногу з часом, а іноді, за певних обставин, навіть випереджати його.*

Сучасний навчально-виховний процес буде продуктивнішим, якщо не обмежуватися лише урочною системою навчання, а з розумом поєднувати дві складові: навчання та виховання» [11]. На її думку, перед усіма суб'єктами навчально-виховного процесу) постає завдання – виховати справжнього громадянина України, який умів би орієнтуватися не лише в життєвих ситуаціях, а й в Інтернет-просторі, з метою поширення інформації світом про державу, її надбання, звичаїв та традицій, географічно-культурно-архітектурні здобутки, відомих людей чи героїв. Тож зробити ці знання – вміннями, які б працювали на вихованість особистості, об'єднати їх для реалізації спільної мети можливо лише залучивши об'єкт навчально-виховного процесу до редагування Вікіпедії.

Мета педагога, який учить редагувати Вікіпедію – навчити редагувати Вікіпедію через креативний підхід, «спрямований на впровадження національних традицій, відродження української культури, звичаїв народу, утвердження патріотизму й національної гордості. Формувати ціннісне ставлення до людини, сенсу її життя, усвідомлення її недоторканості, потреби в самопізнанні, відповідальність за зроблену справу. Розвивати індивідуальність учнів на основі виявлення та реалізації їхніх природніх задатків та творчого потенціалу, культуру спілкування. Виховувати кращі моральні якості людини, свідомих майбутніх компетентних громадян України, носіїв української національної культури, здатних до саморозвитку, успішної самореалізації». На думку педагога-вихователя Світлани Дячок, при навчанні редагування Вікіпедії учень опановує не тільки редагування, а й вчиться працювати із великою кількістю джерел, розвивати вміння сприймати думки інших, критично оцінювати й аналізувати ситуацію, вести дискусію, з повагою ставитися до думок інших. Такі заняття розвивають у дитини допитливість, естетичний смак, патріотизм. Саме залучення дітей до редагування Вікіпедії, вважає педагог-новатор С.Дячок, дає відповідь на запитання: «Як нам, педагогам, у різних куточках країни організувати продуктивну освіту старшокласників, зокрема, людей майже дорослих, уже майже студентів, якщо в державі їхній соціальний статус не залежить від рівня здобутої освіченості?»:

сучасний педагог має обрати продуктивний шлях своєї діяльності, скерований на виховання та формування свідомої особистості-патріота, адже саме він може привчити, зацікавити спрямувати енергію молоді на створення чогось нового, корисного, не пускати її в безодню. Це і є основою процесу редагування Вікіпедії.

Проте навряд чи варто примушувати усіх до даної роботи. Звідси випливає завдання для вчителя: «Як знайти майбутніх вікіпедистів у школі?». Найкраще учні розкриваються у позаурочний час, тож першим етапом цієї роботи у Колиндянській загальноосвітній школі є організація загальношкільної вікіконференції на актуальну тему, наприклад, «Моя земля – земля моїх батьків!». Така зустріч зразу ж відсіває тих, кому це не цікаво, і дає стимул до майбутньої роботи у Вікіпедії тим, хто захоче знати більше. Тож саме інтерес, бажання пізнати щось нове, сучасне, нетрадиційне – є стимулами для роботи. До того ж додається естетична насолода від добре зробленої справи. Справжній педагог заохочує різними засобами: вікісувенірами, залученням до найрізноманітніших заходів, ініційованих Міністерством освіти і науки України, у поєднанні їх із роботою у вікіпроектах. І тут важко не погодитися з думкою С.Дячок, що успішний учитель не той, хто вміє розповідати про розумні та добрі речі, а той, хто вміє мотивувати цікаву і корисну діяльність та спрямовувати її у правильне русло. «Навчити учнів ставитися відповідально і з розумінням до серйозної справи можна, наприклад, завдяки правильній організації навчання та відпочинку. Під час редагування Вікіпедії це якраз є можливим. Учень сам керує своїм часом, його роботу не контролює і не оцінює вчитель, він може будь-де за будь-яких обставин, навіть під час мандрівки, завантажувати у Вікісховище світлини чи писати статтю. Якщо ж учитель зуміє поєднати таку розумову працю із вихованням особистості, то з вихованістю наших учнів проблем не буде. Адже, редагуючи Вікіпедію, учень через матеріал статей збагачується знаннями та формує в собі риси справжнього свідомого розумного патріота» [11].

Ще однією позитивною стороною редагування Вікіпедії учнями й педагогами, відзначає С.Дячок, є те, що це розвиває

критичне мислення. Людина визначає проблему, яку необхідно розв'язати, самостійно шукає, опрацьовує і аналізує інформацію, логічно будує свої думки, наводить переконливу аргументацію, посилаючись на електронні та друковані джерела. А це й формує креативну особистість, яка вміє і знає, як організувати свою дослідницьку роботу. Друковані паперові учнівські напрацювання на 15–25 сторінок – це вже не цікаво сучасним дітям. А ось редагування Вікіпедії дасть можливість цим знанням та вмінням надати суспільно-корисний статус.

У своєму дослідженні «Вікіпроекти...» Світлана Дячок розвиває дослідницький підхід у вихованні особистості через Вікіпедію – як оригінальний шлях ознайомлення учнів із методами наукового пізнання, важливий засіб формування:

пізнавальних компетентностей (інформаційний план вільної енциклопедії);

особистісних компетентностей (розвиток індивідуальних здібностей і талантів, що є дуже важливим у виховному процесі);

самоосвітньої компетентності (здатності організовувати себе до самоосвіти у позаурочний та позашкільний час);

соціальної компетентності (співпраця з учителем, іншими вікіпедистами школи, України, зокрема, розуміння своєї ролі в процесі розвитку держави).

Щоб діяти творчо в нових умовах (Вікіпедія), безперечно треба мати певні вміння та навички:

- уміння планувати свою роботу. Це вміння передбачає, насамперед, контроль часу за роботою з гаджетом, дотримання санітарно-гігієнічних норм. Поєднання роботи щодо виконання домашніх завдань доцільно поєднувати з редагуванням Вікіпедії;

- уміння працювати з різними джерелами інформації, визначати її достовірність. Навчитися систематизувати знайдений матеріал, вміти виокремлювати з усього – це головне, важливе у роботі;

- уміння аналізувати факти. Людина так створена, що іноді, замість аналізу власне фактів, поринає в аналіз ставлення до них. У процесі редагування Вікіпедії – нейтральна точка зору – запорука успіху вікіпедиста;

- уміння аргументувати соціальні контакти. Часто під час редагування Вікіпедії вікіпедисти натрапляють на зауваги інших на сторінці обговорення. Варто вважати це не докором, а дружньою порадою. Стримано реагувати на повідомлення, пам'ятати про спільну мету усіх вікіпедистів – наповнити достовірною інформацією Українську Вікіпедію, а не будувати кар'єрну драбину у цій мережі;

- уміння створювати «кінцевий проектний продукт» – якісну та інформаційно правдиву статтю у Вікіпедії;

- уміння оцінювати себе й роботу іншого. Об'єктивність полягає не в порівнянні себе за рівнем інтелекту з іншими, а у самокритичному ставленні до себе і своєї роботи;

- уміння відстоювати власну думку та не опускати рук. Варто зазначити, що робота у Вікіпедії, зокрема, на початковому етапі, клопітка. Зауваги, видалення тільки-но написаних статей через звинувачення у порушенні авторського права або неважливості цієї інформації для енциклопедії загалом – стають причинами того, що дописувач розчаровується в роботі з редагування Вікіпедії.

Залучення вихованців до редагування Вікіпедії добре співпадає із п'ятьма компонентами виховного процесу:

1. Мотиваційно-ціннісний. Учень усвідомлює значимість такого виду діяльності як редагування Вікіпедії.

2. Змістовно-технологічний, основною частиною якого є теоретична інформація. Формування змісту виховання базується на діяльнісно-творчому підході. Значна увага приділяється вихованню гуманістичних рис особистості, що ґрунтується на принципах і нормах традиційної народної моралі.

3. Процесуальний базується на створенні ситуації успіху, оптимістичному ставленні до життя вихованців.

4. Організаційно-управлінський, який передбачає залучення учнів до активної участі в роботі творчих об'єднань (у даному випадку, Вікімедіа).

5. Навчально-матеріальний вимагає створення відповідної матеріальної-технічної бази для реалізації різноманітної діяльності вихованців, зокрема, роботи у Вікіпедії.

Тож, робить висновок педагог-новатор вікідидакт Світлана Дячок: редагування Вікіпедії є «найпродуктивнішою,

найсучаснішою, найкреативнішою ланкою у виховному процесі людини-патріота, яка своїми знаннями про рідний край і світ зуміє гідно самореалізуватися в майбутньому!» й на сторінках часопису «Інформаційний збірник для директора школи та завідуючого дитячим садочком» пропонує «Річний план роботи щодо редагування Вікіпедії учнями та педагогами навчальних закладів» [11].

Викладач зарубіжної літератури Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка; учитель зарубіжної літератури Полтавської обласної спеціалізованої школи-інтернату II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів при Кременчуцькому педколеджі (ліцею «Політ»), тренер/координатор «Освітньої програми Вікіпедії» О.М.Куш ділиться досвідом упровадження освітньої програми Вікіпедії в ліцеї «ПОЛІТ», зазначає при цьому, що проблема впровадження освітньої програми Вікіпедії в загальноосвітніх навчальних закладах останнім часом приваблює багатьох педагогів. На прикладі вікі-курсу в ліцеї він висвітлює деякі можливі шляхи її реалізації, оскільки Вікіпедія є одним із найпопулярніших сайтів у світі, а Українська Вікіпедія – головним україномовним джерелом інформації і, найбільшим осередком української мови в Інтернеті. Зрозуміло, що розвиток національної Вікіпедії є засобом збереження й розвитку рідної мови, підвищення освіченості її носіїв, важливим чинником подолання мовного колоніалізму, репрезентації власне українського погляду на світ й на Україну [17].

Освітній курс Олега Куша розрахований на будь-який термін (місяць, семестр, навчальний рік). Інструкторів курсу може бути декілька, не обов'язково з одного закладу і не обов'язково вчителі. Також до курсу приєднуються онлайн-добровольці зі спільноти Вікіпедії. Себе та свої статті до курсу учні можуть додавати самостійно або з допомогою вчителя. Вкладка «Переглянути діяльність» дасть можливість відслідковувати внесок, який роблять учні у статті Вікіпедії, а також допомагає координувати їхні дії між собою та зі спільнотою Вікіпедії. Цей курс може не бути прив'язаний до конкретного навчального предмета, а охоплювати широке коло тем. За роботу у Вікіпедії учні отримують бали, як і за традиційні

реферати або презентації. Завдання можуть бути не лише індивідуальними, а й колективними: наприклад, описати різні аспекти великої за обсягом теми, самостійно координуючи між собою роботу. Викладач зможе оцінити редагування кожного студента, навіть якщо кілька людей редагували одну статтю [17; 18].

Редагувати Вікіпедію учні можуть як удома, так і безпосередньо під час уроку, якщо це дозволяє оснащення кабінету. Останнім часом навіть з'явився термін для позначення такої форми уроку – «вікіурок». Доречним є також залучення викладачів інших предметів для формування переліку необхідних для написання статей. Розробник програми зауважує про корисність співпраці з учителями інформатики, які можуть ознайомити учнів з основами вікірозмітки.

Основні етапи проведення курсу (коротко): 1. Створення курсу. Складання орієнтовного переліку статей для створення та доповнення. 2. Знайомство учнів з Вікіпедією. Мотивація діяльності. Створення облікового запису. 3. Ознайомлення з основними правилами і настановами Вікіпедії. 4. Ознайомлення з основами редагування та створення статей. 5. Створення та редагування статей. 6. Ілюстрування статей. 7. Підбиття підсумків. Можливі види діяльності учнів у Вікіпедії: 1. Редагування статей. 2. Створення нових статей. 3. Вичитка статей та виправлення помилок. 4. Ілюстрування статей. 5. Переклад статей з інших мовних розділів. 6. Участь у конкурсах написання статей та фотоконкурсах. 7. Робота в інших проєктах Фонду Вікімедіа: Вікісловник, Вікіцитати тощо.

Олег Куц наголошує, що перспективним напрямком вікідіяльності є красназнавчий. В Українській Вікіпедії є статті про всі населені пункти України, але багато з них є такими, що потребують доповнення та редагування. Також учні можуть писати, доповнювати та ілюструвати статті про вулиці та площі, навчальні та лікарняні заклади, культурні та природні пам'ятки тощо. Можна писати статті й про видатні постаті свого краю, але при цьому обов'язково треба пам'ятати про «критерії значимості» осіб.

Перший освітній вікі-курс в ліцеї «Політ» (Полтавська обласна спеціалізована школа-інтернат II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів при Кременчуцькому педагогічному коледжі імені А. С. Макаренка) розпочався у вересні 2016 року і тривав до травня 2017 року. Учням було запропоновано список статей із зарубіжної літератури, які відсутні в Українській Вікіпедії або є лише заготовками. Водночас для більшого зацікавлення вікідидакт не обмежував їх лише літературною тематикою. Підсумки перших місяців діяльності курсу такі: – взяли участь – 40 учнів; – започатковано – 138 статей; – суттєво доповнені – більше 40 статей. Зрозуміло, не кожен учень із перших спроб може створити якісну енциклопедичну статтю: як і у випадку з традиційними учнівськими творами є проблеми і зі змістом, і з мовним оформленням. Наявні й інші недоліки й недоробки, серед яких найчастішими є: 1) помилки при виборі назви статті; 2) відсутність посилань на статтю з інших статей; 3) відсутність категоризації; 4) помилки при оформленні джерел та приміток або ж відсутність списку джерел; 5) відсутність «карток»; 6) відсутність вікіфікації; 7) плагіат; 8) недосконалий переклад; 9) помилки при визначенні значимості. Але ж Вікіпедія – це безперервний процес, тому статті, якщо вони мають енциклопедичну цінність, достатньо швидко доопрацьовуються спільнотою або ж самим учителем. До того ж учасниками вікі-курсу в ліцеї «Політ» є в переважній більшості учні 9-х класів, тому для вдосконалення навичок роботи у Вікіпедії попереду є ще більше двох років. У планах: залучення учнів до участі у тематичних тижнях, фотоконкурсах «Вікі любить Землю» та «Вікі любить пам'ятки», активізація роботи з розміщенням краєзнавчих матеріалів у Вікіпедії, завантаження файлів на Вікісховище.

Досі в Україні послуговувалися кількома англomовними посібниками з редагування статей і завантаження у вікісховища ілюстрацій. Першим україномовним посібником стало видання «Як редагувати Вікіпедію» Сергія Петрова і Юрія Букета [31]. Наразі завершується підготовка навчального посібника

«Вікіпедія в школі», зініційованого В.І.Кодолю. До його створення залучаються медіапедагоги з усієї країни.

У 2016 році побачили світ українською рекомендації, перекладені з англійської [13; 25]. Звертається увага на принципові положення при створенні статей. Цитуємо переклад однієї з них – Нейтральна точка зору. Усе у Вікіпедії має бути написано з нейтральної точки зору. Статті не повинні бути односторонніми, але натомість описувати – адекватно і без упереджень – усі основні точки зору на тему, опубліковані в авторитетних джерелах. У статтях Вікіпедії не має бути переконування чи пропаганди. Жодних оригінальних досліджень. Кажучи просто, Вікіпедія – не місце для публікації власних ідей. Навпаки, Вам треба підсумувати, що інші опублікували в авторитетних джерелах на цю тему. Статті не повинні містити ніякого власного аналізу і не повинні синтезувати опубліковані матеріали до широких узагальнень, яких немає в окремих джерелах.

Висновки

Ефективний медіаінформаційний простір може успішно розвиватися на основі відповідної державної політики. Цей рух має спиратися на новітні медіаінформаційні, комп'ютерні, телекомунікаційні технології і технології зв'язку, розвиток яких призводить до бурхливого розвитку відкритих інформаційних мереж. Інформаційний простір буде ефективнішим, якщо він стане відкритим для суспільства. Це засвідчує присутність в ньому відкритої багатомовної мережевої енциклопедії «Вікіпедія», перший розділ якої (англомовний) з'явився 15 січня 2001 року.

Аналіз публікацій засвідчив, що у Вікіпедії нині відбувається «інтенсивний і широко поширений процес демократичної самоосвіти». До її дослідників із різних галузей знання додалися педагоги. Напрацювання українських вікідидактів представляють різні маедіаосвітні технології, що дало нам підстави виокремити вікідидактику як частину медіадидактики.

ЛІТЕРАТУРА

1. "The Sum of Human Knowledge": A Systematic Review of Scholarly Research on the Content of Wikipedia / M. Mesgri, C. Okoli, M. Mehdi, F.Å. Nielsen, A. Lanamäki // Journal of the Association for Information Science and Technology. 2015. Vol. 66. No. 2. P. 220.
2. Gebelhoff, Robert. Science shows Wikipedia is the best part of the Internet // https://www.washingtonpost.com/news/in-theory/wp/2016/10/19/science-shows-wikipedia-is-the-best-part-of-the-internet/?utm_term=.d262008f2eab
3. MATSUUCHI, Ann. Connecting Wikipedia and the Archive. WikiStudies, [S.l.], v. 1, n. 1, p. 40-64, sep. 2017. Available at: <<http://wikistudies.org/index.php?journal=wikistudies&page=article&op=view&path%5B%5D=2>>. Date accessed: 05 nov. 2017.
4. Onkovych, Ganna. New in media education: wikididactics // The Fifth European Conference on Information Literacy (ECIL)/ September 18th-21st, 2017, Saint-Malo, France. Abstracts. Editors: Sonja Špiranec, Serap Kurbanoğlu, Joumana Boustany, Esther Grassian, Diane Mizrachi, Lorie Roy, Denis Kos Publisher: Information Literacy Association (InLitAs) / <http://ecil2017.ilconf.org/wp-content/uploads/sites/6/2017/09/ECIL-2017-Book-of-abstracts.pdf> / – P.250.
5. Rosenzweig R. Can History Be Open Source? Wikipedia and the Future of the Past. URL: <http://chnm.gmu.edu/essays-on-history-new-media/essays/?essayid=42>.
6. VIRTUE, Andrew David. Wikipedia as a Pedagogical Tool. WikiStudies, [S.l.], v. 1, n. 1, p. 4-39, aug. 2017. Available at: <<http://wikistudies.org/index.php?journal=wikistudies&page=article&op=view&path%5B%5D=1>>. Date accessed: 05 nov. 2017.
7. Wiki Studies. Vol 1 No 1 (2017): First Issue of Wiki Studies <http://wikistudies.org/index.php?journal=wikistudies>
8. Биков В.Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: Монографія. – К.: Атіка, 2008. – 450 с.: іл.
9. Відкрита освіта: новітні технології у навчальному процесі та освітньому менеджменті як засіб інтенсифікації розвитку освітньо-наукової системи України: Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. // <http://www.niss.gov.ua/articles/721/>
10. ВІКІДИДАКТИКА // <https://www.facebook.com/groups/1796426670616724/>
11. Дячок, Світлана. Вікіпроекти як форма виховання // Інформаційний збірник для директора школи та завідуючого дитячим садочком. 2017.

12. Задирко, Катерина. «Период застою»: стаття в Вікіпедії як форма історического знання в публичному пространстві. «Історія ножниц и клея?» Сетевое «історическое прошлое» и стратегии его создания // <http://gefter.ru/archive/22911>

13. Ілюструємо Вікіпедію. Посібник з розміщення контенту у Вікісховищі. – 2016. – 12 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ua.wikimedia.org/wiki/Файл:Illustrating_Wikipedia_brochure_UK.pdf

14. Кодола В.І. Вікіпедія в школі // Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи : тези доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Миколаїв, 27 квітня 2016 року). – Миколаїв : ОІППО, 2016. – 124 с. – С. 37-40.

15. Куш, Олег. Створення статей у Вікіпедії як форма самостійної роботи з учнями // Всесвітня література, 2017. – № 3.

16. Куш, Олег. Знайомство з Вікіпедією // Авторські заняття від медіапедагогів-лідерів: медіа освітні практики в позакласній роботі учнів 5-7 класів / О. Волошенюк, І. Іванюк, О. Куш, Г. Шевченко; За ред. В. Іванова, О. Волошенюк. – К. : ЦВП, АУП, 2017. – 50 с. – С. 20-33.

17. Куш, Олег. Упровадження Освітньої програми Вікіпедії в ліцеї «ПОЛІТ» // Збірник статей П'ятої міжнародної науково-методичної конференції «Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи». – Київ. : Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2017. – С. 205 – – 393 с. ISBN 978-966-2123-73-9

18. Ліцей «Політ» / Освітній вікікурс. 2016–2017, (І–ІІ семестри) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Освітня_програма:Ліцей_«Політ»/Освітній_вікікурс_2016–2017_\(І–ІІ_семестри\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Освітня_програма:Ліцей_«Політ»/Освітній_вікікурс_2016–2017_(І–ІІ_семестри)).

19. Луцюк, Анатолій. Вікіпедія в умовах сучасного інформаційного суспільства Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 44. – Донецьк, 2017. – 302 с. – С. 280-289.

20. Моторко, Віра. Які статті найпоширеніші у Вікіпедіях різними мовами: <https://wikimediaukraine.wordpress.com/2017/02/17/yaki-statki-naiposhyrenishi-u-wikipediakh-riznymy-movamy/>

21. Онкович Г.В., Онкович А.Д. Вікідидактика: формування і розвиток у системі професійної освіти // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. – Житомир : Вид-во Євенок О.О., 2017. – Вип. 2 (88).- 311 с. – С. 208 – 212.

22. Пероганич, Юрій. Про перших авторів української Вікіпедії // Блог Вікімедіа Україна. 2014-01-31 URL: <https://wikimediaukraine.wordpress.com/2014/01/31/first-authors-uk-wiki/>.

23. Порошенко закликав наповнювати українську Вікіпедію [Електронний ресурс] // Західна інформаційна корпорація. – 2016. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2016/01/30/poroshenko_zaklykav_naropnyuvaty_ukrainsku_vikipediyu_667656.

24. Прем'єр-міністр України доручив органам виконавчої влади сприяти розвитку україномовного розділу Вікіпедії [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=249657731.

25. Редагуємо Вікіпедію. Посібник з поліпшення онлайн-енциклопедії. – 2014. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ua.wikimedia.org/wiki/Файл:Editing_Wikipedia_brochure_UK.pdf.

26. Сайт «ВікіСтудія» // <http://wikistudies.org/index.php?journal=wikistudies>

27. Сайт «Вікімедіа Україна»: <http://ua.wikimedia.org>

28. Сайт «Вікіпедія в школах України» <https://www.facebook.com/groups/495748843947287/?fref=mentions> ;

29. Семків, Володимир. Війна з префіксом Wiki // Збруч. – 19.01.2017 URL:<http://zbruc.eu/node/61215>.

30. Українська Вікіпедія URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія.

31. Як редагувати Вікіпедію: Довідник для новачків / Упоряд. С. Д. Петров; за заг. ред. Є. В. Букета. – Київ : Український пріоритет, 2012. – 44 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ua.wikimedia.org/wiki/Файл:How_To_Edit_Wikipedia_Guide_For_Beginners_Ukrainian_Edition.pdf.

32. Які українські письменники найцікавіші користувачам англомовної Вікіпедії? / Читомо // <http://www.chytomo.com/news/koristuvachiv-anglomovnoii-vikipediii-najbilshe-cikavlyat-shevchenko-ta-ukraiinka>

33. Fallis D. Toward an Epistemology of Wikipedia // Journal of the American Society for Information Science and Technology. 2008. Vol. 59. No. 10. P. 1664.

34. Giles J. Internet Encyclopedias Go Head to Head // Nature. 2005. No. 438. P. 900–901; West K., Williamson J. Wikipedia: Friend or Foe? // Reference Service Review. 2009. Vol. 37. No. 3. P. 260–271.

СОЦІОЛОГІЯ

ББК 60.54 УКРя73

Віталій БІЛЕЦЬКИЙ,

кандидат філософських наук,

доцент Донецького національного університету, м.Вінниця

ВІТЧИЗНЯНІ СОЦІОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ПОЧАТКУ – СЕРЕДИНИ XIX ст.

У статті продовжується дослідження розвитку вітчизняної української соціологічної думки. Увага зосереджується на формуванні вітчизняної гуманітарної науки і впливові на її специфіку соціально-політичного середовища. З цієї позиції проаналізовано феномен Кирило-Мефодіївського Товариства, а також протоетносоціологічні мотиви в українській гуманітарній науці XIX ст.

У попередніх роботах ми намагалися простежити загальні закономірності розвитку вітчизняної соціальної наукової думки з часів Київської Русі [1 – 4]. Мова йшла про аналіз мислителів Середньовіччя та доби Відродження й Просвітництва великої кількості соціетальних фактів. Саме цей масив аналітики утворює українську протосоціологію, яка, ще не відокремившись від філософії, може вважатися доволі зрілою, – навіть у порівнянні з європейським протосоціологічним тлом.

Понад те, в українській протосоціології простежується ряд специфічних акцентів, об'єктивно детермінованих актуальними проблемами стану української культури і державності, породженими агресивними політичними утисками ворожих сусідів. Українські протосоціологи, мандрівні європейські дослідники намагалися детально обґрунтувати спадковість українського народу щодо ментально-політичних традицій Києворуської держави, корінні відмінності менталітету так званих «росіян» і сумнівність держави зі столицею у Санкт Петербурзі чи Москві претендувати на роль джерела слов'янського середньовічного державотворення. Протосоціологи аналізувати також великий

ряд інших питань, що підсумовано у висновках попередніх досліджень.

У цій статті ми будемо намагатися простежити вектори завершального етапу протосоціологічних пошуків і появу вітчизняної *академічної соціології*, а також її ранні акценти.

Українська суспільно-наукова думка кінця XVIII ст.

Розвиток української суспільно-наукової думки з кінця XVIII ст. значною мірою відбувався у географічному і державно-політичному просторі Російської імперії. Разом з цим, ідеологічний вектор великого числа досліджень вітчизняних гуманітаріїв був спрямований на пошук якісних відмінностей автохтонних культурних процесів від “великорусських” – тут, на нашу думку, простежується подібність наукових пошуків з апологією XVI – XVII ст., спрямованою тоді проти польсько-католицького впливу.

Науковці здійснювали ретроспективний пошук причин занепаду української культури, вбачаючи їх, в цілому, у чужорідному суспільному ладі, який штучно і безапеляційно був насаджений царизмом – так, наприклад, у 1764 році було скасовано гетьманський лад, у 1781-83 рр. ліквідовано полковосотенний устрій.

Вчені і видатні громадські діячі, погляди яких розглядатимуться нижче, пов’язували депресивні культурні явища також з неприродністю для вітчизняного соціуму кріпацтва (його було поширено на наших землях у 1780-90 рр.), чужого українській душі явища, яка потребує особистої свободи.

Насправді кріпосна система, як підкреслювали дослідники, переживала неминучу кризу не лише в Україні, а й у всій імперії. Це зумовило загострення політичної та громадської боротьби як у її центрі, так і на периферії. Характерною особливістю цієї суспільної кризи у Росії було співпадіння відцентрових суспільно-політичних і громадських процесів. Іншими словами, національно-визвольні, антикріпосницькі рухи відбувалися водночас з поширенням європейських ліберально-демократичних настроїв серед інтелігенції.

Одним з яскравих прикладів цього є наукова діяльність професора філософії Харківського університету (заснованого у 1804 р.) **Іогана Шада**. З 1820-х років він був активним прихильником концепції природного права. Намагаючись розвинути цей просвітницький напрям, а також деякі німецько-класичні концепції, філософ ставив їх на релігійний підмурівок.

Раціональна складова людини, – вважав І. Шад, – має божественне джерело, при цьому він допускав, що біологічна її статура виникає шляхом еволюції. Виходячи з цього, у праці “Природне право” філософ називав “першопочатковими правами” (природними потягами) такі:

- на життя;
- на свободу мислення;
- на участь в інститутах громадянського суспільства.

До цих потреб, завдяки божественному дарунку (розуму), людина додатково отримує потяг до піклування участю оточуючих.

Найбільшим порушенням наведених “природних прав”, за І.Шадом, є *рабство* – явище, яке *принципово не повинно бути присутнім при побудові суспільних відносин і має використовуватися як неприродне для людського єства насилля*. Таке міркування привело філософа до висновку про правомірність боротьби з порушеннями свободи і гідності шляхом залучення різноманітних засобів.

Зрозуміло, що за такі і подібні позиції професор Іоган Шад був зрештою висланий за межі Російської імперії, оскільки, зокрема, такі його погляди реакційна влада не могла допускати.

Загалом у російсько-імперських територіальних межах суспільна думка у розглядуваний період розвивалася двома векторами – тривало інтелектуальне протистояння між “західняками” та “славянофілами”. “Західняки” захищали позицію, що так звана “великорусская” культура є складовою європейської, і тому політичні імперські умови наближаються до європейських. Натомість їх опоненти вказували на культурні особливості Московії, з чого, зокрема, випливала непотрібність їх узгодження з європейськими. Позиції, подібні цим напрямкам, спостерігаються у сучасній російській науці донині.

Кирило-Мефодіївське Братство

У таких умовах на нашій автохтонній території у 1845 – 1846 роках відбувається створення таємної політичної організації “Братство святих Кирила і Мефодія” з вираженням *науково-просвітницьким і громадсько-політичним* спрямуванням. Фундаторами “Братства” були: Микола Костомаров, Василь Білозерський та Микола Гулак. Згодом до них приєдналися Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та інші представники патріотично налаштованої вітчизняної інтелігенції.

Таємна спілка інтелектуалів мала серйозні стратегічні цілі: поборення кріпацтва, скасування станових привілеїв, встановлення республіканської форми державного устрою, при цьому наголошувалося на необхідності мирного об’єднання всіх слов’янських країн у єдину державну форму (федерацію), очолювану Україною – на засадах збереження рівноправності, певної політичної незалежності.

Провідною персоналією у “Братстві” був **Микола Іванович Костомаров** (1817 – 1885 рр.) – на час створення організації – викладач Київського університету, український етнограф, історик та письменник.

Він опікувався розробкою ідеологічних і стратегічних засад діяльності організації, зокрема, створюючи програмний документ “Закон Божий” чи “Книга буття українського народу”. У „Законі” говориться про провідну роль українського народу у майбутній боротьбі за свободу і незалежність, значення України, Києва для всіх слов’ян. Примітно, що у цій праці чітко простежується вплив стилю “Енеїди” І.П.Котляревського – вона теж являє собою “переклад на новий лад” Старого Заповіту.

Документ також має елементи аналізу головних рис слов’янського і, зокрема, українського і російського менталітету – М.Костомаров, зокрема, наголошував на надмірному індивідуалізмі українців і водночас зайвій толерантності до чужоземного впливу.

У інших своїх працях („Руїна”, „Павло Полуботок”, “Дві руські народності” та ін.) Костомаров вказував, що росіянам загалом властиві: примат загального, слабка толерантність до носіїв іншої культури, представників іншої віри й авторитарна

влада. Натомість український менталітет Микола Іванович наділяв такими рисами: повагою до особистості, національною і релігійною терпимістю, творчим і мистецьким потягом до природи.

Іншою непересічною персоналією, членом Братства був відомий письменник, історик, етнограф, літературний критик і перекладач **Пантелеймон Олександрович Куліш** (1819 – 1897 рр.).

Саме він увів до широкого вжитку традиційну нині систему періодизації історії України, виділивши добу Київської Русі, Польсько-Литовську, Хмельниччину, „Руїну” та українське відродження. Серед його основних творів – „Записки о Южной Руси”, „Чорна рада”, „Грамотика”.

П.Куліш у контексті вітчизняної протосоціології відомий як автор так званої “хуторянської концепції”, яка не є бездоганною – якщо її оцінювати з позицій бажаності посилення акцентів національної гідності. Куліш ставив під сумнів наявність в Україні соціальної сили, здатної до наполегливих конструктивних державницьких дій. Так, скажімо, українське козацтво загалом (крім еліти) він називав силою руйнівною натомість пропагуючи просвітництво як найбільш потужний і універсальний важіль впливу на масову свідомість. Саме воно, на думку П.Куліша, здатне пробудити до життя потужний креативний потенціал нації.

Разом з цим, П. Куліш не вважав явище козацтва соціально неадекватним і полемізував, зокрема, з польським вченим М.Грабовськоим на шпальтах журналу “Записки о Южной Руси” (1857 рік). На відміну від свого опонента, який вважав, що Річ Посполита не експлуатувала український народ, захищала його і намагалася створити уніфіковану церкву для універсалізації впливу на громадян (як поляків, так і зкатоличених українців), Куліш наголошував, що українці свого часу розглядалися польською шляхтою як “бидло”, люди нижчого гатунку, зазнаючи принизливого ставлення, що і стало однією з причин бурхливого розвитку козацтва.

Європейська наука початку – середини XIX ст.

Для європейської науки тих часів взагалі було характерне поживання інтересу до вивчення народного життя і побуту у різних країнах. Російська імперія, за зрозумілих причин, не була в них зацікавленою – тому у дослідників вітчизняних матеріальних і духовних надбань часто не було ні вдосталь коштів, ні формального замовлення. У XIX ст. імперською владою було закрито сотні шкіл, велика кількість українських науковців була принадлена до Москви і Петербурга, закрита Києво-Могилянська академія (1817 р.).

Не дивлячись на це, майже у всіх регіонах України у той час відбувався активний пошук і збір етнографічних матеріалів, а також різних жанрів народного фольклору – соціально-побутових, історичних, козацьких, чумацьких пісень, дум, міфів, легенд, апокрифів, казок, магічних культів, прислів'їв, казок і т.ін.

Збір цих матеріалів проводили не лише українські, але й зарубіжні науковці, ентузіасти-напіваматори, поціновувачі народної творчості. Їх дослідження наочно доводили, що епічна творчість українського народу є однією з найбагатших на тлі Європи. Кількість одних лише народних пісень сягає за 10000. Приведемо нижче стислий перелік персоналій дослідників та їх знакових у цьому контексті праць.

М.Цертелев – “Опыт собирания старинных малороссийских песен”;

М.Максимович – „Украинские народные песни” (у трьох томах);

П.Лукашевич – „Малороссийские и червонорусские народные думы и песни”;

Залеський Вацлав Міхал – “Польські та українські пісні галицького люду” (у двох томах);

М.Маркевич – “Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян”;

М.Номис – „Українські приказки, прислів'я і таке інше”.

Уважно і шанобливо до української культури ставилися зокрема великі російські діячі культури і, зокрема, фольклористики – І.Герцен, К.Рилєєв, Л.Толстой, О.Афанасьєв.

Крім окремих дослідників унікальної народної творчості, її вивченням і популяризацією опікувалися і громадсько-культурні об'єднання – такі як “**Руська трійця**”. Її чільники – **Іван Вагилевич** (1811-1855 рр.), **Маркіян Шашкевич** (1811-1843 рр.) та **Яків Головацький** (1814-1888 рр.) прагнули сприяти піднесенню освітнього рівня та пробудженню національної свідомості українців, зокрема, галичан для входження їх в коло вільних і культурних націй Європи.

Діяльність членів „Руської трійці” тривала переважно на заході України, а найбільш відомими їх інтелектуальними продуктами є, зокрема, праці „Статті про південно-руську мову”, „Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі”, альманах патріотичної народної творчості “Русалка Дністровая” (1838 рік).

Для нашого предмету важливо зазначити, що висновки, зроблені науковцями-етнографами, істориками та фольклористами мають непересічну соціологічну цінність.

Численні дослідження, багатоманітність їх напрямків допомагають простежувати прадавні києворуські і більш ранні витоки української національної культури, народного світогляду та менталітету. У XVIII-XIX ст. ця наукова робота допомагала відстоювати національну самобутність – у час, коли вона категорично заперечувалася, зокрема, російською імперською ідеологією.

Приймаючи до уваги зазначене вище, ми можемо говорити про нову яскраву рису української протосоціології – її спорідненість з етнографією, культурологією, мовознавством, що згодом відбилося у формуванні спеціальної соціологічної дисципліни – етносоціології.

Зазначимо, що етнографічний матеріал, зібраний у XIX ст., є надзвичайно різноманітним і водночас системним – це дозволяє розглядати його як зародок *етносоціології*, яка у XX ст. виділилася у самостійний підрозділ соціології. Предметом її є етноси як соціальні спільноти, а також соціальні процеси, відносини, які існують всередині них.

Висновки

У XVIII-XIX ст. вагому роль у збереженні національної автентичності, самосвідомості і популяризації культури українського народу відігравали численні, у тому числі фундаментальні історіографічні, етнографічні, лінгвістичні дослідження. Приймаючи до уваги їх глибину і широту тематики – від соціально-філософської до політологічної аналітико-прикладної, можна стверджувати, що у середині XIX століття в Україні склалися *передумови формування класичної української соціологічної думки*.

До таких передумов, зокрема, можна віднести:

- численні і плідні спроби *системного* наукового та художнього осмислення подій української історії;
- методологічно зрілий ступінь осмислення науковцями-гуманітаріями специфіки українського суспільства, його історії та культури, визначення принципів напрямків їх розвитку;
- спорідненість розвитку української гуманітарної науки з європейськими тенденціями розвитку – зокрема внаслідок розвинених освітньо-просвітницьких вітчизняних традицій і наукових контактів.

При наявності такого розлогого і масивного наукового підмурівку, який заклала українська протосоціологія, потрібно було лише ініціювати появу у світі окремої наукової галузі – «соціальної фізики», як назве її Огюст Конт. Український ґрунт гуманітаристики був готовий підхопити цю ідею і вже на якісно новому методологічному науковому щаблі аналізувати нагальні для суспільства проблеми – що невдовзі і сталося.

Молода українська класична соціологія, яка скоро почала оформлюватися та інституалізуватися, мала яскраву специфіку, зрозумілу з вище окреслених тем.

Якщо європейська формулювала власний предмет і його рефлексію, базуючись на філософських, натурфілософських, математичних, економічних, правничих надбаннях, то українська соціологія “народжувалася” не лише з цього, але й з національної історіографії, культурознавства – при цьому у багато чому саме завдяки цим царинам знання, що буде окреслено у наступних наших дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький Віталій. Українська протосоціологія: соціальні факти і протосоціологічні ідеї часів Київської Русі //Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Т.42 – Донецьк: Донецьке відділення НТШ. – 2016. С. 69 – 81.
2. Білецький В. Актуальність вітчизняних соціетальних феноменів і протосоціології козацької доби //Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Т.43 – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2017. С. 32 – 47.
3. Білецький В.С., Білецький В.В. Самобутні традиції освіти і науки в Україні-Русі.// Studia Polsko-Ukrainskie. Wydział Lingwistyki Stosowanej, Pracownia Dziejow Polsko-Ukrainskich Stosunkow Literackich. – Warszawa, 2017. – Вип. 4. – С. 51 – 68.
4. Білецький В. Вітчизняні соціокультурні процеси XVII – кінця XVIII ст. та їх вплив на розвиток національної свідомості //Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. Т.44 – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2017. С. 226 – 238.
5. Мусієздов О. О. Історія української соціології. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. – 117 с.
6. Історія соціологічної думки в Україні. – Львів: Новий світ. – 2000. – С.68- 81.
7. В.Г.Кремень., В.В.Ільїн Філософія: мислителі, ідеї, концепції. – К.: Книга, 2005. – С.435 – 442.
8. Історія України. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.- С.174- 190.
9. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995.
10. М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 191 – 213.
11. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. вид. – К.: АТ Обереги, 1994
12. Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ

УДК 633.2/3:502.752

Святослав ОСЕЦЬКИЙ,

*кандидат біологічних наук, Північно-Кавказький
науково-дослідний інститут тваринництва
(м. Краснодар, Росія)*

Наталія БЕДИЛО,

*кандидат с.-г. наук, старший науковий співробітник,
Краснодарський науковий центр зоотехнії і ветеринарії
(м. Краснодар, Росія)*

Олександра СКАМАРХОВА,

*науковий співробітник, Краснодарський науковий центр
зоотехнії і ветеринарії (м. Краснодар, Росія)*

Юрій СПАСІВСЬКИЙ,

*старший науковий співробітник,
Кавказький державний біосферний заповідник
ім. Шапошнікова (м. Майкоп, Росія)*

ЗАПОВІДНА ФЛОРА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КАВКАЗУ – НЕВИЧЕРПНЕ ДЖЕРЕЛО НАДХОДЖЕННЯ НОВИХ КОРМОВИХ І ДЕКОРАТИВНИХ РОСЛИН

Вступ. Сучасні свійські тварини, особливо велика рогата худоба, в процесі domestикації в більшості випадків втратили притаманні дикий копитним кормові інстинкти. Особливо це стосується останнього сторіччя, коли для підвищення продуктивності і для прискорення розвитку домашньої худоби її переводили на цілорічне стійлове утримання. З часом виявилось, що постійне перебування корів в стайні в складі великих гуртів вкорочує їх продуктивне довголіття з п'ятнадцяти до двох – трьох лактацій, погіршує запліднюваність, молоко втрачає свої дієтичні і технологічні властивості і, до

того ж, стає дуже дорогим [6]. Не секрет, що завдяки штучним кормосумішкам і силосам з такого молока вже не можна виготовити колись всесвітньо відомого «вологодського» вершкового масла, топленого масла «белая лебедь», або справжніх голандських, чи ементальських сирів.

Тому, в сучасний період, поряд з підвищенням надоїв і зниженням собівартості продуктів тваринництва, докладаються зусилля для покращення якості м'ясо – молочних продуктів.

Здається, що вихід знайдено: тварин влітку треба переводити на високопродуктивні сіяні пасовища. Проте, до цього часу луківники намагались включати в пасовищні травосумішки рослини тільки за ознакою їх урожайності і отавності, без врахування смакових властивостей, не звертаючи уваги на те, що висока поїдаємість більш близька до істинної кормової якості рослин, ніж теоретичні розрахунки по коефіцієнтах перетравності. Тому показник поїдаємість повинен бути для зоотехніка чи луківника найвищим критерієм в підборі складу пасовищних травосумішок та їх біологічної вартості.

Дійсно, яка користь від, наприклад, високоврожайної, отавної, довголітньої (понад 30 років) костриці очеретяної, якщо худоба відмовляється пастися на ній з-за жорсткого листя, яке травмує слизову оболонку ротової порожнини.

Підказати, що треба посіяти на луках, повинні б були самі тварини, та інстинкт вибіркового поїдання ними зараз майже втрачено. І справді, навіщо потрібні інстинкти, якщо корова примушена, не розбираючи, поїдати все те, що лежить в яслах. Тоді, як їхні дикі родичі, завдяки тонкому нюхові і чутливим смаковим рецепторам, безпомилково розбираються в поживності не тільки окремих видів трав, а навіть різних вегетативних органів однієї й тієї ж рослини.

Тому, пізнання смакових особливостей диких тварин повинно стати своєрідним теоретичним путівником для розробки і створення таких сіяних угідь, які б враховували потреби свійських тварин.

З цією метою протягом останніх років ми ведемо спостереження за заповідною гірською природною рослинністю і ступенем її поїдання сарнами, турами, оленями, зубрами.

Особливу увагу звертаємо на різнотрав'я, якому поки що не надається потрібної уваги. Воно хоч і не приймає істотної участі в формуванні рівня урожаю, але в тваринному організмі стає рослинним каталізатором засвоєння основного корму.

Методика досліджень.

Дослідження проводились шляхом періодичних експедиційних і постійних стаціонарних спостережень протягом літного вегетаційного періоду 2015–2017 рр. на субальпійських луках урочища Пастбіще Абаго Кавказького біосферного заповідника на висоті 1800–1900 м над р. м. Видову належність рослин проводили згідно «Определителю высших растений Северо-Западного Кавказа и Предкавказья» [3] і польових атласів [2; 4; 5].

Результати досліджень і спостережень.

Було встановлено, що рано навесні дикі тварини концентруються на субальпійських травостоях тонконогу довголистого, стоколосу строкатого, костриці строкатої і низької, а також осоки Юета. Виявилось, що саме ці рослини містять в собі найбільшу кількість перетравного протеїну і це приваблює до них тільки оленів і самок інших копитних. Саме протеїн потрібен для інтенсивного внутрішньоутробного росту плода і початкового розвитку телят.

Дивно, але самки оленів нюхом вибирають і поїдають тільки ті кущі вищевказаних рослин, які містять не менше 26,8 %, а самки турів – не менше 27,6 % протеїну. Поряд з протеїном вони звертають увагу і на високий вміст фосфору (0,41–0,54 %), а також на його оптимальне співвідношення з кальцієм (0,5–0,6, але не вище). Ці дані було отримано з допомогою хімічного аналізу зеленої маси поїдей (не до кінця стравлених решток пасовищних рослин).

Влітку всі дикі тварини починають активно поїдати різнотрав'я: шолудивник Вільгельмса, вику гірську і, особливо, квітучу анемону жмуткувату. Хоч вона отруйна для людей (бо містить протоанемонін) [7] і класичними луківниками вважається небажаною рослиною на пасовищі [1], проте містить багато легкозасвоюваного кремнію. Тури і самці оленів піднімаються трохи вище, бо віддають перевагу пасовищам з високим вмістом калію, концентрація якого в рослинах

збільшується паралельно з підвищенням висоти над рівнем моря. Калій потрібен їм для інтенсивного відростання рогів.

У народній фітотерапії народів Сибіру анемона застосовується як болезаспокійливий засіб при захворюванні ревматизмом, для лікування психічних захворювань, недуг горла і проносів [7].

В середині літа всі копитні переходять на північні схили, де фаза розвитку рослин більш молода. Бажаними (особливо для оленів і сарн) стають голостебलो-геранієві і сіббальдієві травостої з високим вмістом протейну, цукру і оптимальним співвідношенням кальцію до фосфору.

В кінці липня зубром починає страждувати щучник дернистий, хоч цю рослину зневажають інші тварини з-за занадто високого вмісту кремнію і клітковини. Зате в ньому багато жиру (2,5 %), що привертає цих тварин. Одночасно зубри охоче поїдають в цей час і старе листя отруйної чемериці Лобеля, від молоді трави якої навесні гарантовано гине велика рогата худоба, особливо, телята. Виявляється, що в них високий вміст мінеральних речовин, особливо кальцію (1,7 %) [13].

Обговорення результатів досліджень і спостережень.

Кавказький біосферний заповідник є найбільшим гірсько-лучним заповідником Європи. Заснований в 1924 році, він має значно давнішу природоохоронну історію, бо призначався для мисливських утіх царським родинам [див.: 14].

За останні 120 років людина не втручається в природний хід розвитку заповідних луків, тому вони слугують еталоном натуральних взаємозв'язків. Вся багатогранність екосистем Західного Кавказу, створюючи єдиний природно-територіальний комплекс, збереглась тут в їх незайманому одвічному вигляді. Таким чином, процеси еволюції і видоутворення, що відбувались тут, мають велике наукове значення не тільки як взірцевий шлях природного розвитку, але і як приклад для регенерації і збереження схожих систем всієї Євразії.

Вищенаведеними результатами досліджень наші висновки не обмежуються і в майбутньому вони матимуть перспективу для розширення. Справа в тому, що природна флора Кавказького заповідника налічує 3000 видів, з котрих більше половини – це судинні рослини. Переважаючими родинами є

айстрові (223 види), тонконогові (114), розові (108), бобові (82), тощо. Лісова флора включає понад 900 видів, частина яких зустрічається також в гірсько-лучному поясі. Загальна кількість високогірних рослин переважає 800 видів. Дерев та кущі складають 165 видів, в тому числі 142 – листопадних, 16 – вічнозелених листяних і 7 – хвойних.

Своєрідності флорі заповідника надають папороті (біля 40 видів), орхідні (понад 30 видів), вічнозелені і зимовозелені види, велика кількість декоративних рослин. Так, із зростаючих на Кавказі 5-ти видів рододендронів – 3 (понтійський, кавказький і жовтий) зустрічаються на території заповідника.

За оцінкою спеціалістів, мікофлора заповідника містить в собі не менше 2000 видів. До Червоної книги Росії занесено 55 видів рослин, що зростають на території заповідника. Крім них зустрічаються найрідкісніші рослини, що по різних причинах не ввійшли в офіційні списки загрожуваних видів. Особливо варто відзначити вузьколокальні ендеміки, ареал яких практично не виходить за межі заповідника, зокрема дзвоники Отрана, жовтець Олени, вовчі ягоди черкеські, падуб вузькоплодний, тощо.

В заповіднику мешкає 89 видів ссавців, 248 – птахів, в тому числі 42 – тих, що гніздяться, 15 видів плазунів, 9 – земноводних, 21 – риб, понад 100 видів моллюсків і близько 10 000 видів комах. Точне число червів, ракоподібних, павукоподібних та інших груп безхребетних тварин ще не в'яснено.

Безумовно, найбільш вразливою ланкою природних екосистем є крупні ссавці – зубр, благородний олень, бурий ведмідь, західнокавказький тур, сарна, рись, косуля і кабан. Проте цілий ряд дрібних видів звірів також потребують екстрених заходів збереження і детального вивчення, в тому числі борсука, кавказька норка, видра, тощо [2].

Однією з частин Кавказького заповідника є так званий масив Черногора. Гідно подиву, але в східній частині українських Карпат між долинами рік Чорної і Білої Тиси сформувалася своя Черногора, яку виділено в окремий флористичний район Карпат. Найбільш вірогідною версією походження цих назв є те, що кожного ранку і вечора в ясну погоду, коли сонце знаходиться низько над горизонтом і його

промені освітлюють лише гребінь головного хребта, на протилежному боці гірського пасма неосвітлені схили різко контрастують з вже освітленим боком гребеня і тому здаються темними і похмуро-чорними.

Між обома Чорногорами відстань становить 1350 км. Протягом плейстоценової епохи (1,9–0,01 млн. років тому назад), коли клімат міжгірських рівнин був схожим з кліматом сучасної альпійської смуги, між Карпатами і Кавказом відбувався частковий взаємообмін рослинами, котрий проходив в декілька етапів. Проте зараз міжгірні території стали нездоланим бар'єром для холодостійких і альпійських видів. Тому, не дивлячись на тривалий період співіснування обох гірських систем, спільних представників флори у них не так вже й багато. Так, із загального списку гірських рослин спільними для наших обох Чорногір є лише 6,28 % видів [8]. В їх переліку знаходяться баранець звичайний, плаун колючий і булавовидний, асплений зелений, асплений рута постінна, багаторядник списоподібний, блехнум колосистий, льонолижник альпійський, мінуарція весняна Джерарда, гвоздика бородата скупчена, калюжниця багатопелюсткова, перстач золотистий, герань лісова альпійська, зніт альпійський, білозір болотний, одноквітка звичайна, незабудка альпійська, вероніка Баумгартена, дзвоники скупчені, крем'яник гарний, ллойдія пізня, косарики черепитчаті, пухівка піхвова, билинець комариний, траунштейнера куляста [9].

У кожного з дослідників флори є свої улюблені рослини. Звичайно, що це ефектні декоративні гарноквітуючі чагарники і трави. На жаль, в горах Кавказу відсутні дуже популярний карпатський едельвейс альпійський (білотка альпійська) і вічнозелений рожево-пурпуровий рододендрон Кочі (рододендрон східнокарпатський або миртолистний), скорцонера пурпурова рожева, рожево-лілова траунштейнера куляста, арніка гірська, ясно-пурпурова з темно фіолетовими плямочками лілія лісова. Зате, на відміну від Карпат, на субальпійських луках Західного Кавказу зростає два види рододендрону: понтійський з ефектними фіолетово-рожевими квітами і кавказький із спочатку кремовими, а згодом рожевіючими оцвітинами. Після відцвітання їх можна відрізнити один від

одного лише по листях. У першого – з нижнього боку голі, а у другого – густобуроопушені. Квітучі рододендрони – добрі медоноси, але їх мед неприємний на смак і, до того ж, отруйний. При поїданні, особливо натщесерце, навіть мала кількість такого меду викликає головний біль, нудоту і непритомність. Для знешкодження заготовлених гірський мед пасічники інактивують сильним нагріванням [7; 1]. Іншою видатною рослиною є реліктові дзвоники молочноквіткові, що інколи зростають на субальпійських луках на висотах біля 2000 м над р. м. Рослина заввишки 2 м з багатостебловим травянистим кущем діаметром 1,5 м, має мітелчасте суцвіття, квіти в літературі характеризуються як білі, але вони скоріше ніжно-блакитні, немов вийняті з термоса Дюара.

На скалах альпійського поясу досить часто можна зустріти неймовірно ексклюзивну ендемічну кульбабу пурпурну з рожевими, або пурпурними квітами, що не зустрічається більш ніде.

В кінці літа – на початку осені серед починаючих жухнути злаків найбільш помітними для людського ока стають тирличі. Їх на Кавказі 15 видів, але неперевершеною прикрасою характеризується субальпійський і альпійський тирлич джимільський. Видова назва очевидно походить від тюркського слова джамал – «красень». Це багаторічна рослина заввишки всього 3–5 см з великою (до 6 см в діаметрі) поодинокую квіткою, що фактично сидить в розетці листя. Колір характеризується як яскраво-синій, але скоріше він неоновосиній. Його можна порівняти хіба що з кольором денного неба, що видніється в ілюмінаторі літака на висоті 10 тис. м. Біологія тирличів дуже своєрідна. Для проростання насіння потрібні понижені плюсові температури при тривалому сонячному освітленні. Серед характерних особливостей – швидка реакція на коливання температури. При затіненні сонця хмарами їх квіти починають закриватися, а при виході з-за хмари – відкриватися і це може повторюватись щогодини декілька разів. Щоб почалось закривання оцвітини температура повинна впасти не менше ніж на 1°C. Деякі тирличі чітко реагують на коливання земної кори і можуть прогнозувати строк землетрусу. Звичайно пелюстки закриваються на 40–60 секунд

через 20 секунд після збудження. Тепла і захищаюча при пониженні температури квітка дає притулок бджолам та джмелям, бо температура в закритій трубці в порівнянні з навколишнім середовищем стає вищою на 2,2°C. В природі рослини тирличу при насіннєвому розмноженні вперше зацвітають на 10–12-й рік, після чого вони можуть навіть припинити цвітіння на декілька років [15].

Деяких рослин в субальпійському поясі Кавказу, на наш погляд, не повинно бути в принципі. Тому зустріч з бурачником (аліссумом) носатим нас здивувала. Багаторічна рослина висотою 15–20 см з китцею маленьких яскраво-жовтих квітів зростала в щілинах кам'янистих доломітових оголень південного схилу. Колись ми вперше побачили цю істино спартанську рослину на сухих голих древніх мурах Кам'янець-Подільської фортеці. Нам пояснили, що каміння муляри – будівельники зв'язували розчином вапна на курячих яйцях. Там рослину місцеві ботаніки назвали чомусь аурелією золотистою, проте в українських визначниках рослин її знайти не вдалось.

Звичайно, самими яскравими і таємничими представниками дикої флори стали червоні, пурпурні і рожеві зозулинці та пальчатокорінники з родини орхідних. Нефахівцю їх розрізнити важко, бо головною відміною у них є бульби на коренях: у перших вони округлі, а у других – як розчепірена долоня. В цю ж родину входить і траунштейнера сферична, яку внесено в Червону книгу РФ.

На синьо-зелено-рожевому фоні субальпійських луків здаля впадають в очі величезні яскраво-жовті квіти ендемічної лілії однобратньої або грузинської, дуже схожої на лілію Кессельрінга. Вони відрізняються лише кольором приймочки. У однобратньої вона зелена, а у Кессельрінга пурпурна або зелена з пурпурною смугою. На відстані її аромат ніжний і приємний, але зблизька – важкий, задушливий, що посилюється вночі. Чомусь зразу згадалось, що цей запах був нестерпним для Володимира Ілліча, бо той хворів на «ідеосинкριαзію». Однобратньою ця лілія зветься тому, що всі її тичинки в нижній частині біля зав'язі зрослись в одну [11]. Квіти лілій запилюються метеликами, або нічними бражниками.

Серед цінних пасовищних злаків пощастило побачити квітучу тимофіївку альпійську і гірську, бо після осипання насіння ці рослини важно відрізнити від решти злакових трав. Вразив своєю висотою (понад 150 см) та величиною проективного покриття (до 0,5 м²) і врожайністю зеленої маси (600 ц/га) тонконіг довголистий, що може стати цінним об'єктом для впровадження в гірське кормовиробництво та для роботи селекціонерів [12].

Своїм привабливим і дуже декоративним виглядом цікаві декілька видів великоквіткових дзвіночків: низькорослий блідо-блакитний дзвіночок війчастий і високорослий, яскраво-синій, із зібраними в волоть квітами-дзвіночок довгоматочковий. А от дзвоники скупчені відомі нам і по Карпатах. Поряд з дугоподібно вигнутою купиною кавказькою з великими білими квітами – висувками несподівано знайдено пряморослу купину кільчасту з дуже дрібними квіточками.

Раніше ми навіть не знали, що на Кавказі крім вішуканих пурпурно-фіолетових дрібних суцвіть китяток чубатого і яскраво-синього альпійського є ще рожеві китятки анатолійські. Серед рідкісних цікавих декоративних рослин подекуди зустрічається малочисельна група рябчиків: жовтого, широколистоного, малого і східного.

Де-не-де на задернованих промоїнах північних пологих субальпійських схилів зростає береза Литвинова, що має на кривуватих штамбах не білу, а світло-буру, легко відстаючу кору.

Одними з самих зворушливих яскраво-гарних квітів є багаточисельна група незабудки альпійської з темно-блакитними квіточками. А несподіванкою стала грушанка круглолиста – лікарська рослина, яку знайшли під густим покривом кушів.

Чільне місце серед багаторічних лучних трав належить представникам родини бобових – унікальним продуцентам перетравного протеїну для диких та свійських тварин, що створюють природний травостій гірських луків. Пробатьки їх сучасних видів зародились в кінці неогенового періоду в високих широтах як Євразійського материка, так і в прилеглих областях американського континенту. Деякі види цієї родини вже використовуються людиною в культурі з давніх давен, як наприклад, конюшина лучна і повзуча, люцерна польова (синя) і

серповидна (жовта). Одначе, в теперішніх складних екологічних умовах раніше не використовувані в практиці сільського господарства рослини можуть несподівано отримати визнання і бути затребуваними для тваринництва.

В наш час із загального переліку 55 видів високогірних видів рослин з родини бобових на території заповідника зустрічаються 44 види, в тому числі 13-ть видів конюшини, а саме: сивувата, середня, альпійська, мінлива, рожева (гібридна), гірська, повзуча (біла), лучна (червона), багатоліста (люпинова), волосистоголова, зморшкувата, темнокаштанова, польова. Найбільш чисельними і практично значущими серед них є 4 конюшини: сивувата, лучна, а найбільш перспективними для впровадження в культуру – повзуча і мінлива.

Природа дуже ретельно потурбувалась про збереження видової своєрідності конюшин. Виявилось, що штучне перезапилення селекціонерами її різних видів не дає надійних результатів, а мізерна кількість насіння, що зав'язується в окремих випадках, походить від самозапилення материнської рослини. Тому робота по міжвидовій гібридизації конюшини визнана не плідною і не виправданою. Мова може йти тільки про добір усередині кожного окремого виду, або про внесення чужорідних генів з допомогою міжвидової інженерії.

Стан Кавказького заповідника, як і всіх інших закладів такого типу, вимагає шанобливого ставлення до природи. Але не тільки до неї. Ми мали нагоду пересвідчитись в порядності людей, що приходять в гори. Через територію заповідника по так званому Пастбіщу Абаго пролягає маршрут, що прямує на узбережжя Чорного моря до Красноі Поляни. Після реєстрації і, маючи дозвіл адміністрації, ним користуються самодіяльні туристи. Втомившись, вони на 14-му кілометрі від селища Гузеріплъ, зупиняються для відпочинку і харчування в дерев'яних хижках, збудованих для своїх потреб працівниками заповідника. Як правило, туристи залишають на полицях неспожиті продукти, сіль, свіжі овочі, банки з тушківкою, пляшки з олією і навіть з непечатою горілкою. Очевидно мандрівники, а це, частіше, студенти краснодарських і майкопських вузів, зміркували, що комусь «оковита» буде потрібнішою, ніж їм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глухов М.М. Медоносные растения. Москва: Сельхозгиз, 1955. 83 с.
2. Зернов А.С. Растения Российского Западного Кавказа. Москва, 2010. 448 с.
3. Косенко И.С. Определитель высших растений Северо-Западного Кавказа. Москва, 1970. 612 с.
4. Литвинская С.А. Атлас растений природной флоры Кавказа. Plants atlas of the Caucasus Natural. М.: ЗАО «ЛАКОЛ», 2011. 364 с.
5. Литвинская С.А., Муртазалиев Р.А. Флора Северного Кавказа: атлас-определитель. М.: Фитон XXI, 2013. 688 с.
6. Мовсисян А.П. Использование сеяных и естественных пастбищ. Москва: Колос, 1976. 13 с.
7. Нестерук Ю. Рослинний світ Українських Карпат. Львів: БАК, 2003. 43 с.
8. Осецький С.І. Порівняльний асортимент гарноквітучих рослин Північно-Західного Кавказу і Східних Карпат // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 168–184.
9. Осецький С.І. Спільна декоративна рослинність високогір'я Українських Карпат і Північно-Західного Кавказу та перспективи її впровадження в садово-паркове господарство // Вісник Сумського національного агроуніверситету. Серія «Агрономія і біологія». Вип. 11 (16). 2008. С. 35–41.
10. Осецький С.І., Спасівський Ю.М., Горковенко Л.Г., Семагина Р.Н. Перспективний для впровадження в поліський і карпатський регіони України північно-кавказький вид тонконогу довголистого // Вісник Сумського національного агроуніверситету. Серія «Агрономія і біологія». Вип. 3 (27). 2014. С. 3–6.
11. Работнов Т.А. Луговоеведение. Москва: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1974. 346 с.
12. Романицак С.П. Ботаніка. Київ: Вища школа, 1995. 183 с.
13. Семагина Р.Н. Роль высокогорных лугов в экосистемах // Заповедная экологическая пирамида. Сочи, 1994. С. 124–126.
14. Черпаков В.В. Западный Кавказ: хроника обретений и утрат дикой природы // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. С. 356–367.
15. Чопик В.І. Рідкісні рослини України. Київ: Наукова думка, 1976. С. 51–57.

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ

УДК 94(47) «Шевченко»

Святослав ОСЕЦЬКИЙ,
кандидат біологічних наук, член НТШ
(м. Краснодар, Росія)

ОНУКА ТАРАСОВОЇ ВЕРБИ НА КУБАНІ

Столиця кубанського козацтва м. Краснодар як зараз, так і в минулому не була багата на пам'ятники літературним діячам Батьківщини, хіба що революційним вождям – В. Леніну та Ф. Держинському. Тому дивно, що в 1980 р. вперше в історії міста на перехресті вулиць Ставропольської і Шевченка було урочисто відкрито досить скромне погруддя видатному українцю – Тарасу Григоровичу Шевченку, авторами якого стали скульптор І. П. Шамагунов та архітектор В. Т. Головеров.

В 80-ті роки ще були люди, які «балакали» і зустрічалися старі і похилого віку громадяни, котрі в 30-ті роки минулого сторіччя вчилися в українських школах, на пам'ять цитували вірші Шевченка, а деякі навіть тримали на книжкових полицях його «Кобзар» довоєнного видання. Інколи, а частіше, на дату його народження і смерті біля підніжжя пам'ятника його шанувальники покладали живі квіти. Було й таке, що вихованці лицею-школи Кубанського козачого хору, мальовничо одягнуті, співали Тарасів «Заповіт» і «Реве тай стогне Дніпр широкий». Правда, в останні роки ця їхня традиція із зрозумілих причин призупинилась.

В 2008 р. на початку березня, на шевченкову 194-ту річницю, біля пам'ятника поету в присутності художнього хорівника Кубанського козачого хору композитора В. Г. Захарченка, засновниці Краснодарської крайової громадської організації «Співдружність "Кубань – Україна"» І. М. Скибіцької, заступниці голови адміністрації Карасунського округу О. Г. Уварової, двох журналістів з Одеси, двох представників

республіканського телебачення з м. Києва і члена Кубанського осередку НТШ С. І. Осецького була посаджена молоденька вербичка. В цьому 2018 р. їй сповнилося ювілейних 10 років і вона вже досягла рівня 4-го поверху сусіднього будинку.

Дивна історія походження цієї верби. Після суду над членами Кирило-Мефодіївського братства молодого Тараса заслали на 10 років у солдати з найсуворішою царською заборорою писати і малювати. Довелось поетові в солдатській шинелі з ранцем за плечима служити за рікою Уралом спочатку рядовим Оренбурзького окремого батальйону. Потім була Орська фортеця, Каргала, Татіщева фортеця, Ілецька Защита і скрізь нескінченна солдатська муштра. Полегло, коли взяли служити художником, на деякий час, в описову експедицію на Аральське море.

Романтична тарасова натура и талант поета та художнього митця щораз давався взнаки і інколи, таємно Шевченко записував в «захаявну книжечку» свої віршовані думки. Через 3 роки «попався на гарячому» и за доносом прапорщика М. Ісаєва (хто б про нього колись згадав, якби не Шевченко?) його було заарештовано, відправлено до каземату Орської фортеці, а згодом, під посиленням конвоєм в кінці вересня 1850 р. переведено в ще більш віддалену місцевість – Ново-Петровське укріплення, що знаходилось на півострові Мангишлак на східному узбережжі Каспійського моря.

В жовтні 1850 р. він в супроводі унтер-офіцера Булатова дістався до містечка Гурьєва, що на північному узбережжі моря, біля гирла р. Урал. Гурьєв в той час був перевальним пунктом військової пошти. Його начальник квапливо написав рапорт командирові Ново-Петровського укріплення підполковнику Маєвському: «Доставленного при отношении командира Линейного Оренбургского батальна № 1 от 8 октября 1850 года №2490 рядового из политических преступников Тараса Шевченко при сём к вашему высокоблагородию на почтовой лодке под присмотром унтер-офицера Булатова имею честь препроводить».

Неподалік від пристані перекусили хлібом з рибою. З проїжджаючого повз них воза, який віз в військовий гарнізон купу шпіцрутенів, підібрав Тарас свіжий вербовий прут. Не

викинув у море, а забрав із собою в човен, а згодом ткнув у землю на гарнізонному городі на схилі пагорба за солдатськими казармами. Отак, на півострові Мангишлак на мисі Тюб-Караган, на котрому височіло узвиштя Караган-Таш, де з одного боку Каспійське море, а з іншого дорога на Хіву і піщані дюни, вапнисте каміння, хіба що подекуди кушкии саксаулу, з'явилась молоденька вербичка. Щоб не засохла в сорокаградусну спеку, Тарас разом з водоносом казахом Сатанбулом щодня нишком поливав її дорогоцінною дефіцитною прісною водою.

Через сім років перебування в Ново-Петровському укріпленні в складі 700 таких самих бідолх – гарнізонних військовослужбовців – 21 червня 1857 р. Тараса зустрів шпитальній доглядач Бажанов і поздоровив з волею. «Предъявитель сего, служивший в Ново-Петровском укреплении Линейного Оренбургского батальона № 1 из бывших художников Тарас Григорьев сын Шевченко, согласно предписанию командира означенного батальона от 26 июля №1651... по Высочайшему повелению уволен со службы и отправлен на место жительства своё в С.-Петербург».

2 серпня 1857 р. Шевченко відплив з Ново-Петровського укріплення до Астрахані, з якої пароплавом можна було добратись до Нижнього Новгорода. І тут Шевченко на декілька днів зник з-під нагляду поліції. Його щоденник, який поет почав регулярно писати з 1857 року, ясна річ, не висвітлює цю пригоду, але існує припущення що Тарас таємно відвідав на Кубані свого друга – генерал-майора Якова Герасимовича Кухаренка – виконуючого обов'язки наказного отамана Чорноморського козацького війська, україномовного письменника і етнографа. Це припущення основане на листі до Кухаренка від 22.04.1857 року, в якому Шевченко висловлював намір завітати на «Чорноморію» після закінчення заслання. Кухаренко завжди морально підтримував засланого поета, всупереч жандармським заборонам допомагав йому грішми. Друзі тривалий час листувалися. Збереглося дванадцять шевченкових і сім листів кухаренкових. Нарешті 22 серпня 1857 року поет вирушив з Астрахані до Нижнього Новгорода на пароплаві «Князь Пожарский».

В 1961 р., тобто через 104 роки після звільнення Тараса з заслання, Ново-Петровське укріплення, яке з 1939 р. стало називатися «Форт Шевченко», відвідала делегація українських письменників на чолі з поетом Ростиславом Братунем. В міському парку ім. Шевченка на той час ще збереглась землянка і стіл біля неї, на якому поет таємно малював і писав вірші. Старезна верба, яку в свій час посадив Тарас, вже майже всохла і тільки від кореня де-не-де відходили живі пагони. Від'їжджаючи додому, Ростислав взяв з собою гілочку з цієї верби і посадив у Львові в Стрийському парку на березі лебединого озера. З цієї гілочки знову виросло могутнє дерево. Та вербовий вік недовгий і через 40 років від нього відчахнулась верхівка. На нижній хворій частині залишилось декілька живих гілок, але відчувалось, що і вони незабаром засохнуть.

Влітку 2006 року, завдяки напівзотлілій дерев'яній пам'ятній табличці мені пощастило впізнати цю дочку Тарасової верби. Її походження пізніше підтвердила директор Канівського державного музею Т. Шевченка пані Надія Довгич. Акуратно відрізавши ту гілочку, яку зміг достати, привіз її в Краснодар і виростив з неї декілька саджанців. Один з них, як уже було згадано вище, посадили біля пам'ятника Тарасу Шевченку, другий біля хати, в якій народився композитор В. Захарченко в станиці Дядьківській, третій – біля школи-ліцею Кубанського козачого хору в Краснодарі.

Тарасова верба – онука, в ботанічному розумінні, відноситься до так званої верби білої (*Salix alba*). Дерево на сьогодні стало заввишки понад 25 м. Хочеться вірити, що коли років через 50 дерево зостариться, молоді краснодарці, що усвідомлюють своє запорізьке походження, дадуть нове життя Тарасовій вербі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваненко О. Тарасові шляхи. К.: Веселка, 1974.
2. Шевченківський словник / відп. ред. Є. П. Кирилук. Т. 1. К., 1976; Т. 2. К., 1978.

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

УДК 330. 3:32:94 (477)

Степан ВОВКАНИЧ,
доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент ГО Української Академії інформатики,
провідний науковий співробітник
Інституту регіональних досліджень НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України

АКСІОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ: НОВІТНІ ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ

У статті розглядаються питання зростання загроз державотворчим процесам, збереженню національної ідентичності та нові виклики суб'єктності України, її національній безпеці. У цьому контексті пропонується підвищити вагу складових української національної ідеї (УНІ) шляхом уведення їх в ранг стратегем (програм дій) урядової Стратегії сталого розвитку «Україна 2020». Це уможливить в базових блоках складових УНІ виокремити не лише загальнонаціональні пріоритети соціально-економічного розвитку, а й враховувати регіональну специфіку і першочерговість завдань духовно-інтелектуального забезпечення державотворення в Україні, його ідеологічні засади, роль і концепти.

Ключові слова: українська національна ідея (УНІ), стратегема розвитку, Стратегія сталого розвитку «Україна 2020», складові УНІ, соборність України, національна ідентичність, українськість, гідність людини і нації, національна безпека.

Постановка проблеми. Де-факто народна, справді вітчизняна, релігійно братовбивча війна, нав'язана Україні путінською Росією, показала: нині в українській нації немає нічого ціннішого і більш консолідуючого, водночас найбільш ненависного для агресора, аніж ефективний духовно-інтелектуальний концепт-конструкт державотворення. Рашизм окупанта, втілений в сучасній загарбницько-реваншистській ідеології «руського мира», виявив і виявляє усю свою со-

годнішню військову потугу і давню традиційну імперську лють до Української Національної Ідеї (**УНІ**) як основи основ державотворчих візій, що ґрунтується не лише на древній **культурі** Руси-України, а й акумулює модерні європейські **цінності, свободи** Майдану та **соціогуманізм** бінарного захисту і **розвитку** людини і нації, їх бажання **співпраці** та **інтеграції** з вільним світом [4]. У той же час наш північний сусід, одержимий великодержавно-реваншистським духом імперсько-церковних ідеологем «русского мира», забувши долю Судет, по-фарисейськи сакралізував анексію Криму, веде проти України не тільки інформаційну, але й гарячу війну. Росія, мілітаризуючи півострів, як спадкоємець імперії зла, продовжує її пропагандистську практику, перманентно дезінформує світ про «загрози» київської хунти, «бендеровцов», «правосеков» тощо; обстрілює Київ, його споконвічні прагнення самореалізуватися та звільнитися, нарешті, з «обіймів» чи то «старшого брата», чи то «русского топтыгина».

Євроінтеграційна перспектива України не зупинила Путіна навіть від зняття з Росії прадавньої фальшивої маски братерства, сьогоденного стратегічного партнерства, піти на порушення Великого договору між Російською Федерацією і Україною, зрадливо знехтувати обов'язками гаранта Будапештських домовленостей щодо захисту неядерної сусідки. Ненависть до УНІ, боязнь Майданів як масового вияву європейських **цінностей**, зростання національно-державницької самосвідомості, зміцнення власної самобутності **актуалізували і активізували** розроблення російським політологам не тільки загарбницько-імперської ідеології цинічного «декомпозиціонування України», нахабно камуфлюючи її під буцімто нагальну потребу федералізації, захисту російськомовних, а і прискорили реалізацію сепаратистами і найманцями Росії вбивство мирних людей, дітей, нищення лікарень та шкіл. Світ нині знову свідок боротьби українства за ідею своєї державної самостійності – споконвічної основи єдності, буття і суверенності нації та утвердження її іншості. «Градами», «буками» розстрілюється новітня візія національного ідеалу, його місія майбутніх **соборних, націоцентричних і державотворчих** цивілізованих пошуків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Знаний український вчений І.О.Белебеа в своїй останній прижиттєвій книжці наводить і аналізує 109 дефініцій української національної ідеї [3]. Однак, заради об'єктивності зазначу два моменти. По-перше, підтверджую слова відомого вченого з Харкова, що «у наведеному переліку означень висвітлена лише фрагментарна сутність УНІ» [с. 99]. По-друге, не розширюватиму цей аналіз, аби тільки констатувати, що у науковому українському обігу дискурс національної ідеї – найбільш суперечливий, аж до повного заперечення. Замість суперечок і категоричних відкидань – краще розгляд конструктів.

Звичайно, кожен свідомий громадянин України, що живе на її землі (чи поза нею), але любить Україну і працює задля її добра, – може плекати свою власну ідею. Попри те, в ім'я її втілення, усі ми, українці, повинні мати і працювати спільно на єдину соборну ідею **україноцентричної держави** як духовно-інтелектуальної запоруки її розбудови, тобто **ідеологію** буття і смислу збереження етнічної, економічної, мовно-культурної, релігійної та іншої ідентичності українства. УНІ – це засаднича платформа і екзистенційна матриця недопущення **знеособлення** людини і **знедержавлення** нації, її духовно-інформаційний код підвищення імунітету (опірності) асиміляції реваншистсько-імперському зоднорідненню. Адже саме насильні перерви в тяглоті (спадковості) розвитку батьківських традицій, імперські заборони генерувати власні інноваційні ідеї в цивілізаційному розмаїтті народів світової співдружності, штучні голодомори, зловмисно-цілеспрямовані насильні виселення – стали смертоносними і найбільше деукраїнізували соціум, схибили його мислення та зросійщили інформаційний простір.

Мета дослідження – визначити основоположні складові української ідеї в системі сучасного державотворення за умов гібридної війни, реальних загроз національній безпеці. Показати, що нова соціогуманістична парадигма бінарного захисту і людини, і нації соціалізує як людиноцентричний європейські цінності, так і охоплює націоцентричні їх орієнтації з врахуванням сьогоденних воєнних, інформаційних, духовно-інтелектуальних, енергетичних, економічних та інших викликів

корінному народу, що живе на своїй землі, у власному мовно-культурному, історичному середовищі й просторі. Попри те, далі вмирає за своє природне право – зберегти національну ідентичність, захистити державний суверенітет і українськість від асиміляційних чинників.

Основні результати досліджень. Незалежно від розмаїття поглядів, дискусій і підходів до формування УНІ не можна заперечити **факти**, що історично процес виникнення, становлення та поширення української ідеї проліг від Руси-України, демократичної Конституції Пилипа Орлика, Кирило-Мефодіївського соціального гасла “Україна без холопа і пана” через Міхновське усвідомлення України як національної самостійної держави, боротьбу УНР, її злуку з ЗУНР та визвольно-бойовий клич УПА “здобути або вмерти” за неї до сьогоднішніх пошуків і розробки євроінтеграційної стратегії розвитку нашої країни в системі модерних світових держав та досягнень їх життєвих стандартів. Не дивує, що упродовж цього тривалого і складного періоду на історичний генезис складових УН впливали та впливатимуть спадковість і новаторство, еволюційність буднів і революційність майданів, зовнішні та внутрішні фактори, суперечні інтереси, світогляди і цінності, зрештою, запекла кровава боротьба тотожностей та ідей.

Сьогодні ми свідки кровопролиття на сході України не лише за базові **людиноцентричні європейські цінності** – людську гідність, свободу, демократію, верховенство закону, толерантність тощо [6]. Українство незахищене і від **зовнішньої** агресії сусіда, і від **внутрішнього** рудименту т. з. радянської людини, її загарбницько-ординської психології, сформованої сусідом. Тому змушене боротися за двовалентний захист людини і нації, їхню соборну єдність і державну суб’єктність, суверенітет й ідентичність, за історичну та сьогоднішню правду, за український інформаційний (і не лише) простір, ресурси, активи, зрештою, **за своє буття** як вільного народу, за **тяглість** його розвитку. За таких непростих умов трансформуються цінності, модернізується не лише економіка, а і нових смислів набувають знання, культура, свідомість, їх ролеві функції в

безперервності поступу, генеруванні нових ідей, месиджів, брендів, цінностей тощо.

Упродовж історії національна ідея формувалася як своєрідний комплекс вірувань і духовне кредо народу, квінтесенція патріотичних почувань, національного світобачення та усвідомлення державної незалежності, суверенності її інтересів. Врешті вона установилася як концепт-конструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації – себто людей-державотворців і співгромадян, які спираючись на минуле, нині мобілізують державотворчі сили на здобутки європейського майбутнього, на становлення і консолідацію українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства, що наближає національний ідеал до найвищих досягнень людства в різних сферах розумної його життєдіяльності на шляху прогресу і добробуту. Отож, запропонований концепт УНІ не залишає поза увагою **націоцентричність** державотворення, він суголосний сучасній інноваційній, інформаційно-просторовій моделі розбудови національної держави, реалізації її євроінтеграційних намірів та впровадженню нової соціогуманістичної парадигми захисту і людини, і нації, зокрема напрямкам, що увійшли в Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [2]. Своєю чергою, аксіологічний підхід до державотворчих процесів актуалізує **екзистенційний** імператив: не виносити за дужки систему **ідеологічного забезпечення**, яка ґрунтується на загальноукраїнських інтересах, що акумулюють такі стратегічні пріоритети національної ідеї – **Україна:**

- **соборна,**
- **українська,**
- **гідна людини, нації та цивілізованого людства.**

Визначивши пріоритетність «СУГ» (соборність, українськість, гідність) і акцентуючи увагу на імперативі комплексного їх дослідження в сучасній структурі складових УНІ як **стратегем** (програм дій), підкреслимо потребу **міждисциплінарного** підходу до їх аналізу. При цьому наголосимо, що:

Соборна – це не тільки географічні, територіально-просторові атрибути, а соборна **здатність** нації разом ефективно **творити українську державу** за допомогою **консолідації** сил усіх громадян, що в Україні та поза її межами проживають. Соборність, євроінтеграція – це не лише конкурентоздатність, технічна якість продукції, її економічна **ціна**, а, головню, соціальні **цінності** людини. Це – духовна **єдність** народу на своїй землі, його якісно-ціннісна (аксіологічна) характеристика, його соціальний капітал як довіра до ряду, банків, міліції, судів та інших інституцій, в якій точці країни і критики вони не містилися. Духовно-моральна, ментально-світоглядна соборність сильніша від матеріально відчутної. Навіть тимчасова окупація українських земель Росією не зменшує, а підсилює почуття соборності, цілісності народу, особливо його згуртованості навколо українських цінностей, волонтерського руху, бажання звільнити від агресора. Саме таке розуміння соборності допомагає сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори, вистояти українцям у боротьбі з найбільшою в Європі армією, усвідомити себе **соборною державоцентrichною нацією**, незалежно від місця проживання. Це особливо важливо для формування українського соціуму **як спільноти**, в якій домінують **доцентрові** (соборні, євроінтеграційні), а не **відцентрові** (регіональні, українофобські) **сили і поля впливу**, що зловмисно підживлюються ззовні матеріально та ідеологічно.

Отож, соборність має **тверду** (матеріальну, територіальну) і **м'яку** (ідейно-політичну, пам'ятно-історичну, духовно-інтелектуальну, інформаційно-культурну тощо) складові, охоплює не лише інтеграцію економік регіонів, а й консолідацію народу на рівні патріотичних, духовних, морально-психологічних і світоглядних характеристик, внутрішньо притаманних людині, її свідомості, соціальним цінностям та ментальності. У ракурсі соборності нового значення набуває **реінтеграція** тимчасово окупованих територій, зокрема **рекультрегіоналізація** – адаптація воюючих сторін в духовному, культурному аспекті. У 3-му тисячолітті україн-

ський народ, як і понад триста років тому, прагнуть поневолити. Якщо Україна сьогодні, не будучи соборною територіально, є соборна і єдина в боротьбі з агресором, то це свідчить: тест на соборність є репрезентативним і валідним індикатором не тільки **кількісної** цілісності території, а й **якісного** формування пасіонарності нації, її згуртованості навколо державницької ідеї та готовності захищати державність. Можна лише пошкодувати, що своєчасно на рівні ні **регіональної**, ні **загально-національної** політики держави не було науково-ідеологічно введено соборність, по-перше, як **стратегему** (програму дій) сталого розвитку країни; по-друге, як **максими** (принципи, імперативи) управління державо-націотворчими процесами. Якби ми вчилися соборності, то сьогодні мали б національну державу, були в НАТО, ЄС і не мали б АТО [10].

Якщо Україна серйозно прийняла інноваційну модель свого розвитку, буде (а не далі імітує) постіндустріальне інформаційне суспільство, де домінуватимуть знання, інновації, інтелект та наукомістка економіка; справді вибрала євроінтеграційний вектор зовнішньої політики, орієнтується на проведення **якісних** змін і досягнення високих стандартів добробуту, то без модернізації всіх сфер свого внутрішнього життя на соціогуманістичних засадах, особливо освіти, науки, інформаційних систем комунікації, структурної політики тощо – їй не обійтися. За цих умов, хоче вона того чи ні, має звернути увагу не лише на важливість **трьох** основоположних складових новітньої науки інформатики: семантику (наука про зміст інформації), аксіологію (цінність інформації) і семіотику – вивчає призначення знакових систем для передавання (приймання) різних повідомлень. А й поглянути на інформатику як вагому теорію творення модерного інформаційного суспільства, збереження мовно-культурної, ментальної ідентичності української (і не лише) нації, водночас зважити на такий буцімто парадокс: чим більше під час творення інформаційної спільноти, систем її програмного забезпечення заглиблюватимемося в соціальну інформатику, зокрема в когнітивну (пізнавальну), креативно-інноваційну її частини, тим дивовижними і напрочуд сучасно-системними видаватимуться думи духовного батька

українців про націю як триєдину цілість “живих, мертвих і не народжених”.

Йдеться, зокрема, про природне розуміння і акумулювання Шевченком національної ідеї в Слові (Логосі), яке він поставив перед «тими рабами німими», віру в його силу, вагу та роль як духовно-інтелектуальної **першооснови тягlosti** розвитку народу, доленосне значення безперервності **вільного передавання** знань, досвіду, традицій з покоління в покоління для збереження мовної, етнічної та культурної його ідентичності серед світового розмаїття, особливо за умов насильного зодноріднення, асиміляції та імперського доросійшування підневільної нації. Йдеться про механізм **духовно-інформаційної мобільності (ДІМ)** людини, громади і нації як основоположну **соціанту** якісного наповнення духовно-інтелектуальним контентом справді національного **простору**, аби прорватися на міжнародні простори не лише з товарами, а і з правдою і своєю самотутністю! У запропонованій соціанті ДІМ нації чітко віддзеркалюється перманентний, природний і вільний суспільний процес передавання сучасниками наступному поколінню традиційної інформації (знань, досвіду), яку вони, успадкували від своїх попередників, зберегли та творчо **примножили** (приростили на якусь величину ΔI) не лише для збереження своєї етнонаціональної ідентичності (тягlosti розвитку), а й для того, аби не опинитися на узбіччі науково-технічного, технологічного, соціально-економічного, духовно-культурного чи будь-якого іншого прогресу як цивілізаційного планетарного явища.

Саме з системним, духовно-інформаційним підходом до нації виразніше бачитимемо, **як** нам насильно і зі злочинною метою переривали не лише трансляцію від покоління до покоління питомий український контент, а і **яка** надпотужна пропагандистська імперсько-більшовицька машина жорстко і жорстко пригнічувала творення нових знань, тримала українців в інформаційному ізоляціонізмі, аби ми не знали ні досягнень світової науки, освіти, культури, тобто ні чужому не навчалися, і свого цуралися. Саме з цих першопричин різними неправдами забороняли нерецензованого Шевченка, за яким не було і «зерна

неправди». Адже сьогоднішній агресор давно розумів: чим правдивіше морально, чим глибше історично черпатимемо знання, чим швидше та якісніше їх збагачуватимемо під впливом національної еліти, тим вагомішим буде наш інтелектуальний трансфер нащадкам. У цьому контексті нами і був запропонований концепт ДІМ нації, який визначає як **зберігання і передавання традиційних**, так і **творення нових** знань, тобто їх консерватизм та інноваційність, нагромадження, рух і соціалізацію. Чим гармонійним буде поєднання цих напрямів руху, чим динамічнішими будуть його темпи, тим швидше стане спроможним середовище (простір) ковітального відродження нації та її прорив на світові цивілізовані простори.

Очевидно, недаремне за часів уярмлення не тільки строго забороняли поетові «писати і малювати», а і цілу націю жорстоко «просвещали» великодержавною імперською ідеологією великоросів: «малорусского языка нет, не было и быть не может». І якщо сьогодні міліціонер з Одеси zvolить собі сказати, що він на «этой державной мови не будет общаться», то зайве запитувати: звідки це у нього і чому на Євромайдані «Беркут» цілиться у беззбройних? Адже при такій безкарності завжди буде замало навіть гігантського подвигу геніального Кобзаря та поставленого ним Слова. Очевидно, що наполегливіше треба прищеплюючи чуже на своє дерево і ґрунт, вчити історію задля майбутнього, аби не потрапити в небуття! В іншому випадку, довго, а, може, і марно сподіватися, що, не навчаючись, дочекаємося свого апостола Правди і Науки. Чи не з цих причин він так довго не йде – чи не загубився в пустелі наш Мойсей?! А, може, якщо навіть і прийде, то чи ми, не розвиваючи свою національну ідею, в стані його пізнати, зрозуміти і підтримати, а не розіп'яти?! Адже державну ідеологію було винесено на маргінес історії і за дужки сучасного державотворення, вона стала непотрібною політичним партіям.

У ВР з подачі лівих сил (парадокс!) в Конституцію України внесено буцімто демократичну норму державотворення: «жодна ідеологія не може називатися державою як обов'язкова» [1, с. 15]. Забули, що множинність поглядів на

антиукраїнську семіотику, пам'ятників більшовицьким вождям, вулиць, названих на їх честь, не зміцнює соборність України; це не те розмаїття, котре стимулює її прогрес. Забули, що основою поштовху до творчого пошуку та діянь є цінна ідея, інформація, помножені на високо добродійну мотивацію людини, її талант і тяжкий труд. Але Слово (Logos) – первень інформаційного процесу, де потрібні три обов'язкові елементи: джерело інформації, канал її передачі і приймач (споживач), де матеріальне та ідеальне (духовно-інформаційне) тісно переплітаються. У цьому сенсі інформацію можна вважати ідеально-матеріальним субстратом.

Отже, поняття «Соборна Україна» в триптиху УНІ об'єднає як низку **матеріальних** (земельно-територіальних, мінерально-природних) економічних, фінансових, інфраструктурних, екологічних ресурсів, так і ідеальних (духовно-інтелектуальних, інформаційних, культурно-освітніх, науково-технологічних, світоглядних та інших) **нематеріальних** трансферів і активів, людських капіталів, морально-правових норм та соціально-психологічних факторів суспільного поступу, зрештою, підвищення ефективності економіки. Що більше, якісні та кількісні параметри цього блоку несуть місійні сенси УНІ та результати від їх втілення для практики державотворення України, підвищення її суб'єктності та сталості розвитку.

У цьому плані окреслимо специфіку таких завдань:

– світоглядне виховання молодого покоління в дусі загальнонаціонального розуміння (усвідомлення) давніх традицій державності українського народу. Йдеться, насамперед, про спільне розуміння **історії** довголітньої кровопролитної **боротьби та важких страждань** нації, аби прийдешні покоління жили в суверенній українській державі, та, врешті, мали достатні **мотивації** удосконалювати здобуте батьками, захистити історичну справедливість щодо самостійного розвитку на своїй – не чужій землі, в «колі вільних народів» і на фундаменті нових соціогуманістичних людських та міжнародних взаємини;

– орієнтація мотивів молоді та широкого суспільного загалу на досягнення **сучасниками** ефекту **синергійності** та

націоцентричності (україноцентричності) в розбудові такої майбутньої держави;

– творення **спільної концепції** творення модерної **майбутньої** української держави, концепту **бачення** шляху консолідації нації на співжиття, формування її ідеології державотворчих процесів та аксіології вибору вектора інтеграції в світове співтовариство;

– досягнення єдності українського народу шляхом усунення потужного впливу **асиміляційного чинника** сильних світу цього та їх сателітів, які, намагаючись вижити на гостинній українській землі, свідомо чи несвідомо допомагають імперському загарбнику зросійшити Україну, розмиваючи національну ідентичність титульного народу, що дав назву державі в центрі Європи.

Таким чином, феномен соборності України, насамперед, – це її цілісність, згуртованість і керованість, **ціннісні** (аксіологічні) вектори прориву на світові простори, а не регіонально-партійні ідеологеми розриву і поділу населення на сорти, регіони і ринки збуту продукції. Соборність – це **національно-свідома синергійність** діянь людей як організованої спільноти, її ознака як духовно-інтелектуальної **соцієтальної** «молекула», яку не можна розривати без втрати її якісних характеристик, як не можна їх зберегти без розв’язання **проблем** культурно-інформаційного середовища та простору. Ми програємо інформаційну війну, бо вчасно не сформували вітчизняний національний **простір** та не наповнили його українським патріотичним **контентом**. Соборність – це не тільки кількісна, територіальна і фізично візуальна, а і якісна величина, яка акумулює духовні елементи, внутрішньо притаманні українськості як характеристики нації, ексклюзивним носієм якої вона є і за якою українців вирізняє світ серед його розмаїття.

Українська – ідентифікує і верифікує **якісний** підхід до складової соборності, ілюмінує історичне бажання нації самореалізуватися, зберегтися без агресивно-загарбницьких зазіхань на чуже і, урешті, запанувати «в своїй сторонці». Це ментально означає усвідомлення спільнотою своєї самодостатності, чинника тягlosti (спадковості) її розвитку,

потрібного для спроможності квітального відродження корінного (титульного) народу на обітованій землі в умовах перманентних загроз його національній ідеї. Водночас, відкидає підкинute шовіністичним загарбником світовій громадськості брехливо-пропагандистське гасло, мовляв, українці – це виключно націоналісти і ксенофоби, які за «Україну лише для етнічних українців». Натомість історія та реальність свідчать про зворотнє: найважче щодо національного і духовного відродження, протистояння цілеспрямованій **асиміляції** – було українцєві в Україні.

Отже, йдеться про формування і утвердження у свідомості нації й світу нових державницьких світоглядних стереотипів, державотворчих мотивів, які позиціонували б розбудову України як «рідну хату» (за Митрополитом Андрєєм Шептицьким), як український дім нації, який слід побудувати на спільних духовних цінностях, патріотичних почуваннях, інтелектуальних та культурних кодах та ідеалах українського народу, на притаманних йому традиціях, нормах і правилах поведінки; на інноваційних засадах модернізації національної економіки та державної політики відповідно до нових завдань, економічних укладів, національних інтересів і цивілізаційних глобальних викликів.

Сучасний тезаурус людства не страждає дефіцитом знань **як** будувати хату? Актуальне інше: **яку** хату будувати і **як** її **захистити**, аби вона не стала **рідною** агресивному сусідові, що завжди був і є проти національного та духовного відродження українців. Що більше, в перспективі не видно милосердя від шовіністично-великодержавного лицемірства, яке апріорі самоназвалося **старшим братом**, шматує загарбану **нашу** материзну разом з рідною хатою. Тільки в захищеному національно-інформаційному просторі, у своїй рідній хаті, як вчили наші генії, своя правда. А без цього не матимемо ні власної сили, ні бажаної волі, ні світового розуміння української ідеї, ні нашої боротьби за неї; що гірше, якби проголошений в світі 2016 рік **молосердя** не пройшов мимо нас, а з ним й ми – **мимо осердя** цивілізації!.

У цьому контексті серед головних завдань цього блоку бачаться наступні:

- збереження **національної ідентичності** (тотожності, автентичності) корінного, водночас титульного українського народу від навмисної асиміляції;

- інтенсифікація духовного і національного його **квітального відродження**, де пріоритетом має стати збереження **українськості** як соборної ознаки національної ідентичності, що вирізняє українців в окреме самобутнє утворення, яке має домінантні ознаки нації: власну землю, питому мову, відрубну культуру та своє, лише йому притаманне світобачення, яке у глобальному вимірі – гідне поваги серед світової мозаїки культур інших народів;

- виконання заповіді власного Національного Державного Гімну – «запануємо в своїй сторонці», зберігши свою **тотожність** і державну **суб'єктність**. Отже, на передній план висувається проблема **захисту** Української України в умовах, коли російську буде «старший брат» разом з найманцями-сепаратистами в так званих регіональних республіках. За цих випробуваннях треба частіше вдумватися в гасла поляків початку 60-тих минулого сторіччя: «Зробимо Польщу Польщею!» чи постійного принципу американців – Люби Америку, або забирайся геть!

- навчання українців не лише патріотичної любові до України, спільнотної згуртованості, а й бути українцями не буковинськими, чи галицькими (за Франком), додаю – не донецькими чи харківськими, а соборними, радіти кожному успіху України і відчувати її болі, розуміти наявне розмаїття культур, діалектів, регіональних особливостей як джерел розвитку загальнонаціонального мовного багатства, а не спекулятивних приводів «захисту» русинства, лемків як окремого народу чи псевдокраїни Новоросія, тобто насправді сіяти ненависть, протиставлення і поділ.

Патріоти України нікого не виганяють і не анексують чужі землі, не фетишизують моду мультикультурності та не на своїх землях творять Новоросію. Вони формують прийнятне толерантне поняття – громадянська (політична) нація. Вони

вдома, у своїй оселі та громаді, на обітованій землі будують громадянське суспільство і толерантну державну **ідеологію**, в якій етнічність ніколи апріорі не визначала українськість. Їм нікуди і не треба виїжджати. Євромайдан довів: їхні цінності (відповідальна свобода, партнерська праця з вільним світом, демократія, повага людини і нації) – європейські. А Європа і європейськість – їхній **природний** стан; героїзм свідчить про їх пасіонарність та готовність вмирати за національну ідею. Однак, не їх вина, що агресія шовіністичних великоросів змусила проливати кров не лише за свою прадідівську землю, а і збереження національної ідентичності, за інформаційний простір, за мову, традиції, реформи, врешті, за європейські цінності, за які благополучний світ не хоче вмирати. Тут Україна понад Європою. Ба більше, українцям доля витягнула жеребок: у 3-му тисячолітті прорватися з імперського ізоляціонізму на світові простори, аби, нарешті, відвоювати право своєї суб'єктності – **бути українцями**, а не малоросами в провінційних регіонально-обласних псевдореспубліках, скроєних неофіурерами за російськими ідеологічними лекалами, почасти ще часів Івана Грозного.

Гідна людини, нації і цивілізованого людства як складова ООН робить досягнення **європейських стандартів** життя основною **метою** її реалізації. Цей сенс стає маяком на дорожній карті досягнення рівня людського розвитку, передбачає створення належних соціально-економічних, екологічних умов окремій особистості шляхом не лише піднесення матеріального добробуту, європейських стандартів життя (до яких нація поки що не «дотягує»), але і духовних, ментальних можливостей самореалізації, спілкування, освіти, науки, національно-творчого середовища, яке поза «рамами нації», за Франком, поза національною ідеологією ні створити, ні зберегти – неможливо. Все, що твориться поза рамками нації – фарисейство або намагання дистанціюватися від своєї нації, її свободи. Складові високої ідеї нації, ослабленої імперським етно-інтелектогеноцидом, повинні нести не лише всі компоненти квінтального розвитку для досягнення європейських стандартів життя, а й мати певні пріоритети для свого духовно-

культурного, національного відродження через соціогуманістичне ставлення до потоптаної нації, червонокнижний захист її мови, культури, інформаційного простору, гуманно допомогти усунути антиукраїнську імперську семіотику, телепропаанду тощо. Ми не станемо вільними без **очищення** нашого інформаційного простору від постімперської російської брехні, зомбування і совдепії, з одного боку. З іншого, – маємо твердо усвідомити, що не може бути **вільною людини** доки **підневільною є її нація**. Не однією своєю долею живе людина. Вона буде дім для своєї родини, нації, але ця її «рідна хата» не може в 3-ому тисячолітті будуватися на фундаменті теорій чучхе чи «русского мира», ігноруючи підмурівок досягнень **цивілізованого** людства.

Революція Гідності задекларувала розбудову Нової України, де гідність, свобода людини та нації, їхні цінності не будуть відірвані від європейських і загальнолюдських. Новітні месиджі сповідує значна частка народу, яка стала на захист своє Батьківщини, готова створити справді адекватні суспільні інститути, спроможні модернізувати економіку, провести в життя програми розвитку держави, соціально-економічні, правові та інші реформи. Отож, в Стратегії «Україна-2020» не могла не відбитися рефлексія: «громадяни України довели і продовжуватимуть у надтяжких умовах щоденно доводити, що саме **гідність** (підкреслено нами – С.В.) є базовою складовою характер Українського народу» [2, с.1]. Щодо основних завдань блоку «Гідність», то Стратегія навіть містить дорожню карту Уряду реалізації 62 реформ в економіці, банківській і фінансовій справі, освіті, медицині, обороноспроможності і т. д. У цьому контексті УНІ покликана допомогти виділити першочерговість їх проведення, підтримати Уряд, водночас акцентуючи, що політична воля, знання, внутрішня національна програма дій – це якості, це цінності, які повинні бути йому притаманні.

Уряд України не може не розуміти, що процеси глобалізації, ренаціоналізації та регіоналізації, які паралельно і динамічно відбуваються в сучасному світі, перманентно формують великі інтеграційні економічні новоутворення, політичні союзи і військові блоки. Метою таких міждержавних

мегаутворень є підтримання певного світового порядку, розв'язання проблем колективної оборони, системний захист зовнішніх національних інтересів і внутрішніх ринків, конкурентоспроможності людського капіталу, синергізму в системі соціально-економічного, духовно-інтелектуального розвитку, збереження етнічної, мовно-культурної, релігійної, промислової та іншої ідентичності. Природно, що до таких глобальних прогресивних утворень мірою своїх спроможностей і світоглядних орієнтацій прагнуть країни, що вибороли державний суверенітет, вибрали свій шлях сталого розвитку та генерування власного досвіду. Це стосується і України, яка всупереч багатовіковому уярмленню здобула державність, однак, аби протистояти сучасним викликам, щобільше розбудувати успішну національну державу в умовах війни, має чинник власної безпеки вивести поза зону постійних ризиків.

У цьому плані вона зобов'язана не втратити, а в перспективі щораз більше нарощувати **темпи** середовищеспроможності свого національного і духовного відродження, чітко визначити **вектор** підвищення конкурентоспроможності в освітньому, фахово-знанцевому, науково-технологічному, інформаційно-інноваційному та інших якісних **ціннісних** (аксіологічних) сутностях суспільного прогресу. Це архіважливо, щоб на рівнопартнерських засадах увійти в систему міжнародного розподілу праці не в статусі постачальника дешевої робочої сили чи сировинних ресурсів, а креативного **інноваційного** суб'єкта. Для цього політика розвитку, передовсім суспільного, людського, у т. ч. духовно-інтелектуального потенціалу, національної і регіональної економіки, її структуризації має ґрунтуватися як на загальнолюдських людиноцентричних і націоцентричних **цінностях**, так і на **максимах модернізації** національної економіки, орієнтир якої – значна питома вага **експорту** виробленої високотехнологічної продукції, підвищення **добробуту** людини та реалізація складових одвічної української національної ідеї як **стратегем** (програм дій) **розвитку** модерної країни, підвищення її **потуги, синергії і суб'єктності** [1]. Отже, якщо складові УНІ – це **стратегеми**, невід'ємні від коротко-, середньо- і довготривалих

планів розбудови України, то **максими** – це фундаментальні **принципи** її розбудови як дороговкази спільного **руху** громад, регіонів, спільноти й уряду в європейському цивілізованому напрямі та готовність захищати свій вибір. Тобто руху до бінарного соціогуманістичного захисту і людини, і нації; до гармонії загальнолюдських, європейських і українських **цінностей**, яким не властиве насильне домінування євразійсько-тоталітарного «руського міра» як шовіністичної ідеології загарбань чужих земель, культур, майна, активів тощо.

Сьогоднішні реалії чітко засвідчують, що реалізація УНІ – це не лише здобуття власної держави, а й її активний **інноваційний розвиток** разом зі **збереженням своєї ідентичності**. Щобільше, розвиток у ворожому оточенні, де незалежність України важко утримати людьми залежними від бідності, корупції, злочинства, девіальної поведінки непатріотичних еліт, байдужих до збереження ідентичності свого народу, нагромадження національного капіталу і зорієнтованих переважно на офшори. Отже, втілення УНІ нині – це **боротьба** на два фронти: не лише з бідністю суспільного загалу, а з вивозом багатими своїх статків, нечесно зароблених на подальшому зубожінні народу, обдуреного монопольними домовленостями олігархів. Це і **протистояння** тиску ззовні: асиміляційному фактору, антиукраїнським «дезам» постімперського шовіністичного середовища в інформаційному просторі українців; наслідкам багатовікового їх зодноріднення, насильної «інтеграції» до складу Російської імперії; нищенню українськості, самотності, генофонду нації та недопущенню її на світові ринки як повноправного національного **суб'єкта** міжнародних відносин і продуцента високоякісних товарів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Для реалізації Стратегії «Україна-2020», підвищення ефективності національної економіки, насамперед, слід активніше мобілізувати низку **неекономічних** факторів (соціальні цінності, довіру людей до уряду, суду, банків, міліції тощо, їх знання, мотиви, доброчинність, чесність), потрібні стаєри, а не бігуни на короткі виборчі дистанції; керівники-мислителі, що бачать націю в триєдиному Шевченковому вимірі: минуле, сучасне і ще

ненароджене майбутнє. Керівник, що не є подвижником УНІ, – не державотворець і не будівничий українського Ідеалу. Маємо опрацювати довгострокову **систему ідеологічного духовно-інтелектуального супроводу державотворення в Україні** за умов нових потенційних **викликів, загроз і безпекових ризиків**; зробити складові УНІ **стратегемами** не лише на 20 років, а і на довшу перспективу. Головне, вже зараз в Стратегії «Україна 2020» надолужити **довготривалу** відсутність в державі чіткої **ідеологічної** концепції.

Стратегізація складових УНІ дозволить розробляти конкретні урядові програми, дерево цілей їх впровадження, систему забезпечення ресурсами, проведення необхідних реформ, прийняття законів тощо. Адже сподіватися, як колись, на регіони, а тепер на децентралізацію – не варто. Регіональних лідерів ніколи не вистачало на серйозний розгляд ідеологій державотворення в Україні, на панукраїнські проекти безпеки по всьому **периметру** пограниччя. А пограниччя виявилось в оцінюванні агресії Росії проти України, на жаль, строкатим, особливо дивують керівники деяких держав ЄС щодо продовження економічних санкцій проти Росії, які стали інструментом Путіна у випробуванні ЄС на міцність. Це зайвий раз свідчить, що УНІ має розглядатися комплексно як у всеукраїнському, так і в загальносвітовому контекстах, насамперед, в плані безпеки територій, захисту цінностей, регіонального розмаїття інтелектуальних активів. Не можна ігнорувати неекономічні чинники у сьогodнішніх умовах неефективної держави [7]. Словоблуддя щодо буцімто потреб федералізації України, почути Донбас – це від лукавого. Слухати треба усю Україну в ексклюзивно українській тотожності! Прийняття України на 70-й Генеральній асамблеї ООН непостійним членом Ради Безпеки може цьому сприяти, якщо навчатимемося аксіології УНІ. На жаль, досвід духовно-інтелектуальної, інформаційної боротьби з більшовизмом, з комунізмом не навчив ні Україну, ні світ протистояти російському неореваншизму. Всі «Голоси...» демократичних країн не працюють, зате пропагандистська фальш, «дези» «Russia today» потужно гальмують здоровий глузд землян.

У ХХІ сторіччі вага цінностей буцімто вже є зрозумілою: будь-які міжнародні союзи повинні насамперед утворюватися на основі духовно-культурних, освіто-інтелектуальних, морально-етичних національних **цінностей**, що збагачують і збагачуються самі загальнолюдськими здобутками, а не асимілюють самодостатні народи і народності. Голоси сильних світу сього не можуть робити безголосими ними ж ослаблені народи. Тому розглядаймо світову політику, українську регіональну та національну економіку в системі **національної безпеки**, захисту **українськості**, гарантування умов для **бінарного розвитку і людини, і нації** серед світового розмаїття культур, мов, економік тощо. Надання **нової якості** складовим УНІ як стратегем розвитку України дозволить задіяти не лише згаданий механізм рекультрєгіоналізації тимчасово окупованої ворогом нашої землі, а і запозичити з практики ЄС низку інших **принципи** партнерства – конвергенції, субсидіарності, компліментарності тощо [8]. В умовах асиміляційного чинника, постімперських дій т. з. радянської людини, її використання агресором в інформаційній і гарячій війні не обійти без комплексного врахування **людино – націоцентричних** цінностей, тобто без нової соціогуманістичної концепції захисту людини і нації [4].

Все це вимагає **міждисциплінарних** досліджень ідеології державотворення в Україні, копіткої роботи центрального уряду разом з регіонами. Над сучасною візією націо-державотворення мають працювати економісти, політологи, націологи, етнологи, юристи, соціологи, соціальні психологи – теоретики і практики, урядовці і громадськість, історики економічної, політичної і філософської думки. Саме вони повинні довести суспільному загалу, по-перше, загальноукраїнське розуміння УНІ як наріжного каменя і цементуючого чинника у соціогуманістичному фундаменті побудови Нової України. По-друге, що УНІ виступає, як мінімум, у триєдиному європейському форматі – **етнічному, національному і цивілізаційному**. Цей формат, своєю чергою, має широко імплементуватися, щоб бути глибоко усвідомленим на суспільному, груповому та особистісному рівнях. Формат «три складові на три рівні» – основа **концепту** системи

ідеологічного забезпечення державотворення українського народу, виповнення його євроінтеграційних устремлінь та досягнення **національної безпеки** України для нас, живих, а, головню, – ще нерожденних.

І, по-третє, якщо характеристикам СУГ надати статусу наскрізних пріоритетів національної економіки та доміант регіональної політики, то УНІ набуде не тільки концентрованого виразу загальнонаціональних інтересів, патріотичних імперативів і почуттів українців, а й трансформується в стратегему – державні програми консолідації дій нації щодо пріоритетного використання **інтелектуально-інноваційних** чинників творення модерної спільноти. Цій спільноті будуть притаманні високі знання, культура, досягнення науки, найвищий уклад економіки, пов'язаний з інформаційними та нанотехнологіями, з належною мобільністю людей. Розуміємо мобільність не лише як п'яту свободу (поряд з капіталом, товаром, робочою силою і послугами) руху знань між державами, а й як швидкість (динаміку, безперервність) передачі традиційних, генерування і впровадження нових знань всередині країни для розвитку ідентичності нації, тягlosti її розвитку, тобто як вже згадувану **духовно-інформаційну** мобільність і людини, і нації. У системі складових СУГ пропонується розглядати низку інших чинників (метропольність міст, згуртованість громад, керованість країною, децентралізація влади, прорив на міжнародні ринки, митропольність церкви тощо), які впливають на реалізацію УНІ як інтегральний фактор безпеки розвитку нації.

З огляду на це, виокремлюємо сегментні національні ідеї як частини Великої стратегічної ідеї, точніше як **тактичний її робочий** інструментарій. Таке, приміром, гасло, як «**Знання, інформація і рух (чин, дія)**» означає, що в доданій вартості вітчизняної продукції мають переважати інноваційно-інформаційні, наукові компоненти. Це, своєю чергою, підтверджує стратегічну важливість чотирьох «і» для розвитку країни: інформація, інтелект, інновації, інвестиції. Власне, Мала ідея за умов глобалізації спрямовує продуцентів лідерської (інсайдерської) інтелектуальної власності, творчу енергію наукової молоді на: інтенсивне використання нових знань,

досягнень науки, інтелектуально-інноваційних чинників створення модерної національної держави, економіки знань, її нових укладів, збільшення інвестицій у розвиток людини, культури та інтелектуального капіталу; побудову інформаційного, громадянського й правового суспільства, збереження генофонду українського народу, тягlosti його розвитку в плані безперервного досягнення високої освіченості, креативності, духовності та моралі; зрештою, пізнання навколишнього світу, зменшення його ентропії та небезпек – внутрішніх і зовнішніх.

Окрім щойно названого гасла інформаційного забезпечення, аксіологія державотворення актуалізує інші тактичні ідеї) як робочі інструментарії втілення складових УНІ відповідно до викликів часу, проведення реформ, суспільних трансформацій, потреб безпеки. Їх може бути кілька. Нині в українському соціумі не тільки актуалізувалося гасло часів зародження в Західній Україні кооперативного руху: «Свій до свого по своє», «Наші гроші – в руки своїх», а і аксіологічно трансформувалися і набули нових інформаційних забарвлень і всеукраїнських масштабів низка новітніх – «Не купуймо, не дивімося російське!», «Все для фронту», «Слава Україні – героям слава!», «Україна – єдина!», «Україна – понад усе», «Візьми і зроби!» тощо. Попри те, злочинно забувати «харківські триптихи» УНІ. Йдеться про алгоритм євроінтеграції від Хвильового – «Дасш інтелігенцію!», «Геть від Москви!» і «Дасш Європу!»; та рангжування Шевельовим головних ризиків нашої державності – Москва, українська провінційність та кочубейство.

Отже, введення нацидї в стратегеми (надання статусу) розбудови держави повинно робитися серйозно **по-державному, пожиттєво і заради життя** як насушно-домашнє завдання сучасних і прийдешніх поколінь, для яких воно має увійти своєрідним **соціальним геномом спадковості** розвитку українства, врешті, стати їхнім **архетипом**. І новостворене Міністерство у справах інформаційної політики буде ефективним тоді, коли воно як суспільна структура сприятиме емерджентності дій (функцій) в системі виконання цих завдань. Його функції – це не лише розподіл квот теле-

радіочастот, а й **ідеологія** забезпечення творення національної держави, **якість** інформаційного контенту як для надання споживачам всередині країни, так і за її кордонами. Складові СУГ доцільно досліджувати в комплексі зі особливостями життя України «**на межі**», що зумовлює її **транзитність** в плані сучасних інтеграцій, медіаторства, тобто зростання цих феноменів за умов глобалізації та нагальною потребою зупинити подальший наступ агресора-сусіда на національні цінності.

Мається на увазі транзитність не тільки і не стільки як транспортно-просторову, прикордонну чи транснаціональну реальність, скільки соціально-психологічну, духовно-інтелектуальну, ментальну, ідеологічно-світоглядну, національно-патріотичну характеристику життєдіяльності українського народу на «стику» різних навколишніх культур, релігій, військових блоків, економічних і оборонно-політичних союзів, інноваційно-високотехнологічної та мобілізаційно-сировинної моделей розвитку економіки. Тобто мова про толерантне виживання на межі розмаїття звукових, інформаційних просторів, дій економічних і неекономічних чинників, де будь-який із названих і не названих їхньої множини може стати мультиплікатором суспільного розвитку України, якщо він буде діяти як доцентровий і соборний [9].

Отже, нам треба не лише підвищувати **імунітет** денаціоналізації, федералізації України окупантами, які далі претендують на наш національний простір, намагаються диктувати державний устрій, вектор інтеграції та устрій. Нам потрібно негайно задіяти систему реанімації та адаптації покалічених війною, тобто захисту не тільки «дітей війни» від гітлерівської Німеччини, а й від путінської Росії. Нарешті, слід терміново опрацювати ідеологічні засади збереження власної ідентичності на «межі» не тільки різних просторів (інформаційних, культурно-релігійних, військово-політичних об'єднань тощо), а і безпеки свого буття-життя взагалі. Перед нами кардинально стоїть питання: бути чи не бути? **Оонівська** система захисту виявилася **неспроможною** захистити Україну від цинічно-злочинного агресора. Природна толеранція

українців, зокрема їх добровільна відмова від атомної зброї зробили з них жертв і заручників агресора, що веде війну ідентичностей на знищення не «наших». Адже, росіяни, представляючи національну меншину, прагнуть насадити ідеологеми «русского мира» більшості корінного народу, продовжуючи війну, знищують генофонд титульної нації. Вихід з цієї ситуації бачиться у впровадженні світом нової соціогуманістичної парадигми бінарного захисту і людини, і нації [4, 10]. Це ригористично вимагає від проводу України, по-перше, євроінтеграційних орієнтацій і справжніх реформ. По-друге, надання пріоритетності національним та загальнолюдським цінностям, адекватних світовим стандартам. По-третє, усвідомлення **стратегізації** складових УНІ та створення для їх реалізації належного простору (середовища) в рамках євроатлантичного правового і військового **колективного** захисту. За інших умов одній Україні буде вкрай важко. І це слід твердо усвідомити всім.

Адже, Україна, **котра:** а) після несправедливого поділу її території переможцями Першої та Другої воєн, розпалювачі яких воювали на її території по обидва боки фронтів, змушуючи українців, що мріяли про свободу і власну державу, вмирати за чужі інтереси; б) у післявоєнний час першою із ослаблених окупантами, особливо в Другій світовій, які, наступаючи і відступаючи, двічі танками зрили її землю, була серед перших засновників ООН, сподіваючись на недопущення нового світового кровопролиття; в) здобувши, нарешті, свою Незалежність, зі зрозумінням поставилася до потреб повернення корінного кримськотатарського народу, злочинно депортованого імперією зла; г) володіючи після розпаду імперії зла третім в світі потенціалом ядерної зброї, добровільно від неї відмовилася, сподіваючись на безпеку, гарантовану підписами сильних світу сього – членів Ради Безпеки ООН. Ця країна нині переживає анексію Росією Криму, в чергове обманута, проливає кров, захищаючи від російських найманців свої континентальні землі на Сході. Що більше, одна відстоює європейські цінності; їй більше співчують, аніж ефективно помагають зупинити агресора.

Власне, і за це українці їм вдячні. Однак, насамкінець: чи має їхня країна шанси, аби світ почув нові смисли її соціогуманістичної ідеології захисту прав людини і нації, коли далеко вгорі за течією цивілізаційної ріки людства стоїть захланний імперський азійський Вовк і цинічно стверджує: ті, що внизу, йому, мовляв, каламутять воду, не дають напитися. Йому байдужі чистота води, її течія, хто і де стоїть, каламутить чи ні. Агресивному нападнику «хочется кушати!». Він сильний, до зубів озброєний, в т.ч. далеко немирним атомом, наділений мандатом постійного члена Ради Безпеки, постійно говорить неправду, бо відповідальності за цинічну олжу, постійні злочини – не боїться. Сьогодні він в Грузії, Придністров'ї, Україні, Сирії, – хто ж наступний?! За таких умов лише при сподіванні на Божу і світову поміч, соборну єдність та віру у власні сили – українству бути! Очікування, що аксіологія в економіці, національної ідеї може допомогти принаймні в чотирьох домашніх завданнях. Перше. Поставити слово, знання, ідеї, інформацію там, де їм належить бути – Спочатку. Друге. Визначити для себе і світу: яку Україну маємо, хочемо і будуємо. Третє, комплексно оцінити майстерність будівничих, їх чесність, патріотизм і добродійність друзів. Щодня вимошувати, за Франком, гостинець в Європу, НАТО, забезпечуючись відповідними реформами, ресурсами, щирими співниками і вірогідною розвідкою щодо загроз неприятеля. І, четверте, твердо, нарешті, усвідомити, що аксіомою є факт: визначальна ідея російських імперій за своєю сутністю завжди була і фактично є нині – антиідеєю української нації. Росія завжди воювала і воює проти **УНІ**. Захланний агресор захоплює не лише землі, а наступає на нашу тотожність, цінності, національну ідею і безпеку, не лише нашу, а й світу. Однак, Україна поки повною мірою не відчуває розуміння, що захисники Донбасу воюють «за нашу і вашу свободу» [11].

З огляду на це, Україна потребує нових якісних змін і трансформацій, максими яких ще належить разом креативно опрацювати і всенародно соціалізувати. Сенс цих змін насамперед вимагає глибокого розуміння і важкої праці щодо зміцнення консолідації країни і соборності нації як здатності разом творити нове, підвищувати добробут людей, вийти на

світові ринки, захистити національні інтереси та суверенітет країни. Формат будь-яких суспільних трансформацій, модернізації економіки підприємств, окремих регіонів, підвищення ролі громад не має виходити поза рамки широкого вивчення соціогуманістичних пріоритетів держави в системі стратегічних досліджень всеукраїнських проблем, проектів і реформ. Зокрема, пов'язаних з соціалізацією Європейської Хартії місцевого самоврядування, тобто з децентралізацією «по горизонталі» на рівні територіальних громад, підвищення їх згуртованості, синергії та темпів євроінтеграції. Однак, не з децентралізацією «вертикалі» управління Україною, де бюджетна, фіскальна чи інша фінансова децентралізація може стати небезпечною для оборонного бюджету держави, її прогресу, верифікації національної ідеї. Це особливо небезпечно за умов розгляду централізації як панацеї реформування країни, бо насправді – це початок федералізації та «одонеччування» України, підтримуваних РФ. У нашій історії надання Магдебурзького права містам ніколи не означало децентралізацію, а радше – самоуправління. З нинішніх державотворчих позицій доцільним є строге табу принаймні на три «Д»: денаціоналізація українців, десоборнізація їхньої країни і децентралізація управління нею. Тут за нас попрацював і «працює» далі «брат», тому на українців чекає важка праця щодо не вперше згадуваної нами рекультрегіоналізації та відродження потоплених регіонів. Отже, проблеми регіональної структурної політики не виносьмо за дужки макроекономічної політики України, її суспільних загальнонаціональних трансформацій, безпекових систем, глобальних чи інтеграційних викликів, особливо розбудови національної держави на своїй землі. Таку гармонію повинна забезпечити в процесі децентралізації влади поєднання пропонованого реформою суспільного інституту префектів з наданням самоврядності територіальним громадам. Розглядаймо це комплексно [12] в широких рамках соціогуманістичного **захисту** народів і народностей, не оминаючи їхні низові структури, сучасні тренди децентралізації та субсидіарності, потреби людини, громади, нації та загальнолюдські цінності цивілізованого розвитку світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. (Прийнята 28.06.1996 р. „№ 254к/96-ВР) // Голос України. – 1996. – 13 липня.
2. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Указ Президента України №5/2015 – Про стратегію сталого розвитку «Україна-2020». / Офіційне інтернет-представництво Президента України.
3. Іван Белебеа. Нація і Націоналізм: Від націоналізму до національної ідеї. / І. О. Белебеа. – Харків: ФОП. – 2014. – 240 с.
4. Степан Вовканич. Соціогуманістичні засади ідеології духовно-інтелектуального забезпечення державотворення в Україні, або Імперативи (р)еволюційних трансформацій гуманітарної політики в умовах загроз буттю українськості / С.Й. Вовканич. Препр. наук. доп. – Львів: ІРД НАН України, – 2014. – 38 с.
5. Геєць В.М. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: в 3 т. / В.М. Геєць. – К. : Фелікс, 2007.
6. Європейські цінності – <https://ru.wikipedia.org>
7. Пасхавер О. «Коли держава неефективна, економіка залежить від неекономічних факторів» / Олександр Пасхавер // День. – 2013.–№ 120-21 (4003-4004).– С. 2.
8. Субетто А.И. Ценности в системе общественного интеллекта. «Ценносная война и защита ценностей самоидентификации российской цивилизации / А.И. Субетто. – Харків: Социальная экономика, 2010. – №3. –С. 93-96.
9. Українська Національна Ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори. Матеріали круглого столу. За ред. професора В.С. Кравціва. Львів: ІРД НАН України, 2011, – 62 с.
10. Vovkanych Stepan, Can We Survive without the National Idea? Spring – Winter / Stepan Vovkanych // The Ukrainian Quarterly. – 2012. – № 3-4. – Р. 47-58.
11. Степан Вовканич. Національна і світова безпека новітньої доби: соціогуманістичний концепт. // С. Й. Вовканич. Народознавчі зошити. – Ін-т народознавства НАН України. – Львів, 2015. – № 4 (124). – С. 751-761.
12. Глобалізм як явище сучасного світу і його вплив на трансформацію особистості (соціально-філософський аспект) / В. С. Білецький, Віт. В. Білецький // Донец. вісн. Наук. т-ва ім. Шевченка. – Донецьк, 2004. – Т. 5. – С. 46–52.

ЕКОНОМІКА КРИМУ, ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ В ЦИФРАХ

Аналітичні матеріали підготовлені д.е.н., проф. Юрієм Макогоном, який до Війни на Сході України довгий час був завідувачем кафедри міжнародної економіки Донецького національного університету, директором Регіональної філії Національного інституту стратегічних досліджень у м. Донецьк, завідувачем сектору Інституту економіки промисловості НАН України.

Юрій Макогон – дійсний член Академії економічних наук України, заслужений діяч науки і техніки України, повний кавалер почесного знака «Шахтарська слава», нагородженого орденом «За заслуги» III ступеня, ювілейними медалями, знаком «Відмінник освіти України». З часів 2014 р. – працює в Маріупольському державному університеті. Індекс Гірша за версією scholar.google дорівнює 16 (<https://scholar.google.com.ua/citations?user=PdaB60cAAAAJ&hl=ru>). Провідний науковець-економіст Донбасу.

Структура реалізованої продукції до військових дій:

Донецька
область

18-20% від обсягу
реалізованої
промислової
продукції

Луганська
область

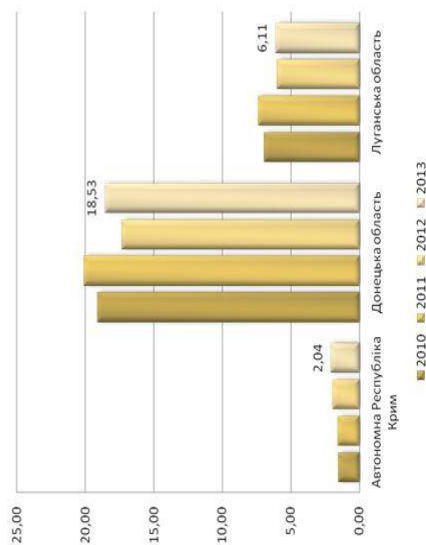
6-7% від обсягу

АР Крим

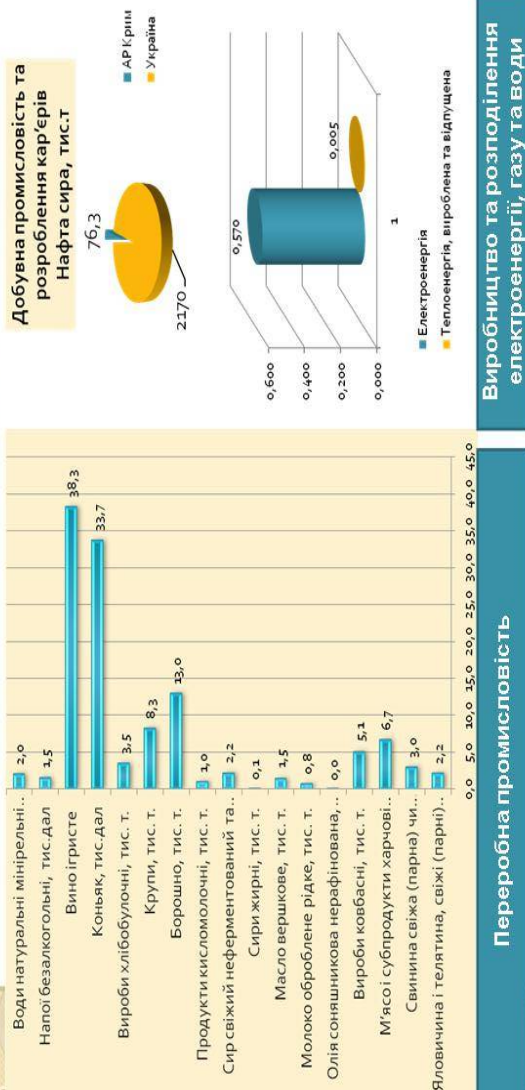

1,6-2% від обсягу

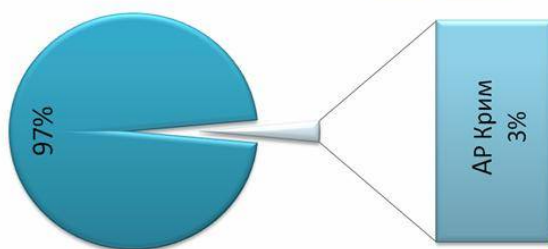
Обсяг реалізованої промислової
продукції в загальному обсязі України,
%

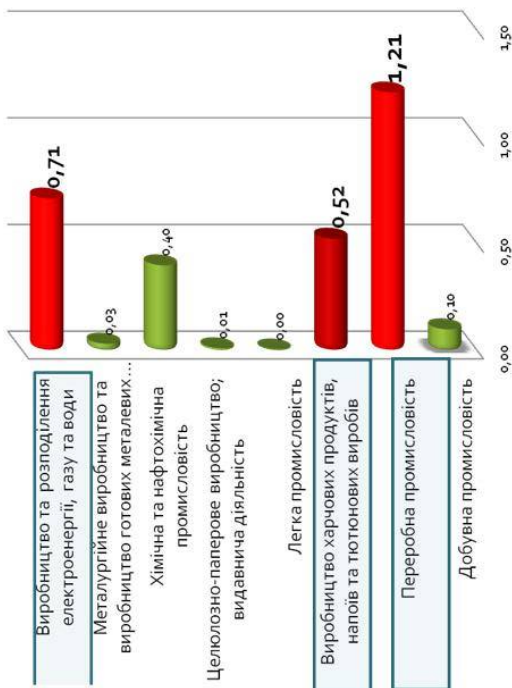
Структура виробництва продукції АР Крим до загального обсягу виробництва, 2013 р, %.

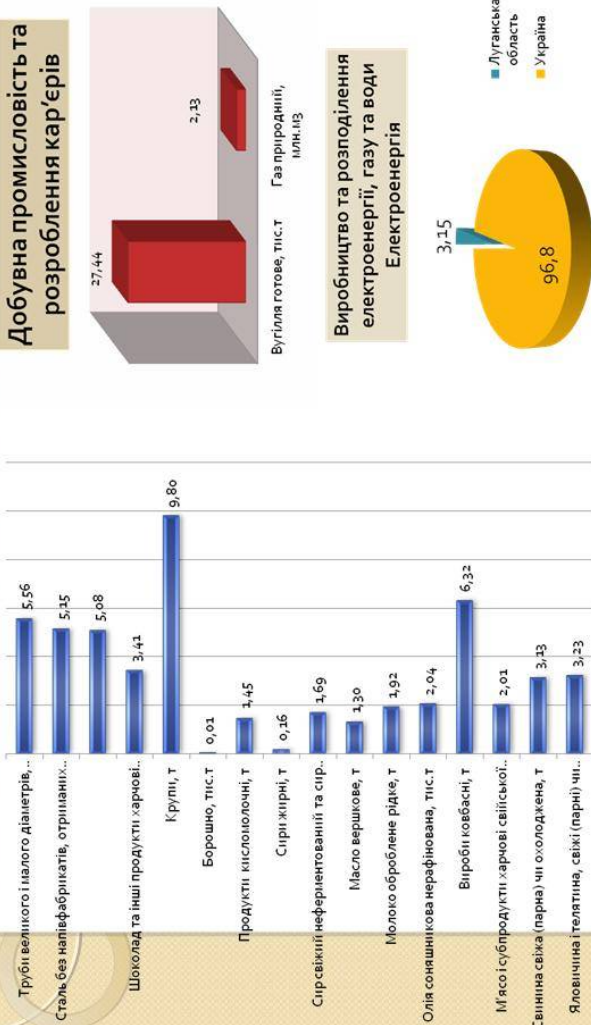
Валовий регіональний продукт **АР Крим** у фактичних цінах всього, 2012р., млн.грн.

Обсяг реалізованої продукції АР Крим у загальному обсязі за видами діяльності, %

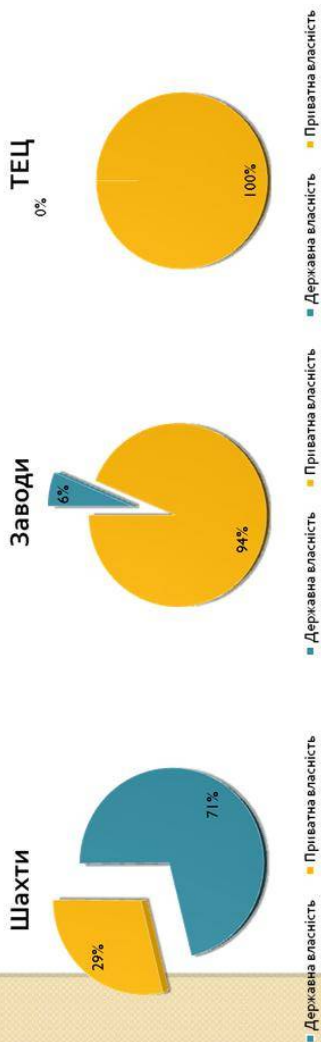
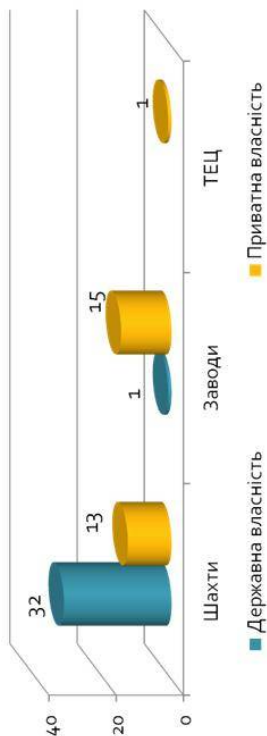

Структура виробництва продукції Луганської області до загального обсягу виробництва, 2013 р, %.

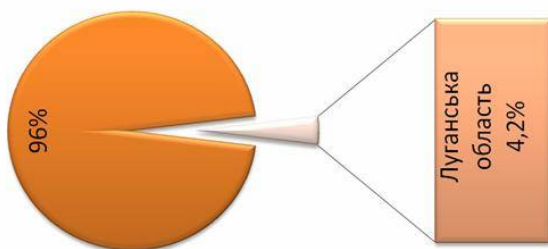

Переробна промисловість

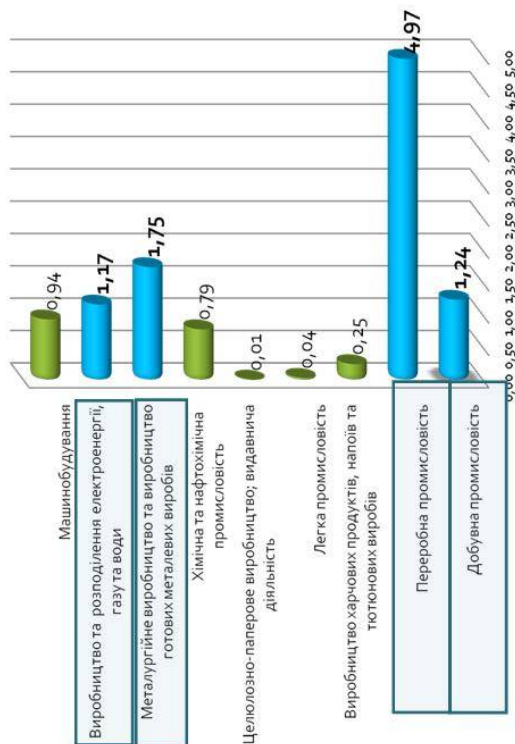
Структура підприємств промисловості Луганської області

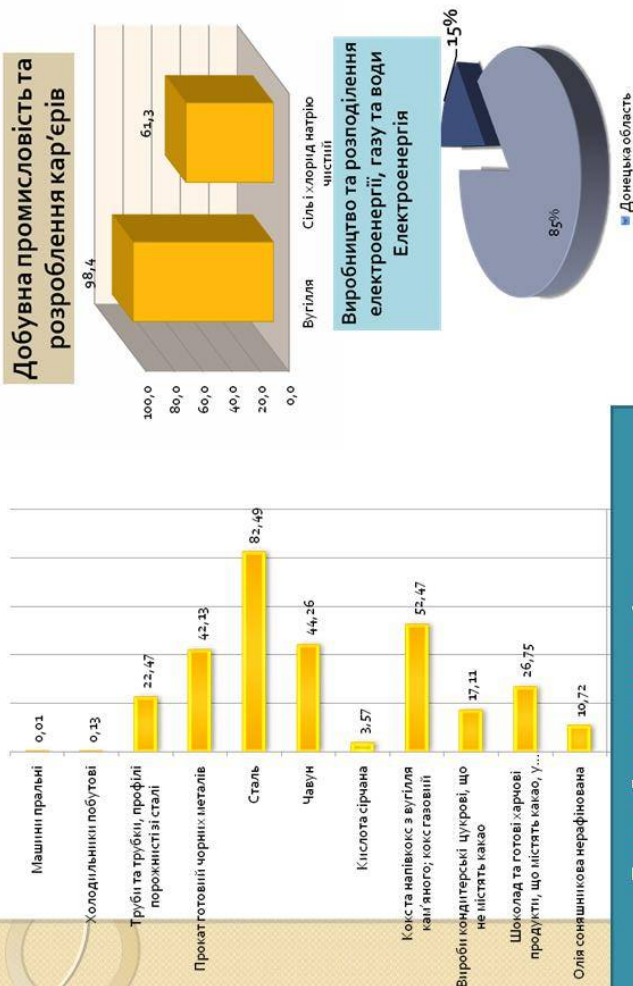
Валовий регіональний продукт **Луганської області** у фактичних цінах всього, 2012р., млн.грн.

Обсяг реалізованої продукції Луганської області
у загальному обсязі за видами діяльності, %

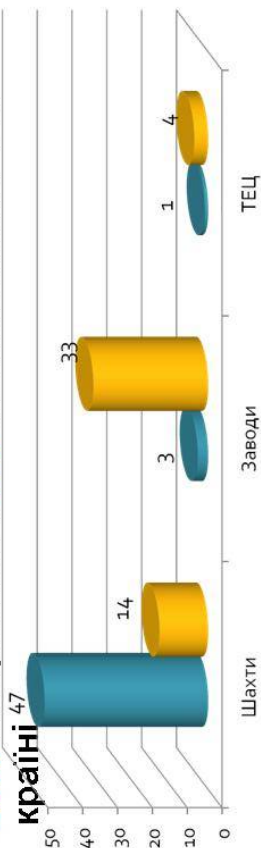

Структура виробництва продукції Донецької області до загального обсягу виробництва, 2013 р, %.

Структура підприємств промисловості Донецької області

2000 підприємств, 800 з яких найбільші в

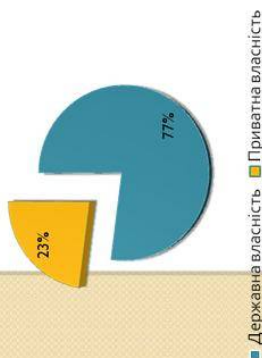

Державна власність Приватна власність

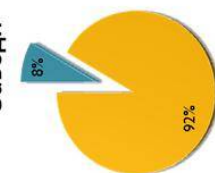
Шахти

Заводи

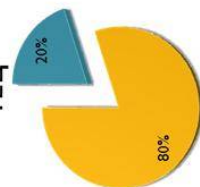
ТЕЦ

Державна власність
Приватна власність

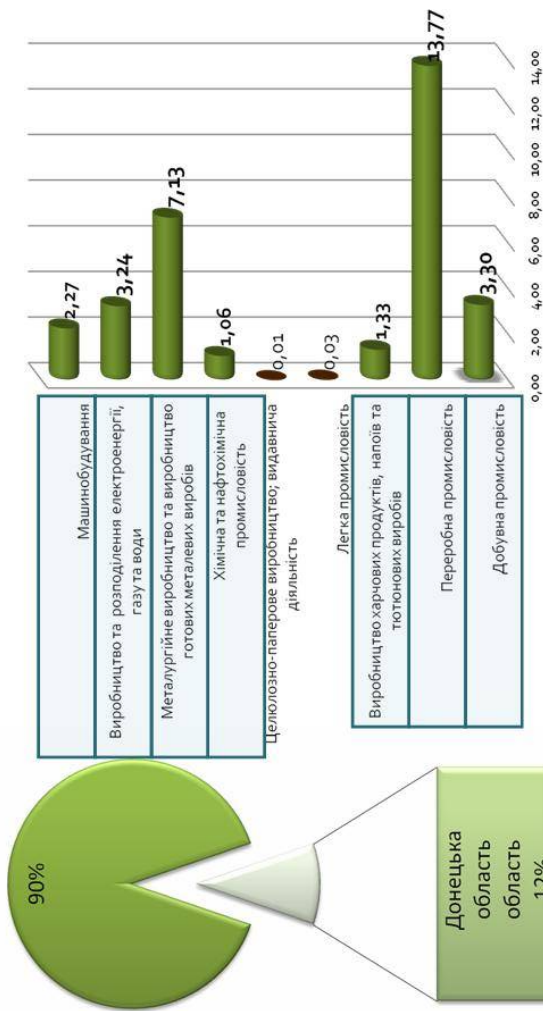

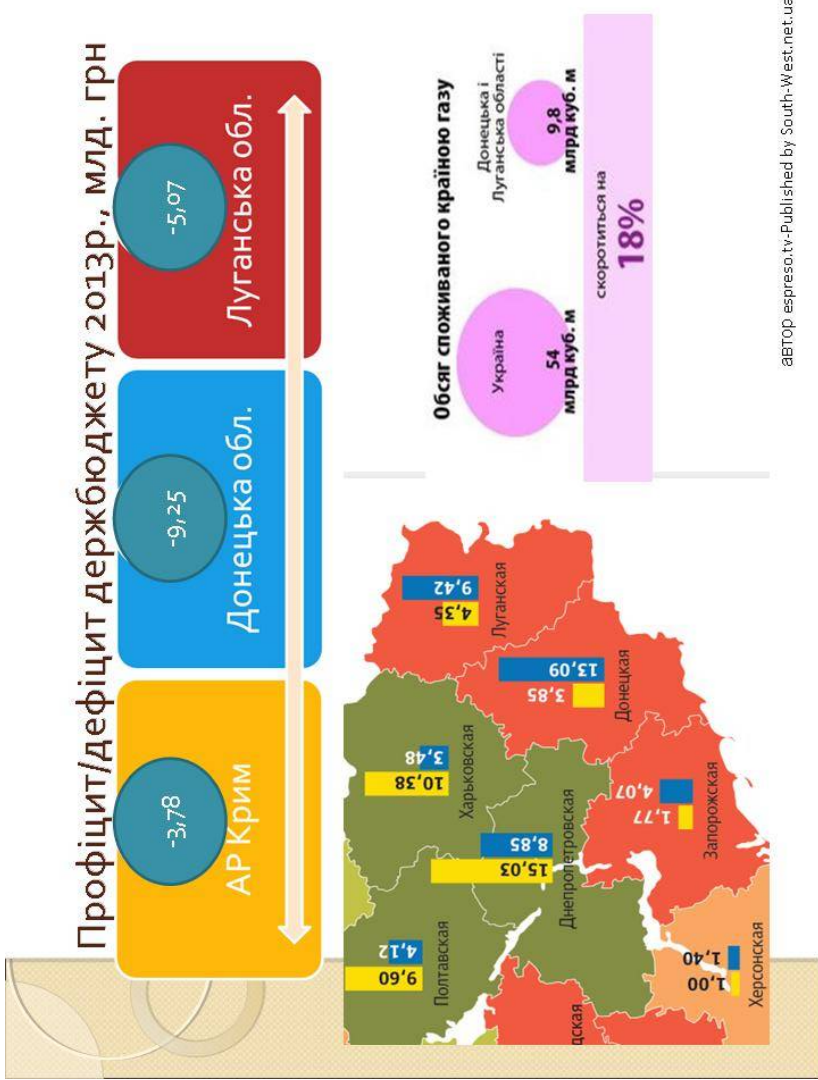
Державна власність
Приватна власність

Валовий регіональний продукт **Донецької області** у фактичних цінах всього, 2012 р., млн.грн.

Обсяг реалізованої продукції Донецької області
у загальному обсязі за видами діяльності, %

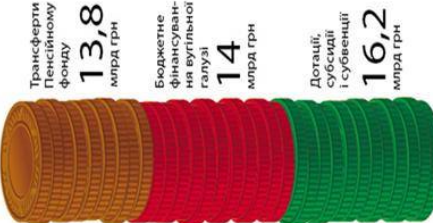

Дотації Донецькій обл. в 2012р., млрд. грн

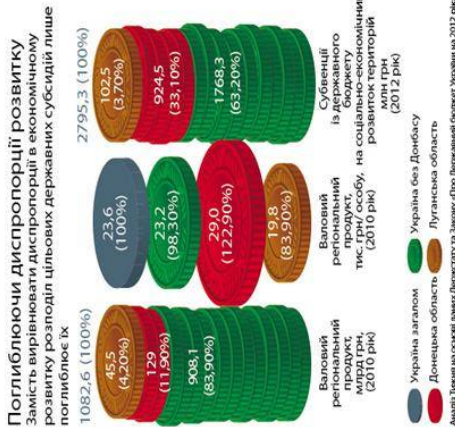
Міф про «Донбас, який годує Україну»
 Аналіз Теніса на основі Закону «Про Державний бюджет України» з метою виявлення факторів впливу на податкову систему Державної Пенсійної фонду України

Понад 21 млрд грн

Перераховує до державного бюджету

Стримує з державного бюджету

Поглиблюючи диспропорції розвитку. Замість вирівнювати диспропорції в економічному розвитку розподіл цільових державних субсидій лише поглиблює їх.

Звільнена від ПДВ

Частка Донецької області у сплаті ПДВ до держбюджету в 2012 році була майже вдвісттеро нижчою від її частки у валовому регіональному продукті

Підприємства Теніса на даному Державному підприємстві та його управління в Донецькій області

Різниця, млрд грн

млрд грн

млрд грн

млрд грн

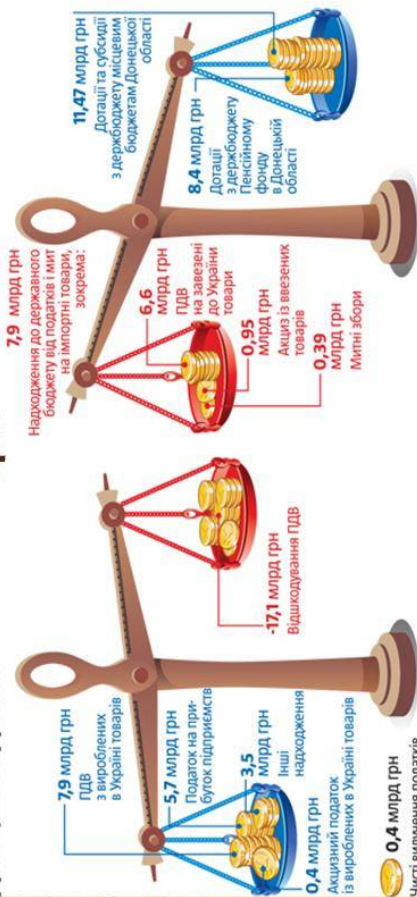
млрд грн

млрд грн

млрд грн

Дотації Донецькій обл. в 2013р., млд. грн

Дотаційний Донбас

За даними офіційних звітів Головного управління Державної казначейської служби України в Донецькій області про виконання місцевих та державного бюджетів станом на 1 січня 2014 року

Дотації з Держбюджету

автор: espreso.tv-Published by South-West.net.ua

Збитки та втрати Донецької та Луганської областей у 2014р.

Ясиновата (Донецька обл.),
22 вересня 2014 року

ПОТРЕБА НА

ВІДНОВЛЕННЯ

Міністерство регіонального розвитку

11,8 млрд. грн

Міжнародний фонд Блейзера

10 млрд. дол. США

Інфраструктура	Загалом		Специфіка руїнації
	113 тис. об'єктів, ряд сіл повністю знищені		
Електропостачання	Потреба у 210 млн.грн (дані Мін. Енергетики та вугільної пром.)		13 з 18 районів Донецької області; 8 з 18 – Луганської області
			на території Донбасу було пошкоджено декілька тисяч підстанцій, близько сотні газорозподільних станцій і газопроводів, сотні ЛЕП.
Транспорт	20% потужності Збиток 900 млн.грн (дані Укр. залізниці) Необхідні кошти на відновлення більше 2 млрд. грн.		80% залізничних шляхів не працює; 950 км. доріг, мостів та шляхопроводів; Аеропорти в м. Донецьк, м. Луганськ.
Вуглевидобуток	30% наявної потужності		28 з 93 шахт продовжують
	Промисловість	8,5 млрд. грн. - відновлення провідних підприємств. Зниження: 45% металургія; 51% - вугільна промисловість; 55% машинобудування; 95-98% хімічна промисловість (за даними Мін. регіонального розвитку)	Лисичанський НПЗ Алчевський меткомбінат Авдєєвський коксохімічний завод Луганський патронний завод. Ясиноватський машинобудівний завод Донецький казенний завод хімічних виробів.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До розгляду приймаються статті обсягом до 1 друк. арк. (40000 знаків з пробілами).

Мова видання – українська. Окремі матеріали редакція вважає за можливе вміщати іншими мовами – англійською, російською, польською та ін.

Стаття повинна мати УДК, прізвище та ініціали автора, його науковий чи інший статус.

Рекомендуємо таку структуру статті: назва статті, анотація та ключові слова (укр. та англ. мовою), постановка проблеми, стан вивчення проблеми, мета та завдання статті, виклад основного матеріалу, висновки, література та джерела (оформлюється за чинними стандартами).

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
(Т. 45)**

Підп. до друку 15.02.2018. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Сут. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 17,6.
Обл.-вид. арк. 14,7. Наклад 100 прим. Зам. 02-15.

Засновано в 2001 р.

- Д-67 **Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка.** – Т. 45. – Донецьк-Маріуполь-Покровськ, 2018. – 302 с. – (Серія. ПРОБЛЕМИ ФІЛОЛОГІЇ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ІСТОРІЯ. ОСВІТА. СОЦІОЛОГІЯ. ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ. ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ. ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ).